

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

SİVAS İLİ MERKEZİNDEKİ TÜRK DEVRİ HAMAMLARI

MASTER TEZİ

Hazırlayan
Oğuz ÖNDER

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Hakkı ACUN

Ankara – 2007

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

..... ait

..... adlı çalışma, jürimiz
tarafından

..... Anabilim/ Anasanat Dalında DOKTORA/SANATTA
YETERLİK/ YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

(İmza)

Başkan.....

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

(İmza)

Üye.....

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

(İmza)

Üye.....

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

ÖNSÖZ

Türk kültürünün en önemli mimari yapılarından olan hamamlar, işlevleri ve mimarileri bakımından sanat tarihi çalışmalarında önemli bir yer teşkil eder. Türk milletinin çağlar boyu temizliğe verdiği önem Türk Hamam mimarisinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hamamlar mimari kuruluşları, süslemeleri, ısıtma sistemleri ile dikkate değer yapılardan olmuştur. Günümüze özellikle Osmanlı Dönemi hamamları çok sayıda ve sağlam olarak gelebilmiştir. Anadolu Selçuklu ve Beylikler Döneminde de hamamlar yapılmış fakat çok azı bugüne ulaşmıştır.

Bir İç Anadolu kenti olan Sivas, hamam kültürünün halen yaşatılan bölgelerden biri olması bakımından dikkat çekmektedir. Osmanlı Dönemi hamamlarının örnekleri sağlam olarak kalabilmiştir. Çalışmamızdaki amaç; kaynaklarda geçen ve hali hazırda var olan tarihi Sivas Hamamlarını plan şemaları ve süsleme unsurlarıyla birlikte değerlendirip, Türk Hamam mimari içindeki yerinin belirlemesidir.

Çalışma konumun belirlenmesi ve araştırmalarım esnasında yardımlarını esirgemeyen danışmanım Sayın Prof. Dr. Hakkı ACUN'a, ayrıca maddi, manevi yakınlıklarını hiç eksik etmeyen aileme sonsuz teşekkürler.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
GİRİŞ.....	1
A-Konunun Amacı, Önemi ve Kapsamı.....	1
B-Kaynak ve Yayınlar	3
C-Yöntem	6
D- Sivas'ın Kısa Tarihi	7

1.BÖLÜM

HAMAMLAR HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1-1.Hamamların İşlev ve Kökeni.....	11
1-2. Türk Hamamlarının Genel Özellikleri.....	15
1-2-1.Türk Hamamlarında Mekan Dağılımı ve İşlevleri.....	16
1-2-1-1. Soyunmalık	17
1-2-1-2. Aralık.....	18
1-2-1-3. Ilıklık.....	18
1-2-1-4. Sıcaklık	19
1-2-1-5. Su Deposu	21
1-2-1-6. Isıtma ve Su Tesisatı	22
1-2-1-7. Külhan.....	23
1-2-1-8. Keçelik	23
1-2-1-9. Tandır (Kafes).....	23
1-2-2. Aydınlatma	24
1-2-3. Süsleme	25

2. BÖLÜM

SİVAS İLİ MERKEZİNDEKİ TÜRK DEVRİ HAMAMLARI

2-1. GÜNÜMÜZE SAĞLAM OLARAK ULAŞAN HAMAMLAR....	26
2-1-1. Eski Paşa Hamamı.....	26
2-1-2. Hamamcioğlu Hamamı (Demirkol Hamamı)	37
2-1-3. Kale Hamamı	43

2-1-4 Kurşunlu Hamamı	49
2-1-5. Mehmet Ali Bey Hamamı	67
2-1-6. Meydan Hamamı.....	77
2-1-7.Numan Efendi Ev Hamamı.....	92
2-1-8. Pirkinik Hamamı	94
2-1-9. Şirinoğlu Hamamı.....	100
2-2. GÜNÜMÜZE ULAŞAMAYAN HAMAMLAR.....	109
2-2-1. Çay Hamamı	109
2-2-2. Çinili Hamam.....	109
2-2-3. Ev Hamamı	110
2-2-4. Firuz Ağa Hamamı	110
2-2-5. Koca Hüseyin Paşa Hamamı	110
2-2-6. Küçük Hamam	110
2-2-7. Paşabostanı Hamamı.....	111
2-2-8. Pervane Hamamı	111
2-2-9. Porit Hamamı	111
2-2-10.Sabah Hamamı	112
2-2-11. Sait Paşa Hamamı	112
2-2-12. Sinan Paşa Hamamı	113
2-2-13. Şahna Hamamı, Ehberi Hamamı ve Ferit Hamamı	113
3- DEĞERLENDİRME	114
3-1.Mekan Düzenlemeleri ve Plan Tipleri.....	115
3-1-1. Soyunmalık	115
3-1-2. Ilıklık.....	116
3-1-3. Sıcaklık	117
3-1-4. Servis Mekânları	119
3-1-4-1. Hela ve Tıraşlıklar	119
3-1-4-2. Tandır (Kafes).....	120
3-1-5. Tesisat Kısmı	120
3-1-5-1. Su Depoları	120
3-1-5-2.Şadırvan ve Kurnalar	121

3-1-5-3 Külhan.....	122
3-2. Yapı Elemanları.....	122
3-2-1. Örtü Sistemleri	123
3-2-1-1. Kubbe	123
3-2-1-2 Tonoza.....	124
3-2-1-3. Tavan	125
3-2-1-4. Kıрма Çatı ve Sivri Külah	125
3-2-2. Geçiş Sistemleri	126
3-2-2-1. Türk Üçgenleri	126
3-2-2-2.Tromp.....	126
3-2-2-3. Pandantif.....	127
3-2-3. Taşıyıcı Sistemler.....	128
3-2-4. Açıklıklar ve Aydınlatma	129
3-3. Malzeme ve Teknik	131
3-4. Süsleme	132
3-4-1. Dekoratif Süsleme	133
3-4-1-1. Taş Süsleme	133
3-4-1-2. Tuğla Süsleme	133
3-4-2. Mimari Elemanlarla Yapılan Süsleme	134
SONUÇ	136
KAYNAKÇA.....	140
EKLER.....	145
EK-A: FOTOĞRAF LİSTESİ.....	145
EK-B: ÇİZİM LİSTESİ.....	153
EK-C: FOTOĞRAFLAR	154
EK-D: ÇİZİMLER	242
ÖZET.....	262
ABSTRACT	263

KISALTMALAR CETVELİ

a.g.e. Adı Geçen Eser
a.g.m. : Adı Geçen Makale
c. : Cilt
Çev. : Çeviren
Foto: Fotoğraf
s. : Sayfa
S. : Sayı

GİRİŞ

A- Konunun Amacı, Önemi ve Kapsamı

İnsanların temizlik ve yıkanmaya duyduğu gereksinim, suyun sosyal hayata etkisini doğrudan etkilemiştir. MÖ. Devirler de direk manada su ile olan ilişki, zamanın değişkenliğinin sonucunda yerini, mimari yapılara bırakmıştır. Dini ve sosyolojik gereksinimlerin de bu aşamada son derece etkili olduğu şüphe götürmeyen bir gerçekliktir.

Mimarlık tarihi içinde önemli bir yer teşkil eden hamam mimarisi, birbirinden ayrı millet ve coğrafyalarda, değişik bir tipoloji ile farklı fonksiyonlar ortaya koymuştur. Batı toplumlarında eğlence ve sosyal ağırlıklı kullanılan bu yapılar, Müslüman Türk milletinde fonksiyonuna uygun bir kullanım alanı bulmuştur. Türklerde yıkanma ve temizlik her zaman öncelik teşkil ettiğinden hamamlara da bu yönde bir anlam yüklenmiştir. Akan bir suyun gerekliliği de Türk Hamamlarını, diğer hamam türlerinden ayıran en önemli farklılıklardan biri yapmıştır. Roma medeniyetinde ise bu durumun tam manasıyla böyle olmadığı görülmektedir.

Türkler, her ne kadar Roma ve Bizans hamam mimarisinden etkilenmiş olsa da Mimarlık Tarihi ve Sanat Tarihi içinde her alanda kendine has bir üslup, kültür ve gelenek ortaya koymuşlardır. Türklerin, söz konusu alanda da Mimarlık Tarihi literatürüne, Türk hamamlarını sokması da çok zor olmamıştır. Türk Sanatı içinde önemli bir yere sahip olan hamamlar, mimari tasarımları ve fonksiyonları bakımından dikkate şayan yapılardandır. Nitekim Türk Hamamlarının Anadolu'dan birçok örneği yayınlanmıştır. Buna karşın Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde çok önemli bir konuma sahip olan

Sivas'ın hamamları tam manasıyla ortaya konulamamış ve yayınlanamamıştır. Yapılan çalışmalar kısa tanıtma yazılarıyla sınırlı kalmıştır.

Çalışmamızda, bazıları çeşitli araştırmalara konu olan, büyük bir kısmı ise henüz bilinmezliğini koruyan Sivas hamamları ele alınacak; söz konusu binalar ya da kalıntılar, mimari ve yapı elemanları, kent ya da arazideki konumları, bina topoğrafya ilişkisi, mekân organizasyonu, dekoratif unsurlar, su tesisatı ve ısıtma tertibatı gibi yönleriyle tanıtılacak ve bu bağlamda elde edilecek bilgiler ışığında Sivas hamamlarının Türk Hamam mimarisi içindeki yeri belirlenmeye çalışılacaktır.

Bu çalışmada, devrin çeşitli yazılı kaynaklarının da yardımıyla gerek mevcut, gerekse ortadan kalkmış Sivas hamamlarının tespit edilmesi, tam ve sağlıklı bir analize tabi tutulması hedeflenmiştir. Sivas ili merkezinde yer alan Türk Dönemi hamamlarının plan, fonksiyon, tasarım gibi özelliklerinin ortaya konularak, Türk hamam mimarisi içindeki yerinin karşılaştırmalı olarak ayrıntılı bir biçimde incelenmesi diğer önemli bir husustur.

Sivas ili merkezindeki hamamlar incelenirken dönem olarak üst sınır, Osmanlı'nın yıkılışı, Cumhuriyetin kuruluş devri olmuştur. Tarihsel manada alt sınıra ise, kısıtlama getirilmemiştir. Hamamların Türk Devrinde yapılmış olması bağlayıcı olmuştur.

Sivas'a 30 km. mesafede bulunan Sıcak Çermik Kaplıcası ile 20km mesafede bulunan Soğuk Çermik Kaplıcaları, hem fonksiyonları ve tasarımlarından ötürü hamamlardan ayrı bir özellik göstermesi hem de, çalışma kapsamının Sivas Merkez ile sınırlı tutulmasından dolayı çalışma kapsamı içine alınmamıştır. Bu anlamda çalışma Sivas ili merkezindeki hamamlar ile sınırlı kalacaktır.

Araştırmamızın en zorlu bölümünü oluşturan konu, halen kullanımda olan hamamların rölövelerinin alınıp fotoğraflarının çekilmesi hususudur. Bu anlamda çözünürlük oranı en üst düzeyde olan dijital makinelerden yararlanmış olmamıza karşın, bazı fotoğraflar, sıcak ve nemden ötürü istenilen sonucu vermemiştir.

Hamamcioğlu Hamamı'nın, bir miras davasına konu olmasından ötürü, hamamın sahibi, kati surette, rölövesi ile içeriden fotoğraf alınmasına izin vermemiştir. Bu hamamı incelerken dış cephe fotoğrafları ile Sivas Müzesi'nden temin edilen, yapının, ılıkılık, sıcaklık ve su deposunun yer aldığı çizimle yetinmek zorunda kalınmıştır. Hamamın soyunmalık kısmının ise sadece, çevrelediği alan çizimde gözükmektedir.

B- Kaynak ve Yayınlar

Sivas hamamları, hamam kültürünün çok iyi yaşandığı sosyal bir ortam doğurmuştur. Sivaslıların hayatında önemli bir rolü olan hamamları incelerken karşılaştığımız en önemli sorun Kurşunlu Hamamı haricindeki yapıların inşa ya da onarım kitabesi bulunmayışıdır. Kale Hamamı'nın kitabesi olmamasına karşın doğruluğu şüpheli bir kitabe metni günümüze ulaşmıştır. Şirinoğlu Hamamı'nda ise 1904 tarihli kitabe, orijinal metnine sadık kalarak latin harfleriyle yeniden yapılmıştır.

Özellikle yapıların kitabelerinin olmayışı, incelememizi zorlaştırmıştır. Bu durum, bizi de direkt olarak vakfiye kayıtlarına yönlendirmiştir. Bugün ayakta olan yapılardan Hamamcioğlu Hamamı, Şirinoğlu Hamamı ve Ermeni Hamamı olarak bilinen Pirkinik Hamamı dışındaki yapıların vakfiye kayıtlarına ulaşılmıştır. Tarihlendirmeler yapılırken de vakfiye kayıtlarından faydalanılmıştır.

Türk Hamamlarını konu alan birçok yayın yapılmışken Sivas hamamlarını konu alan kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. İ. Hakkı-R.Nafiz tarafından 1928'de Osmanlıca olarak kaleme alınan "Sivas Şehri"¹ kitabı, bu husustaki ilk çalışmadır. Bununla birlikte bu eserde Kurşunlu Hamamı ile Kale Hamamı hakkında kısa bilgiler dışında hamamlarla ilgili ayrıntılı bir bilgi yoktur. Bu yayının ardından Fahreddin Başel'in 1935'te yayınladığı "Sivas Bülteni"² adlı kitapta Sinan Paşa, Behram Paşa, Mahmut Paşa, Mustafa Bey ve Şirinoğlu Hamamlarını zikretmektedir. Bununla birlikte Mustafa Bey Hamamı ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşabilmiş değiliz. Şirinoğlu Hamamı'nın batı cephesinin bir fotoğrafı da, söz konusu yayında yer almaktadır.

Sivas anıtları ile ilgili olarak yapılmış en geniş çaplı çalışmalardan bir diğeri ise Hakkı Acun tarafından yapılmıştır. "Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri"³ ismiyle 1988 yılında, Vakıflar Dergisinde yayınlanan bu çalışma, Sivas Anıtlarını ve hamamlarını toplu halde anlatan ilk yayındır. Bu çalışmanın ardından Hikmet Denizli tarafından "Sivas Tarihi ve Anıtları"⁴ kitabı yayınlanmıştır.

Ömer Demirel'in "Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü"⁵ adlı eseri, Osmanlı Döneminde vakıf şehir ilişkisini içermesi bakımından başvurduğumuz temel yayınlardan biri olmuştur.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi⁶, 17. yüzyılda Sivas'ta bulunan hamamlar hakkında ilk elden bilgi vermesi bakımından önemlidir.

¹R. Nafiz, İ. Hakkı, **Sivas Şehri**, İstanbul, 1928.

²M. F. Başel, **Sivas Bülteni**, Sivas, 1935.

³H. Acun, Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri, **Vakıflar Dergisi**, XX, 1988, s. 183-212.

⁴H. Denizli, **Sivas Tarihi ve Anıtları**, Sivas, 1998.

⁵Ö. Demirel, **Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü: Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine bir Örnek**, Ankara, 2000.

⁶Evliya Çelebi, **Seyahatnamesi**, (Çev. Zuhuru Danışman), C:3, İstanbul, 1984.

Türk Hamam mimarisini konu alan çalışma ise oldukça fazladır. Türk hamam mimarisi ile ilgili ilk yayınların yabancılar tarafından kaleme alındığını görüyoruz. Heinrich Glück'ün⁷ İstanbul Hamamlarını anlatan çalışması ilk kapsamlı eserlerdendir. Karl Klinghardt'ın hamam mimarisi ve ağırlıklı olarak Osmanlı Dönemi hamamları hakkında bilgi veren "Türkische Baeder"⁸ isimli kitabı ilk başvuru kaynaklarından birisi olması bakımından önemlidir. Kemal Aru tarafından yazılmış, ilk kapsamlı Türkçe yayınlardan biri olan "Türk Hamamları Etüdü"⁹, Klinghardt'ın "Türkische Baeder" isimli yayınının bir çevirisi niteliğindedir.

A.Saim Ülken, İslam Ansiklopedisinin "Hamam"¹⁰ maddesinde, hamamların menşei ve mimari özelliklerini içeren önemli bilgiler vermektedir.

Türk Hamamlarını sıcaklıklarına göre bir tipolojiye sokan Semavi Eyice¹¹, önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Kuşkusuz, hamam mimarisi alanında en kapsamlı çalışmayı Yılmaz Önge yapmıştır. Gerek XII. ve XIII. Yüzyıl hamamlarını konu alan kitabı, gerekse hamamları tek yapı ölçeğinde veya tesisat, yapı elemanları, aydınlatma gibi unsurlarıyla da değerlendirdiği çalışmaları en önemli yayınlardır¹².

⁷H. Glück, **Die Bader Konstantinopels**, Wien, 1921.

⁸K. Klinghardt, **Türkische Baeder Stuttgart**, 1927.

⁹K. A. Aru, **Türk Hamamları Etüdü**, İstanbul, 1949.

¹⁰A. S. Ülgen, "Hamam" Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İstanbul, 1950. s.175.

¹¹S. Eyice, "İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", **Tarih Dergisi**, Cilt: XI, Sayı: 15, İstanbul, 1960.

¹²Y. Önge, **XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları**, Ankara, 1995; Y. Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri Ayırı Basım**, İstanbul, 1988s.403-428 ; Y. Önge, "Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma", **Vakıflar Dergisi**, XIII, Ankara, 1978, s.121-135; Y.Önge, "Koca Sinan'ın Hamamlarında Görülen Bir Yenilik: Merkezi Kubbeli Örtü Sistemleri", **II.Uluslar arası Türk ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarih Kongresi, 28 Nisan, 2 Mayıs 1986, Bildiriler**, Cilt: II, İstanbul, 1986, s.81-86; Y.Önge, "Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", **VI. Vakıf Haftası, Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde, Mimar Sinan Dönemi, Sempozyumu**, Ankara, 1989, s.235-252; Y. Önge, Konya-Beyşehir'de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı, **Vakıflar Dergisi**, Sayı:VII, Ankara, 1968, s.139-144; Y. Önge, "Kayseri Huand (Mahperi Hatun) Külliyesi'nin Hamam ve Yeni Bulunan, Çini Tezyinatı", **Önasya, IV-47**, 1969, s.11-12-17; Y.Önge, "Anamur Mamuriye Kalesi

Yukarda hamam mimarisi alanında vermiş olduğumuz geniş kapsamlı yayınların dışında, bu konu hakkında bilgi alabileceğimiz, makale, kitap ve tezlerden de yararlanılmıştır.

C- Yöntem

Sivas Hamamlarını konu alan bu çalışma, yedi ana başlıktan oluşmaktadır.

Birinci bölüm olan giriş kısmı dört bölüme ayrılmıştır. Konunu Niteliği, Önemi ve Kapsamı, Kaynak ve Yayınlar, Yöntem ile Sivas'ın Kısa Tarihçesi giriş kısmının alt başlıklarıdır.

İkinci bölümde, hamamlar hakkında genel bilgiler adı altında; hamamların menşei, Türk Hamamlarının ortaya çıkmasına neden olan etmenler ve Türk Hamamlarında mekân dağılışı ile ilgili bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın katalog bölümü, bugün ayakta olan Sivas hamamları ile günümüze ulaşmayan hamamlar olarak ikiye ayrılmıştır. Hamamlar alfabetik bir sıraya göre anlatılmıştır.

Günümüze tamamı ya da bir kısmı sağlam olarak 9 hamam ulaşmıştır. Bunların dışında, kaynaklarda geçen 15 hamamın daha tespit edilmiştir. Yapılar, adı, yeri ve tanımı, tarihlendirilmesi, geçirdiği onarımlar, bugünkü durumu, dış görünümü, plan ve kesitleri, süslemesi, malzeme ve duvar

Yanındaki Hamam", **Vakıflar Bülteni I**, İstanbul, 1970, s.106-114; Y.Önge, "Alanya ve Alara Kalelerindeki Selçuklu Hamamları", **Antalya 3. Selçuklu Semineri Bildirileri**, İstanbul, 1989, s.117-124; Y.Önge, "Külliyelerimizin Yıkılan Hamamları", **Önasya**, Cilt: 7, Sayı: 74, Ankara, 1971, s.6-7,21; Y.Önge, "Konya ve Çevresindeki Mukarnaslı Şadırvanlar", **Vakıflar Dergisi**, XIX, Ankara, 1985, s.95-108Y.Önge, Anadolu Türk Mimarisinde Üstten Tabii Aydınlatma: Aydınlık Feneri, **Önasya**, Cilt: 6, Sayı: 64, Ankara, 1970, s.6-7,20.

tekniki, sorunları, karşılaştırma ve değerlendirilmesi ve bibliyografyası olarak on bir ana başlığa ayrılarak incelenmiştir.

Günümüze ulaşmayan hamamların söz edildiği yayın ya da vakfiye kayıtları belirtilerek sunulmuştur.

Çalışmanın dördüncü bölümünü oluşturan değerlendirme kısmında ise, mekân düzenlemeleri ve plan tipleri, yapı elemanları, malzeme ve teknik ile süsleme olmak üzere dört temel başlık üzerinde bir ayrıma gidilmiştir. Bu bölümlerde çalışmayı ayrıntılı kılacak biçimde alt başlıklara ayrılmıştır.

Sonuç bölümünde ise Sivas Hamamlarının özellikleri ile Türk Hamam mimarisi içindeki yeri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Altıncı bölüm olan ekler kısmında ise fotoğraf ve çizim listeleri verilmiştir.

Son bölümde ise Türkçe ve İngilizce özetler ile fotoğraf ve çizimler yer almaktadır.

D- Sivas'ın Kısa Tarihi

Sivas'ın yazılı tarihi M.Ö. 2600 yılı başlarında Hititlerle başlamakta olup merkez Tatlıcak Köyü ile Uzuntepe Köyündeki Höyükler, Divriği Maltepe Köyünde bulunan höyük ve Gürün Şuğul vadisindeki Hititçe yazılar başlıca Hitit yerleşim alanlarıdır. Balkanlar üzerinden Anadolu'ya gelen Frig'lerin Hititleri ortadan kaldırmaları sonucu Sivas'ta Frig egemenliğine girmiştir. Frig

yerleşimi Hitit yerleşim alanlarının üst katlarında görülmektedir. Lidya'lılar zamanındaki meşhur Kral Yolu da Sivas'tan geçmektedir¹³.

Anadolu'daki Pers egemenliğinden sonra kurulan şehir devletlerinin zamanla Roma İmparatorluğuna bağlanması sonucu, önemli yol kavşağı üzerinde bulunan şimdiki şehir merkezinin iskan edildiği ve Sebasteia adını aldığı görülmekte veya ilin isminin Hitit Kavmi olan Sibasip adından geldiği gibi, Roma İmparatoru Aguste tarafından şehre Yunancada şehir manasına gelen "Sebasteia" adının verildiği ve yine Selçuklular zamanında üç değirmen anlamına gelen "Sebast" kelimesinden geldiği rivayet edilmektedir¹⁴.

Roma İmparatorluğu hâkimiyetine giren şehir 395'te Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğuna ayrılan topraklar içerisinde kaldı¹⁵. Bölgenin Türk egemenliğine girmesi ancak 1071 Malazgirt Zaferinden sonra gerçekleşti. Selçuklu Sultanı Alpaslan'ın şehzade ve emirlerini Anadolu'nun fethi için görevlendirmiştir¹⁶.

1077 yılında çeşitli fetihlerle Anadolu'nun kuruluş temellerini atan Süleyman Şah'ın dayısı Taylu Danişmend'in oğlu Gümüştekin Ahmed Gazi bu yıllarda Sivas ve çevresine Türklerin yerleşmesini sağlamıştır¹⁷.

Danişmend Gazi beyliğini kurduktan sonra 1101 de Kılıç Arslan ile haçlıları bozguna uğratmıştır¹⁸.

Danişmandoğlu Gümüştekin Ahmet Gazi'nin yerine önce oğlu Emir Gazi geçmiştir. Ahmet Gazi'nin ölümü ile yerine oğlu Melik Muhammet

¹³H. Acun, a.g.m., s.183.

¹⁴H. Denizli a.g.e., s.14.

¹⁵H. Denizli a.g.e., s.14.

¹⁶O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, 1971, s.50.

¹⁷O. Turan, a.g.e., s.67.

¹⁸O. Turan, a.g.e., s.140.

geçmiştir. Onunda ölümü ile yerine Nizamettin Yağıbasan hükümdarlığını ilan etmiştir¹⁹.

Yağıbasan'ın ölümü sonrası Melik İsmail idareyi devralmıştır. Melik İsmail'in kötü yönetimi sonucu halk tarafından öldürülmüştür. Bu olaydan sonra Zunnun tahta geçmiştir. 1174 de Kılıç Arslan Danişmend topraklarını kendine bağlamıştır²⁰.

Kılıç Arslan'dan Danişmendli Devletini alan II. Kılıç Arslan Danişmendli Devletini tarihten silmiştir²¹.

1186 da II Kılıç Arslan ülkesini on bir oğlu arasında paylaşmıştır. Sivas büyük oğlu Kudbettin Melikşah'a düşmüştür²². Melikşah'ın ölümü ile yerine I. Gıyaseddin Keyhüsrev geçmiştir²³.

1212 yılında I. İzzettin Keykavus devrinde Sivas şehri önemli gelişmeler göstermiştir²⁴.

1220 de Moğol istilasının Asya'yı ve doğu Avrupa'yı sarstığı bir zamanda tahta çıkan Alaadin Keykubad şehir için önemli yatırımlar yapmıştır. Keykubad'ın ölümü ile yerine II. Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde Mogollar Sivas'a girmişlerdir. Bu gelişmelerden sonra II. İzzettin Keykavus daha sonrada IV. Kılıç Arslan ve II. Alaaddin Keykubad ülkeyi yönetmiştir²⁵.

XIV. Yüzyılın başından itibaren Anadolu İlhanlıların atadıkları valilerle yönetilmeye başlanmış. Özellikle III. Alaaddin Keykubad'dan sonra bu valiler

¹⁹A. Sevim, Y. Yücel., **Fetih'ten Osmanlılara Kadar Türkiye Tarihi**, Cilt:I, Ankara, 1990, s.172.

²⁰O. Turan, **Selçuklular Zamanında...**, s.173, 204.

²¹A. Sevim, Y. Yücel., **a.g.e.**, s.98.

²²O. Turan, **Selçuklular Zamanında...**, s. 217.

²³A. Sevim, Y. Yücel., **a.g.e.**, s.102.

²⁴O. Turan, **Selçuklular Zamanında...**, s. 296.

²⁵O. Turan, **Selçuklular Zamanında...**, s. 332, 440, 490.

Selçuklu Başkenti Konya yerine İlhanlı merkezi ile teması daha kolay olan Sivas'ı merkez seçerek bağımsız yaşamışlardır. Bunların arasında Demirtaş Moğolların Türkiye genel valisi olarak üç yıl süreyle bölgede hüküm sürmüşlerdir²⁶. İlhanlı hakimiyetinden sonra 1343 yılında şehir Eretna hakimiyetine girer. Bunun sonucunda Eretna ailesinden Kadı Burhanettin Ahmet Sivas'ı merkez yapar. Kadı Burhanettin'in ölümü ile yerine oğlu Alaaddin geçtiysede yaklaşan Timur tehlikesi nedeniyle şehrin yönetimi Osmanlı Devletine bırakılır²⁷.

Timur'un Sivas'a yaptığı zulüm Sivas çevresinde hala unutulmayacak kadar büyük olmuştur. İstiladan sonra şehir Kadı Burhanettin'in damadı Mezid bey'in yönetimine kaldıysada Çelebi Mehmet Bey'in gayretleriyle Osmanlı hakimiyetine girmiştir. I. Beyazıd'ın oğlu Emir Süleyman Çelebi Sivas'a ilk Osmanlı eyalet valisi olarak atanmıştır²⁸.

15 ve 16. yüzyılda Osmanlı Devletini gücüne orantılı bir gelişim gösteren şehir 17. yüzyıldan sonra Celali isyanlarını merkezi olmuş ve şehirde bundan olumsuz etkilenmiştir. 19. yüzyılda ise Sivas'a vali olarak atanan Halil Rifat Paşa önemli hizmetler yapmıştır²⁹.

Kurtuluş savaşı yıllarında Sivas'ın Türk tarihi açısından gösterdiği önem son derece önemlidir. 4Eylül 1919'da toplanan Sivas kongresi, yeni ve dinç bir Türkiye Devleti kurma fikrinin temelleri atılarak yurt geneline yayılmıştır. Sivas kongresi Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin atıldığı yer olmuştur.

²⁶P. Tuğlacı., **Osmanlı Şehirleri**, İstanbul, 1985, s.272.

²⁷H. Acun, a.g.m., s.184.

²⁸H. Acun, a.g.m., s.184.

²⁹H. Acun, a.g.m., s.185.

1.BÖLÜM

HAMAMLAR HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1-1.Hamamların İşlev ve Kökeni

İnsanoğlu milattan önceki dönemlerde yıkanmak için durgun sulardan ya da akarsulardan yararlanıyordu. Eski Mısırlılar için Nil Irmağı'nda yıkanmak dinlerinin bir gereği idi. Hindistan'da insanların hem beden hem de ruhlarını temizlemek için Ganj Irmağı'nda yıkanmaları dinsel inançlarından kaynaklandığı söylenmektedir³⁰.

Oğuzlar obalarını pınar başlarına veya akarsu kenarlarına kurarlar, kadını ve erkeği sık sık yıkanırlandı³¹. Hititler'in ise sıcak su kaynakları üzerine kurulmuş havuzlarda yıkanıldıkları söylenmektedir³².

Hamam kelimesi, Arapça'da hammam: banyo³³, İbranice'de Hamam: sıcak olmak³⁴ sözcüklerinden türemiş, Türkçe'de ise suni bir ısıtma sistemi ile ısıtılan ve çeşitli işlevsel bölümleri olan binalar için kullanılmaktadır. Bu yapı türünün ilk örnekleri hakkında kesin verilere dayanan bilgiler bulunmamakla birlikte, Mısır'da Tel-al Amarnah, ve Zencirli kazılarında bulunan saray ve evlerde rastlanmıştır³⁵. Asurlular Devrine ait Kral Adadniraris Sarayı harabelerinde bir hamam bulunduğu ve Seylan Adası'nda, Pokuna denilen hamam harabelerinin varlığından söz edilmektedir³⁶.

³⁰Anonim, "Hamam" Maddesi, **Ana Britannica**, Cilt:10, İstanbul, 1986-1988, s.330.

³¹E. B. Şapolyo, Türk Hamamları, **Önasya**, Sayı: 3/ 28,1967, s.10-11.

³²E. Akurgal, **Die Kunst der Hethiter, München**, 1976, s.51.

³³F. Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Ankara, 1982, s.385.

³⁴A. S. Ülgen, "Hamam" Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İstanbul, 1950, s.174.

³⁵A. S. Ülgen, a.g.m. s.174.

³⁶K. A. Aru, **Türk Hamamları Etüdü**, İstanbul, 1949, s.10.

MÖ. 4. yüzyılda, Yunanistan'da oldukça gelişmiş bedeni terbiye ve tedavi müessesesi halini almış hamamlar vardır. İmparatorluk döneminden önce, Roma'da halka mahsus hamamlar inşa edildiğine dair bilgi yoktur. MÖ. 1. yüzyılda Sergius Orata isimindeki mimarın buluşu olan döşeme altından ısıtma sisteminin (hypokaust) esas alındığı hamam mimarisini ve bu ısıtma tekniği üzerine kurgulanmış halk hamamlarını ilk olarak Roma'da görmekteyiz³⁷.

Roma halk hamamları, yıkanma işlevinin yanı sıra eğlence ve yarışların düzenlendiği, spor ve beden eğitimlerinin yapıldığı kültürel ve sosyal içerikli yapılarıdır. Yıkanma bölümlerinin dışında, eğitim ve toplantı salonları, vücut geliştirme ile ilgili bölümler ve dükkan gibi bir çok bölümden oluşmaktaydı³⁸.

Roma hamamlarının birden fazla sayıda girişleri vardır³⁹. Kadınlar ve erkekler kısmı girişleri ayrı kapıdan sağlanmaktadır. Bir Roma hamamı şu ana bölümlerden oluşmaktadır⁴⁰:

Apoditerium: Soyunma salonudur. Bu mekânın, içinde soyunma hücreleri ile duvarlarında nişler yer almaktadır.

Firigidarium: Soğuk su banyosu yapılan üstü açık bir mekândır.

Tepidarium: Hamamın ılıkılığı olarak adlandırılan kısımdır.

Locanicum: Buhar banyosu ve terlemek için kullanılan oda.

³⁷S. Onurkan, "Anadolu'da Eski Yunan ve Roma Arkeolojisi", **Anadolu Uygarlıkları**, Cilt:3, İstanbul, 1985, s.474.

³⁸Bkz. A.S. Ülgen, a.g.m. s.174-178; M. Sözen, U. Tanyeli, **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, 1996, s.99; C.E. Arseven, "Hamam" Maddesi, **Sanat Ansiklopedisi**, Cilt:2 İstanbul, 1983, s.678-689; K. Klinghardt, **Türkische Baeder Stuttgart**, 1927,s. 4-5; M. Yazıcı, "Ankara Klasik Çağ Yapılarından Roma Hamamları", **Ankara Sanat**, Sayı:28, Ankara, 1968, s.18-19; K. Aru, **a.g.e.**, s.12-26.

³⁹C. Çakmak, **Tire Hamamları**, Ankara, 2002, s.8.

⁴⁰B. Ünsal, **Mimarî Tarihi**, Cilt:1, İstanbul, 1960, s.477; M. Sözen, U.Tanyeli, **a.g.e.**, s.99-286; C. Çakmak, **a.g.e.**, s.8; B. Erat, **Anadolu'da XIV. Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Ankara, 1997, s.24.

Caldarium: Hamamın en sıcak ve önemli bölümüdür. Türk hamamlarında sıcaklığın karşılığı olarak düşünülebilir.

Roma Döneminin bir devamı olarak sayılan Bizans Devrinde hamamlar, anıtsal görünüşleri ile Roma geleneğine uygun bir gelişim gösterdikleri, buna karşın, hamamların mimarisi hakkında yıkıntılar dışında bilgi verecek, sağlam kalabilmiş bir örneğin günümüze ulaşmadığı bilinmektedir⁴¹.

Emevi Döneminden itibaren Kusayr Amra⁴² ile Hammam As-Sarakh⁴³ ilk İslam Dönemi hamamları olarak mekân düzenleri, mimari özellikleri ve ısıtma sistemleri ile Roma'dan itibaren süregelen geleneğin etkisinde inşa edilmiş yapılardır. Bu yapıların Roma hamam geleneğinden ayrılan yanı, sıcak ve soğuk su havuzları yerine İslam dininin temizlik kurallarına uygun yıkanmayı sağlayan ısıtılmış ve akan bir su sisteminin olmasıdır⁴⁴.

Anadolu'nun fethinden önce, Türklerin yaşadıkları bölgelerde ne çeşit hamam inşa ettiklerine dair bilgimiz yoktur. Bununla birlikte göçebe Türklerde çerge adı verilen çadır hamamlarının olduğu ve Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubad'ın da Hamam-ı Seferi denilen bir çadır hamamı ile sefere çıktığını yayınlardan öğrenmekteyiz⁴⁵. Bazı kaynaklarda ise, şehirlerdeki halk hamamlarından bahsedilmektedir. Kirman'ın güneyindeki Nigar'da bulunan Selçuklu hamamı⁴⁶, bunlardan biridir ve sıcaklık mekânının kurgusu bakımından Anadolu'daki Türk hamamlarına yakın bir plan özelliği gösterir⁴⁷. Bu hamamın Orta Asya ile Anadolu Türk hamamları arasında

⁴¹K. Aru, **a.g.e.**, s.23-26.

⁴²K. A. C. Creswell, **Early Muslim Architecture**, Cilt: 1, (Umayyad), A.D.622-750, Oxford, 1940, s.253-272, Şek: 313.

⁴³K. A. C. Creswell, **a.g.e.**, s.273-276, Şek: 319.

⁴⁴B. Erat, **a.g.e.**, s.25.

⁴⁵O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, 1971; O. Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, İstanbul, 2003, s.130; s.370; Y. Önge, **a.g.e.**, s.9.

⁴⁶H.Z.Ülken, **İslam Sanatı**, İstanbul, 1948, s.354-355.

⁴⁷Y. Önge, **a.g.e.** s.9; Y. Önge. "Anadolu Türk Hamamları Hakkında...", s.403-428.

tamamen olmasa da, hamam kurumu bakımından bir ara bağlantı olduğu düşünülmektedir⁴⁸.

XII-XIII. yüzyıllarda Şam'da inşa edilmiş, Büzuriye, El Afif, Sitti Adhra, Sami ve Eş-Şafi⁴⁹ gibi büyük halk hamamları da, genellikle dört eyvanlı soyunma mahalleri, merkezi kubbeli mekânlar etrafında radyal bir düzenle, nişleri ve halvetleri ihtiva eden geniş ılıklikları, Roma Hamamlarını hatırlatan sıcaklıkları ve çift kazanlı sıcak su depoları ile Anadolu'daki Türk Hamamlarından ayrılmaktadırlar⁵⁰.

Türklerin, Malazgirt zaferinin ardından kitleler halinde Anadolu'ya gelmeleri, geniş çaplı imar faaliyetlerini de beraberinde getirmiştir. Köklü bir kültüre sahip olan bu insanlar Orta Asya kökenli geleneklerini, Anadolu'nun yerel kültürleriyle kaynaştırdıkları ve çeşitli mimari eserlerin inşasına yöneldikleri görülür⁵¹. Bununla birlikte, Türklerin öz kültürlerinin, mimari eserlerde ana kaburgayı oluşturduğu bir gerçektir.

Yan yana iki hacimden ibaret ilk kaplıca örneklerinin ısıtılmış su ile çalışan hamamların mimari kompozisyonlarına ilham kaynağı olduğu da söylenmektedir⁵².

Türklük şuurunun getirdiği mükemmeli yakalama arzusu, coğrafyalar değişse bile özünü hiç kaybetmemiştir. Anadolu'da hamam mimarisinin gelişmesi de bu esaslar üzerine kurulmuştur. Genel kurgu itibarıyla kendine has bir mimari tarz oluşturmuştur. Bununla beraber, hamamların alttan ısıtılmaları Antik dönem hamamlarından etkilendiğini düşündürebilir. Yukarda da belirtildiği üzere Türk Hamamlarında duvarların içine yerleştirilmiş künklerle taşınan su ile yıkanma prensibi, Antik Dönem

⁴⁸B.Erat, **a.g.e.**, s.27.

⁴⁹H.Z. Ülken, **a.g.e.**, s.191-206.

⁵⁰Y. Önge, **a.g.e.**, s.10; Y. Önge. "Anadolu Türk Hamamları Hakkında...", s.403.

⁵¹B. Erat, **a.g.e.**, s.27,

⁵²Y. Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında...", s.404.

hamamlarından ayrıldığı temel noktadır. Bu da İslam dininin getirmiş olduğu temizlik anlayışının bir sonucudur.

Türk Hamamları, yıkanma amaçlı bölümlerin mimari bir bütünlük teşkil ettiği yapılar şeklinde karşımıza çıkarken, Roma hamamları ise yıkanma eyleminin yanı sıra, çeşitli aktiviteleri de içermektedir.

1–2. Türk Hamamlarının Genel Özellikleri

Türk Hamamları, genel itibariyle dıştan gösterişsiz, içten ise oldukça vurgulanmış mimari özellikleri ile karşımıza çıkmaktadır. Plan şeması, yapı elemanları ve abartıya kaçmayan süsleme programları ile son derece başarılı bir şekilde düzenlenmiştir. Osmanlı Döneminde inşa edilen bazı hamamlar ise, devletin gücü ile doğru orantılı olarak abidevi bir mahiyet gösterir.

Temizliğin yanı sıra doğum, evlilik, sünnet gibi birçok sosyal olaya sahne olması açısından da önemli bir zenginliğe sahip Türk Hamamları, köklü bir kültürün yansımaları halinde karşımıza çıkar. Anadolu'nun bazı yörelerinde hamamlar, sosyal yaşantıdaki bu işlevlerini hala sürdürmektedir⁵³.

Anadolu'daki köşk, saray, konak, kışla veya tekke hamamları gibi sınırlı sayıda insanın yıkanması için düşünülmüş ve hacimleri buna göre düzenlenmiş tek hamam örnekleri özel hamamlar grubuna dahil edilmektedir. Çarşı hamamı olarak nitelendirilen hamamlar ise köy, kasaba

⁵³D. Türkyılmaz, **Türk Kültüründe Hamam Geleneği ve Eskişehir Hamamları**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2001.

ve şehir insanının faydalanması için tek veya çifte hamam şeklinde inşa edilmiş vakıf binalarıdır⁵⁴.

Çarşı hamamı diye adlandırılan hamamlar tek veya çifte hamam olarak inşa edilmekte ve genellikle vakıf sistemi içinde bir külliyeyle dahil gelir getirici bir fonksiyonu bulunan sosyal içerikli yapılardır. Bir cami veya buna benzer büyük ölçekli eserler yapılmaya karar verildikten sonra ilk önce işçilerin yıkanması için mutlaka bir hamam yapıldı⁵⁵. Bununla birlikte çifte hamamlarda erkekler kısmının kadınlar kısmına oranla daha büyük boyutta yapıldığını görüyoruz.

Büyük şehirlerde çifte hamam tarzında yapılmış kadınlar ve erkeklere mahsus ayrı kısımları olan yapılar vardır. Küçük yerlerde ve mahallelerde tek hamam olup değişimli bir kullanım söz konusudur. Şöyle ki; öğleden önce erkekler, öğleden sonra ise kadınların kullandıkları hamamlardır. Bunlara kuşluk hamamı da denir⁵⁶.

Çifte hamamların erkekler kısmına giriş-çıkış sağlayan kapıları ana caddeye bakarken, kadınlar kısmında ise söz konusu kapılar tali bir yola bakmaktadır. Bunun en önemli sebebi ise mahremiyet düşüncesidir.

1-2-1. Türk Hamamlarında Mekân Dağılımı ve İşlevleri

Hamamlarda mekân düzeni temelde; soyunmalık, aralık, ılıkılık ve sıcaklıktan oluşan yıkanma ve bununla ilgili ihtiyaçları karşılayan bölümler üzerine kurulmuştur. Bununla birlikte tesisat kısmını oluşturan, su deposu,

⁵⁴Y. Önge, “Anadolu Türk Hamamları Hakkında...”, s.404.

⁵⁵E.B.Şapolyo, a.g.m.,s.10; Y.Önge, “Külliyelerimizin Yıkılan...” s.6.

⁵⁶A.S. Ünver, “Türk Hamamı”, *Belleten*, Cilt: 37, Sayı:145, 1973, s.87-95.

külhan ve cehennemlikte esas kurguyu tamamlayan bölümler olarak karşımıza çıkmaktadır.

1-2-1-1. Soyunmalık

Hamamlarda en büyük hacimli mekân soyunmalıklardır⁵⁷. Hamama gelen kişilerin soyunmalarına ve yıkanmalarına hazırlık için düzenlenmiş bir kısımdır. Anadolu Selçuklu Dönemi hamamlarında soyunama mahalline doğrudan cümle kapısından geçilerek ulaşılır. Divriği Bekir Çavuş, Mardin Sitti Radviyye gibi bazı yapılarda ise iklimin aşırı soğukluğundan dolayı cümle kapısının önüne bir revak eklendiği görülmektedir⁵⁸.

Genellikle kare ya da dikdörtgen planlı olan hamamlarının soyunma bölümleri, ya içerde ahşap direklerle veya kâgir kemerle desteklenen, ahşap kirişleme tavanlarla yahut kâgir tonozlarla örtülmüştür. Çarşı hamamlarının 16. yüzyıldan itibaren büyük bir kubbe ile örtülmeye başladığı görülmektedir. Söz konusu durum bu tarihten itibaren bir gelenek halini almıştır⁵⁹.

Mahremiyet ve soğuk nedeniyle dışa kapalı inşa edilmiş olan hamamların 12. ve 13. yüzyıl örneklerinde, aydınlatma duvarın üst seviyesindeki küçük mazgal pencere ya da, üst örtüde bulunan ışık gözü veya aydınlık feneri ile sağlanmaktadır⁶⁰.

15. yüzyıldan itibaren duvarlara daha fazla pencere açılmaya başlanmış, 16. yüzyılda ise altlı üstlü iki veya üç sıra halinde kurgulanmış pencereler

⁵⁷Bazı yayınlarda soyunmalık mekânına camekanda denilmektedir. Bkz. A.S.Ülken, a.g.m., s.175; E.B.Şapolyo, a.g.m.,s.11; Y. Önge, “Anadolu Türk Hamamları Hakkında...”, s.407; Y. Önge, a.g.e.,s.19; A.S.Ünver, a.g.m., s.88.

⁵⁸Y. Önge, a.g.e., s.19.

⁵⁹Y. Önge, a.g.m., s.407.

⁶⁰Hamamlarda aydınlatma için bkz. Y. Önge, “Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma”, s.121-135; Y. Önge, “Anadolu Türk Mimarisinde Üstten...”, s.6-7,20.

görülmektedir⁶¹. Bu mekânda görülen diğer özellikler ise duvar kenarları boyunca devam eden sekiler ile ortada yer alan şadırvandır.

1-2-1-2. Aralık

Soyunmalık ile ılıkılık arasında kalan aralık hem bir geçit özelliği gösterirken, hem de hela ve tıraşlık bölümlerinin yer aldığı bir mekan hüviyetindedir. Anadolu Selçuklu Dönemi hamamlarının tamamına yakınında görülen aralık mekânının, 15. yüzyılda boyutları küçülmüş, 16. yüzyılda ise ortadan kalkmış ve bu dönemden itibaren, doğrudan, soyunmalıktan ılıkılığa geçilmiştir. Aralığa yer verilmeyen yapılarda, buhar çıkışını ve ısı kaybını önlemek amacıyla, soyunmalıktan ılıkılığa geçişi sağlayan kapının üzerine yaşmaklı bir baca yerleştirilmiştir. Aralık mekânının olduğu hamamlarda böyle bir sistemin bulunmaması, aralığın aynı zamanda sıcaklıktan gelen buharı kontrol eden bir özelliği olduğunu da göstermektedir⁶².

1-2-1-3. Ilıklık

Ilıklık⁶³, içerisinde helâ ve tıraşlığın da yer aldığı sıcaklığa geçiş sağlayan, hamamın ana bölümlerinden biridir. Ayrıca bu mekân soyunmalık ile sıcaklık arasında, vücudun sıcaktan soğuğa veya soğuktan sığağa alışması için uygun bir süre beklenen bölümdür. Duvar boyunca uzanan sekiler yer alır. Aralık mekânı olmayan hamamlarda helâ ve tıraşlıklar ılıkılığa açılır. Büyük ölçekli yapılmış olması, soğuk havalarda soyunma yeri olarak kullanıldığını göstermektedir⁶⁴.

⁶¹Y. Önge, “Anadolu Türk Hamamları Hakkında.....”, s.408.

⁶²Y. Önge, “Anadolu Türk Hamamları Hakkında.....”, s.408; Y. Önge, **a.g.e.**, s.22.

⁶³Bazı yayınlarda soğukluk olarak geçmektedir. Bkz. Y. Önge, “Anadolu Türk Hamamları Hakkında.....”, s.409; Y. Önge, **a.g.e.**, s.24; E. B. Şapolyo, **a.g.m.**, s.11; S. Ünver, **a.g.m.**, s.88.

⁶⁴Y. Önge, **a.g.e.**, s.24.

Türk Hamamlarında ılıkliklar, plan tiplerinin düzenlenişı ile birbirinden ayrılır. Kare planlı ve kubbe örtülü plan şeması yaygın bir kullanım alanı göstermektedir. Bununla birlikte enine dikdörtgen şemanın farklı biçimlerde düzenlenmiş örnekleri de, özellikle Osmanlı Dönemi hamamlarında çok sık rastladığımız bir uygulamadır. Bazısında, mekânın tamamı tek bir tonoz ile örtülürken, bazısında ise, ılıkliğin bir ya da birkaç kemer ile bölünerek, her bölümün kubbe ya da tonoz ile örtülmesinden oluşan şemadır. Bu tarz yapılan örneklerde ılıklik mekânının ortası kubbe ile örtölüp yanlardan tonoz ile mekânın genişletildiği örnekler ve birbirine eş üç kubbe ile örtölü planlara çok sık rastlanmaktadır.

1-2-1-4. Sıcaklık

Hamamların ana mekânları sıcakliklar, yıkanma işleminin gerçekleştiği bölümlerdir. S.Eyice, Türk Hamamlarını, sıcaklık ve halvet varyasyonlarına göre sınıflandırmıştır. Bu tipoloji denemesi hamam mimarisi içinde önemli bir boşluğu doldurması ve herkes tarafından kabul görmüş olması bakımından önemlidir. S. Eyice'nin sıcaklık planları için yaptığı sınıflama şöyledir:⁶⁵

Türk Hamamlarında en çok uygulanan plan haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli tiptir. Anadolu Selçuklu Döneminden itibaren değişik bölge ve dönemlerde bu şemanın örneklerini görmekteyiz. Kubbeli bir orta mekânın birbirine dik istikametteki eksenlere göre simetrik bir şekilde yerleştirilmiş dört eyvan ile köşelerde yer alan halvetlerden meydana gelmektedir.

Haçvari, dört eyvanlı ve köşe halvetli tip olarak adlandırılan bu planın bir, iki ve üç eyvandan oluşan değişik düzenlemeleri de vardır. Bu şemanın, 12. ve 13. yüzyıllara ait örneklerinde, ortada yer alan kubbeli mekâna açılan eyvanlar, genellikle sivri ya da beşik tonoz ile örtölüdür. 14. yüzyıldan sonra

⁶⁵S. Eyice, a.g.m., s.99-120.

ise bunlara ilave olarak, aynalı tonoz, manastır tonozu ve kubbe örtü sistemlerinin uygulandığı görülür.

Köşelerde yer alan halvetler, kare ya da kareye yakın dikdörtgen olup üzerleri kubbe ile örtülüdür. Halvetlerin köşelerine yerleştirilen girişler merkezi mekâna açılmaktadır. Halvetlerin eyvanlara açılanları da vardır.

Sıcaklık mekânına giriş genellikle eyvanların birinden yapılır. Mardin Sitti Radviyye Hamamı⁶⁶, Akşehir Meydan Hamamı⁶⁷ gibi bazı yapılarda ise sıcaklığa köşe halvetlerinin birinden ulaşılmaktadır. Bu plan şekline Mimar Sinan'ın bir yenilik getirdiği görülür. Köşe halvetlerini sınırlayan duvarların kaldırılıp, halvet kubbelerinin sütunların taşıdığı kemerlere oturtulması suretiyle, tıpkı camilerdeki gibi, sıcaklık bölümlerinin bir mekân bütünlüğüne kavuşmasıdır. Topkapı Sarayı Harem Dairesi Hamamı ve Azapkapı Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'nin hamamı bu plandadır⁶⁸.

Antik mimariden etkilendiği söylenen yıldızvari sıcaklıklı tip, kaplıcalarda da uygulanmıştır⁶⁹. Anadolu Selçuklu Döneminden itibaren, farklı varyasyonları ile uygulanmıştır. Yıkanma yeri olan eyvan şeklindeki sofalar, radyal bir düzenleme ile orta mekânın çevresine dizilmiş, özel yıkanma yerleri olan halvetlerde bunlara, birer kapı ile açılan arka veya köşe hacimleri halinde inşa edilmiştir⁷⁰. Kayseri Kölük Hamamı⁷¹, Manisa Sultan Hamamı⁷², İstanbul Tophane Kılıç Ali Paşa Hamamı⁷³, bu grubun örneklerinden bazılarıdır.

⁶⁶Y. Önge, **a.g.e.**, s.130.

⁶⁷B. Erat, **a.g.t.**, s. 64-74, Şek.14; Yekta Demiralp, **Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları**, Ankara, 1996, s.91, Şek.66.

⁶⁸Y. Önge, "Koca Sinan'ın Hamamlarında ..." s.82-85; Y. Önge "Anadolu Türk Hamamları Hakkında ...", s.423.

⁶⁹S. Eyice, **a.g.m.**, s.110.

⁷⁰Y. Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında.....", s.410.

⁷¹Y. Önge, **a.g.e.**, s.140.

⁷²H. Acun, **Manisa'da Türk Devri Yapıları**, Ankara, 1999, s.518; Y. Önge, **a.g.e.**, s.17.

⁷³A. Kuran **Mimar Sinan**, İstanbul, 1986, s.209, Şek. 231.

Kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli tipde ise, Kubbe örtülü sıcaklık mekânına, bir, iki, ya da üç kenarı boyunca sıralanan halvet hücreleri açılmaktadır⁷⁴. Anadolu'da 14. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan bu plan, 19. yüzyılın sonuna kadar inşa edilmiştir⁷⁵.

Çok kubbeli sıcaklıklı plan tipinde, kemerler ile birbirine eş büyüklükteki mekânlara ayrılmış ve her birinin üzeri bir kubbeyle örtülmüş sıcaklık bölümü karşımıza çıkar⁷⁶. Yıkılmış olan İstanbul Haseki Hamamı bu gruba giren az sayıdaki örnekten biridir⁷⁷.

Enine dikdörtgen planlı sıcaklık mekânı ortada bir kubbe, iki yanda ise birer tonozla örtülmüş olan ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli planda, halvet kapılarının arasında kalan duvarda mihrap biçiminde iki niş bulunur . Bu plan tipinin farklı biçimlerde tertiplenmiş örnekleri de vardır.

Soğukluk-sıcaklık ve halvet eş odalar halindeki bu plana daha çok özel hamamlarda rastlamaktayız. Bütün bölümler aynı büyüklükte olup, hepsi birbirleri ile irtibat halindedir. Kayseri Sultan Hamamı⁷⁸ bu gruptaki yapılardan biridir.

1-2-1-5. Su Deposu

Anadolu'da hamamlarda ihtiyaç duyulan suyun, dere, çay, nehir gibi akarsulardan veya kuyu ve sarnıçlardan temin edildiği, bu suyun dolaplarla hamamın su deposuna alındığı belgelerden anlaşılmaktadır⁷⁹.

⁷⁴S. Eyice, a.g.m., s.112.

⁷⁵C. Çakmak, a.g.e., s.19.

⁷⁶S. Eyice, a.g.m., s.112.

⁷⁷H. Glück, a.g.e., s.60.

⁷⁸Y. Önge, a.g.e., s. 153.

⁷⁹Y. Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında.....", s.413.

Yeri genellikle sıcaklığın arkasında ve sıcaklık boyunca enine dikdörtgen planda uzanan su depoları beşik tonoz ya da sivri tonoz örtülü bölümlerdir. Bazı hamamlarda tonozun üstünde, içeriği aydınlatmak için ışık gözleri vardır. Bazı hamamlarda ise soğuk ve sıcak su depoları ayrı olarak yer almaktadır. Su deposu ile sıcaklık mekânının ayrıldığı duvarda genellikle bir pencere vardır. Bu açıklık, su seviyesi kontrol etmek ve gerektiğinde su deposunun tamiratı için deponun içine girmeye yöneliktir⁸⁰.

1-2-1-6. Isıtma ve Su Tesisatı

Hamamın ve kullanılacak suyun ısıtılması, su deposunun külhane bakan kısmına açılmış olan ocak ile sağlanmaktadır. Sivri ya da yuvarlak kemerli bir nişin içine yerleştirilen ocağın üstünde kazan bulunmaktadır. Ateş yandıkça kazan ve dolayısıyla da su deposunun içindeki su ısınır. Bununla birlikte ocağın cehennemlik denilen kısma açılması, aynı zamanda hamamın, alttan ısınmasını da sağlamaktadır. Ayrıca dumanın dışarı atılması için duvarların içine açılmış olan tüteklikler de hamamın ısınmasına katkıda bulunmaktadır.

Dere, nehir gibi farklı kaynaklardan gelen su, künk, merbah veya pöhrenek adı verilen pişmiş topraktan yapılmış borular ile toprak altından hamama ulaştırılmaktadır. Bu borular birbirine geçecek şekilde bir uçları dar olarak üretilmiştir⁸¹. Hamamın içinde suyun dağıtılması duvarların içine yerleştirilmiş, künklerle sağlanmaktadır. Birçok hamamın soyunmalık kısmında karşımıza çıkan şadırvanlarda da önemli bir su harcaması vardır. Bununla birlikte şadırvanlara su, yine künkler vasıtasıyla ulaşmaktadır.

⁸⁰C. Çakmak, **a.g.e.**, s.21.

⁸¹Y. Önge, **a.g.e.**, s. 43.

1-2-1-7. Külhan

Hamamlarda su deposunun gerisinde bulunan ve uzunluğu su deposuna eşit olan enine dikdörtgen planlı, üzeri tonoz ya da düz dam örtülü odunluk ya da tesisat bölümüdür. Ayrı bir girişi bulunan bu kısım ışık gözleri ile aydınlatılmıştır.

1-2-1-8. Keçelik

Keçecilik, Türklerde eski bir el sanatı geleneğidir⁸². Keçe yapımı için sıcak sudan faydalanıldığı için hamamlar, bu alanda önemli bir boşluğu doldurmuş olsa gerek⁸³. Keçelikler genellikle dikdörtgen planlı ve üzeri tonoz örtülü mekânlardır⁸⁴.

Konya Sahip Ata Hamamı⁸⁵, Edirne Mihalgazi Hamamı⁸⁶, bünyesinde keçelik bulunan hamamlardan bazılarıdır.

1-2-1-9. Tandır (Kafes)

Peştamal ve havlu kurutmak için ayrılmış birimlere tandır adı verilmektedir⁸⁷. Genellikle enine dikdörtgen bir plan özelliği gösteren bu bölümlerin üzeri, tonoz örtülüdür. Bu mekânın ortası çukurlaştırılmıştır. Anlaşıldığı üzere çukur olan kısımda ocak bulunmaktaydı. Günümüze

⁸²O. Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul, 1997, s.1.

⁸³H. Gürçay, “Keçe ve Keçecilik”, **Türk Etnografya Dergisi**, Sayı:IX, İstanbul, 1967, s.29.

⁸⁴Y. Önge, **a.g.e.**, s.27.

⁸⁵Y. Önge, **a.g.e.**, s. 234-235.

⁸⁶S. Erken, “Edirne Hamamları”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı:X, Ankara, 1973, s.406.

⁸⁷Prof. Dr. Hakkı Acun, bu kısımların kuruluş itibariyle tandır mahiyetinde olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte Sivaslı hamamcılar bu bölümü kafes olarak adlandırmaktadır.

ulaşmış örneklerde ocak yerine modern sobalar kullanılarak çamaşırların kurutulduğu görülmektedir. Sivas Kurşunlu Hamamı da içerisinde tandır bulunduran örneklerden biridir.

1-2-2. Aydınlatma

Fonksiyonları gereği dışa kapalı inşa edilen hamamlar, gün ışığı ile tabii aydınlatma ve geceleri yapılan suni aydınlatma olarak ikiye ayrılmaktadır⁸⁸.

Hamamların aydınlatılmasın, soyunmalık mekân örtüsündeki aydınlık feneri, ışık gözleri, tepe ışıklıkları ve muhtelif yerlerdeki pencer açıklıkla ile sağlanmaktadır. Cepheleri genellikle masif tutulan hamamlarda, 15. yüzyıldan itibaren soyunmalıklarda ve kubbe kasnaklarında pencereler açılmaya başlanmıştır. 16. yüzyıldan itibaren özellikle soyunmalık mekânı cephelerinde altlı üstlü bir pencere düzenlemesine gidildiğini görmekteyiz.

Osmanlı Dönemi hamamlarında ağırlıklı olarak tepe pencerelerinin görüldüğü en önemli yerlerden biri ise sıcaklık kubbesidir. Haçvari bir düzenleme gösteren bu pencereler aydınlatmanın önemli bir parçasını teşkil etmektedir.

Hamamların yapıldıkları dönem şartlarında geceleri ve sabahın erken saatlerinde nasıl aydınlatıldıklarına dair bilgileri, kaynaklardan öğrenmekteyiz. Y.Önge, 15–16. yüzyıllardan kalan bazı minyatürlerde, sehpalara yerleştirilmiş veya duvarlara çivilerle asılmış kandillerin

⁸⁸Hamamlarda aydınlatma ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Önge, “Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma..”, s.121-135.

bulunduğuna dikkat eker⁸⁹. 15. yüzyıldan itibaren hamamların duvarlarında karşılaştığımız nişlerin, kandil ya da fener koymak amaçlı yapıldığı bilinmektedir.

1-2-3. Süsleme

Türk Hamamları fonksiyonel yapılar olması sonucunda dışa kapalı binalardır. Süsleme unsurlarının genel olarak i mekânlarda toplandığı görülmektedir. Kubbe, kubbe geçişleri, tonoz, i duvarlar, şadırvan ve kurna taşlarında süsleme öğeleri görülmektedir. Bununla birlikte özellikle Osmanlı Döneminde, hamamların giriş cephelerinde de süsleme programlarına rastlanmaktadır. Y. nce, süslemeleri malzemelerine göre taş veya mermer, sıva üzerine, baskı, ini, ve kalem içi boyama olarak dört gruba ayırmıřtır⁹⁰.

⁸⁹Y. nge, “Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma..”, s.121-135.

⁹⁰Y. nge, “Anadolu Türk Hamamları Hakkında.....”, s.416-420.

2.BÖLÜM

SİVAS İLİ MERKEZİNDEKİ TÜRK DEVRİ HAMAMLARI

2-1. GÜNÜMÜZE SAĞLAM OLARAK ULAŞAN HAMAMLAR

2-1-1. Eski Paşa Hamamı (Eski Hasan Paşa Hamamı)⁹¹

İnceleme Tarihi 15 Ekim 2004, 16 Nisan 2005, 10 Mart 2006

Yapının Yeri ve Tanımı

Sivas ili Merkez, Uluanak Mahallesi, Hamam Sokak, 3 numarada yer almaktadır. Kuzeyinde Sivas Kalesi vardır.

Doğu-batı ekseninde, uzunlamasına dikdörtgen bir plana sahiptir. Aynı eksen üzerinde, yakın tarihlerde eklenmiş olan giriş holü ile birlikte, soyunmalık, ılıkılık ve ılıkılığın bittiği noktadan itibaren kuzey ve güney yönlerde çıkıntı yaparak devam eden, sıcaklık, su deposu ve külhandan oluşan erkekler hamamıdır (**Şekil 1,2**).

⁹¹Hamam halk arasında, Eski Hamam yada Eski Paşa Hamamı olarak bilinmektedir. Evliya çelebi ise hamamının adını Eski Hasan Paşa Hamamı olarak zikretmektedir. Bkz Evliya Çelebi, **Seyahatnamesi**, İstanbul, 1984, s.851.

Tarihlendirme

Hamamın kitabesi yoktur. Mimarı hakkında bilgi sahibi değiliz. Ö. Demirel, yapının Hasan Paşa vakfından olduğunu yazmaktadır⁹². Evliya Çelebi de hamamı Hasan Paşaya atfeder⁹³. Hasan Paşa'nın **M. 1565** tarihli vakfiyesinde geçen çifte hamamın söz konusu hamam olduğu kesindir. Bununla birlikte vakfiyede hamamın çifte hamam olarak geçmesi dikkat çekicidir. Evliya Çelebi'de yapının çifte hamam olduğunu belirtmektedir. Buna karşın, bugün, “yapının getirdiği sorunlar” bölümünde değineceğimiz üzere bu hususu destekleyecek, kesin bir delile rastlanmamaktadır.

Yapının halvetlerindeki, kubbeye geçişi sağlayan Türk üçgenlerini hamamın 16. yy.dan daha erken bir tarihte yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Söz konusu Türk üçgenlerinin, 12. ile 14. yy. arasında çok sık kullanılmış bir tipin örnekleri olması da, hamamın bu tarihlerde yapıldığı ihtimalini doğurur. Fakat binanın vakfiye kaydının **1565** tarihini vermesi, hamamın inşası için bu tarihi dikkate almamızı gerektirmektedir.

Yapının Geçirdiği Onarımlar

Hamamın mülkiyeti şahıslara ait olduğundan ve VGM de yapıya ait belgeler bulunmadığından onarım ve restorasyon tarihlerine ulaşılamamıştır. Bunun sonucunda da binaya sonradan eklendiği kesin olan, hamama giriş sağlayan sivri tonoz örtülü eyvan ile giriş holü (**Foto: 1**), soyunmalık mekânının iki katlı ahşap soyunma odaları (**Foto: 2**), üç bölüme ayrılan hela, zemin ve duvarlardaki mermer kaplama ile mermer kurnaların, hangi

⁹²Ö. Demirel, **a.g.e.**, s.87-193.

⁹³Evliya Çelebi **Seyahatnamesi**, (Zuhuru Danışman) İstanbul, 1984, s.851.

tarihlerde eklendiğini bilememekteyiz. Hamamın işletmecisi ve sahibi şahıs, bu kısımların 1990lı yıllarda eklendiğini söylemektedir.

1990lı yıllarda yapılan onarımlarda hamamın dış cephesindeki taş duvarların araları kum ile sıvanmıştır. Büyük kubbe ise kurşunla kaplanmıştır (**Foto: 1,3**).

Kuzey cephede yer alan pencere de muhtemelen bu onarımda kapatılmıştır (Foto: 4).

Yapının Bugünkü Durumu

Eski Paşa hamamının mülkiyeti şahsa aittir. Bugün işler vaziyettedir ve erkeklere hizmet vermektedir. Yapı genel görünüş itibariyle sağlamdır. Sivas'taki hamamlar içinde, sıcaklık mekânının ısısı en yüksek hamam olması bakımından da önemlidir.

Dış Görünüm

Binanın kuzey, güney ve doğu cepheleri açıktır. Bununla birlikte, güney cephe, yapıya paralel geçen yolun yükselmesi nedeniyle kısmen de olsa alt kotta kalmıştır

(**Foto: 1,3,4,5,6**). Yapının batısında, külhanın üstüne inşa edilmiş sivil mimari örneklerinden kâgir bir ev yer almaktadır (**Foto: 5**).

Sekizgen kasnak üzerine oturan büyük kubbe, yukardan bakıldığında, ilk bakışta göze çarpmaktadır. Ayrıca yapının diğer birimlerini örten halvet ve tonozlarda çok net olmamakla birlikte izlenebilmektedir. Bununla beraber

hamamın üst katında, ısıtma sisteminden oluşan dumanın dışarı atılmasını sağlayan, birisi ılıkılık ile soyunmalığın kesiştiği duvara, diğeri ise sıcaklığın kuzey duvarının içine açılmış iki tüteklik görülmektedir (**Foto: 1**).

Hamamın cepheleri, soyunmalığın güney ve doğusundaki ile ılıkılığın kuzeyindeki pencere açıklıkları dışında masif tutulmuştur. Güney cephedeki pencere

dikdörtgen formlu ve yarım daire kemerlidir (**Foto: 3**). Doğu cephede (**Foto: 7**) ve soyunmalığın kuzey duvarında tuğla ile kapatılmış dikdörtgen birer pencere yer almaktadır (**Foto: 4**).

Plan ve Kesitler

Binanın doğusunda yer alan ve yönü güneye açılan sivri tonozlu giriş eyvanına bir merdivenden inildikten sonra ulaşılır (**Foto: 1**). Buradan da güney yönden bir camekânla kapatılmış olan giriş holüne geçilir. Bir kısmı çay ocağı işlevinde kullanılan mekân, yapının doğu cephesi boyunca uzanmaktadır. Kuzey-güney ekseninde, dikdörtgen planda olup, üzeri düz dam ile örtülüdür. Bu mekânın batı duvarının güneyinde bulunan lentolu kapı ile soyunmalığa girilmektedir.

Soyunmalık mekânı, tüm kütleyle hakim bir durumda olup, kare planlıdır. Kare bir alt yapı üzerinde, sekizgen kasnağa oturan kubbe ile örtülüdür. Beden duvarlarından kubbeye sivri kemerli tromplarla geçilmektedir (**Foto: 8**). Kubbenin merkezinde aydınlık feneri bulunmaktadır (**Foto: 1,3**).

Söz konusu mekânın dört cephesini çevreleyen, iki kat olarak düzenlenmiş soyunma odaları görülmektedir (**Foto: 2**). Söz konusu birimler

dört yönden sekilere oturmaktadır. Odaların kapıları, kubbe ile örtülü merkezi mekâna açılmaktadır. Mekânın kuzey, güney ve doğu cephelerine birer mazgal pencere açılmıştır. Yukarda da belirtildiği üzere kuzeydeki pencere şu an kapalıdır. Soyunmalık mahallinin batısında, eksenin kuzey kenarında yer alan, kapı ile ılıkliğa ulaşılmaktadır.

Ilıklık, kuzey-güney ekseninde uzanan, dikdörtgen bir plandadır (**Foto: 9**). Üzeri, beşik tonoz ile örtülüdür. Tonozda, aynı ebatta ve birbirine simetrik, içten dışa doğru daralan, dairevi iki tepe ışıklığı bulunmaktadır (**Foto: 10**). Ilıklığın güney duvarında, eksenin batısındaki düz lentolu açıklıktan, helâ ve tıraşlıkların bulunduğu bölüme geçilmektedir. Burası dikdörtgen planlı olup beşik tonoz ile örtülüdür. Tonoz, ılıkliği örten tonozun aksine, doğu-batı ekseninde uzanmaktadır. Yine içten dışa daralan, yan yana iki tepe ışıklığı, neredeyse tonozun tamamını kaplamış durumdadır (**Foto: 11**). Üç bölüme ayrılmış olan mekâna, güney duvara paralel sıralan bir tıraşlık ile iki alaturka tuvalet yerleştirilmiştir. Bu bölümün, kuzey duvarının batı kanadına, formu düzgün olmayan bir niş açılmıştır.

Ilıklığın doğu duvarı önünden bir seki uzanmaktadır (**Foto: 9**). Yine bu bölümde, aynı duvarın hela ve tıraşlıklara yakın noktasına, ocaktan gelen dumanın dışarı atılmasını sağlayan baca yerleştirilmiştir. Baca, duvardan dışa taşkın vaziyettedir. Kuzey duvarda mazgal bir pencere bulunmaktadır (**Foto: 9**). Batı duvarın güney ucunda, sıcaklığa geçişi sağlayan lentolu kapı açıklığı yer almaktadır.

Sıcaklık, merkezi kubbeli bir mekân etrafında, aksiyal olarak düzenlenmiş, sivri tonoz örtülü, kareye yakın dikdörtgen planda dört eyvan ile köşelerdeki halvetlerden ibarettir. (**Foto: 12,13**) Merkezi kubbe, beden duvarları ile eyvan tonozlarına oturtulmuştur. Kubbeye, halvet kapılarının üstünden itibaren kavisli bir şekilde yükselen pendentiflerle geçilmektedir. Kubbenin merkezinde biri orta noktada, yedisi ise onun çevresinde sekiz ışık

gözü açılmıştır. Ayrıca kubbenin ana akslarına yerleşik konumlanan, dikdörtgen formlu, dört aydınlatma penceresi yerleştirilmiştir (**Foto: 14**).

Mekânın ortasında göbek taşı vardır. Kullanımdan ötürü, açığa çıkan suyun tasfiyesi için köşe halvetleri, eyvanlar ve göbek taşının çevresine su yolu açılmıştır. Köşe halvetleri ile eyvanların duvarları boyunca devam eden sekiler görülmektedir.

Giriş eyvanının üzerinde, ılıklıktakiler gibi içten dışa doğru daralan, daire formlu bir tepe ışıklığı görülmektedir. Ayrıca eyvanın kuzey duvarına bitişik iki kurna oturtulmuştur. Diğer üç eyvanda ise dairevi birer ışık gözü bulunmaktadır. Söz konusu kuzey, güney ve batıdaki eyvanlarda, biri eyvanın sonlandığı duvarda diğerleri ise karşılıklı olarak yerleştirilmiş beşer kurna yer almaktadır.

Merkezi mekâna köşe kapılarıyla açılan halvetler dikdörtgen plandadır ve üzerleri kubbe örtülüdür. Beden duvarlarından kubbeye Türk üçgenleriyle geçilmektedir (**Foto: 15**). Halvetler, alttan üste doğru daralan dairevi tepe ışıklıkları ile aydınlanmaktadır (**Foto: 16**). Köşe halvetlerinde, (bugün sauna olarak kullanılan güneybatı köşedeki halvet haricinde) her biri ayrı bir duvara bitişik olarak konumlanmış dört mermer kurna yer almaktadır.

Eyvanın batıdan su deposu ile ayrıldığı duvarına dikdörtgen bir pencere açılmıştır (**Foto: 12**).

Sıcaklığın batı duvarı boyunca uzanan, dikdörtgen planlı, üzeri beşik tonoz ile örtülü su deposu bulunmaktadır. Kazandaki suyu ve hamamı ısıtmayı sağlayan ocak su deposunun güney kanadındadır. Ocak yarım daire kemerli sağır bir nişin içine açılmıştır.

Yapının külhanı daha öncede belirttiğimiz üzere ahşap bir evin odunluğu niteliğindedir. Enlemesine dikdörtgen bir plana sahiptir. Ahşap malzeme ile inşa edilmiştir ve girişi kuzeydedir.

Süsleme

Halvet kapılarının merkezi mekâna bakan üst kısımlarındaki nişler dışında süslemeye rastlanmamaktadır. Söz konusu nişler, alttan üstte doğru daralan dikdörtgen biçimindedir ve üçgen bir alınlıkla sonlanmaktadır (**Foto: 17**).

Malzeme ve Duvar Tekniği

Soyunmalığının dış cepheleri, almaşık düzende, kesme taş ile moloz taşın bir arada kullanılmasıyla inşa edilmiştir. Diğer cepheler moloz taştandır. Kubbeler taş ile örülmüştür. Soyunmalığı örten kubbe kurşunla diğer kubbeler ise kum sıva ile kaplanmıştır.

Zeminler ve duvar yüzeylerinin belli bir bölümü ile kurnalar mermerdir.

İki katlı soyunma odaları ahşap ve camın bir arada kullanılması ile inşa edilmiştir.

Hela, tuğla ile üç bölüme ayrılmış, duvar yüzeylerine fayans yapılmıştır. İç yüzeyler sıvalı olup, çeşitli renklerde boyanmıştır.

Yapının Getirdiği Sorunlar

Eski Paşa hamamı ile ilgili en önemli husus, kaynaklarda, asli halinde çifte hamam olarak inşa edilmiş olduğunun yazmasıdır⁹⁴. Günümüzde, bu iddiayı destekleyecek kesin bilgiler yoktur. Çifte hamam olarak düşündüğümüzde ikinci kısmın, yapının kuzey ya da güney yönde bitişiğinde, doğu-batı ekseninde uzanması gerekir. Kuzey cephe ılıklıktan dışa çıkıntı yaparak batı yönde uzanmaktadır. Aynı aksta güney cephede de böyle bir çıkıntının olduğu anlaşılmaktadır (**Foto: 18**). Buna karşın cephede açıkça görülen, duvara müdahalenin olduğudur. Duvarın dışa doğru dönüşü kolayca izlenmektedir.

Kuzey cepheye dıştan bakıldığında kadınlar kısmının bu tarafta olduğu duvar yüzeylerindeki izlerden anlaşılmaktadır. Cepheye bitişik bir yapının varlığı ihtimali duvardaki hatıl izlerinden anlaşılmaktadır (**Foto: 4**). Kadınlar mahallinin kuzey cephede dışa taşıntı yapan bölüme bitişik yapıldığını düşünülebilir. İki kısmın soyunmalık ve ılıklik bölümlerinde kalan boşluğun ise daha sonra değineceğimiz Kurşunlu Hamamındaki gibi tandır olarak değerlendirildiğini söyleyebiliriz. Kurşunlu Hamamının daha sonra yapılmış olması, bu hamamın Eski Paşa Hamamından etkilenmiş olabileceğini akla getirmektedir. Çevre halkı, hamamın kuzey bölümdeki alanın altının boş olduğunu ve bu boşluğun cehennemliğe işaret ettiği söylemektedirler.

Ilıklığın güneyinde yer alan hela ile tıraşlığın tonozu da kurgu itibariyle farklı bir özellik göstermektedir. Ilıklık tonozuna aksi yönde uzanan tonoz, genel itibarla çokta uygun düşmemiştir. Ilıklık mekânını örten tonozun bu kısma kadar devam etmemiş olmasının nedenini net olarak ortaya koyamamaktayız. Hamamın kuzey bölümündeki boşluğun ikinci kısmı olduğu söylene de hela ve tıraşlığın konumlanması ile ikinci bölümün bugün

⁹⁴Ö. Demirel, **a.g.e.**, s.87; Evliya Çelebi **Seyahatnamesi**, s.851.

yol geçen güney yönde olduğu daha yüksek ihtimaldir. Nedenine gelince, ılıklik tonozuna ters uzanan hela ve tıraşlık tonozunu özgün halinde yukarda da belirttiğimiz üzere Kurşunlu Hamamında olduğu üzere tandır kısmı olabileceğini, düşündürmektedir. Bu kısma yapılan müdahalede savımızı desteklemektedir (**Foto: 18**).

Hamama, asli halinde, doğusunda yer alan kapı ile girilmektedir. Fakat bugün bu kapıya, sonradan yapılmış ve güneye açılan bir eyvan ile düz damlı bir holden sonra ulaşılmaktadır. Doğu cephede, hamamın orijinal halinde var olan kapı ve pencere kemerlerinin izleri görülmektedir⁹⁵. Külhanın üzerine inşa edilmiş olan evin de ne zaman yapıldığını bilemiyoruz.

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Haçvari, dört eyvanlı ve köşe halvetli plan grubuna giren hamam; Sivas merkezdeki Hamamcıoğlu Hamamı (**Şekil 3**), Kale Hamamı (**Şekil 5**), Kurşunlu Hamamı (**Şekil 7**), Mehmet Ali Bey Hamamı (**Şekil 11**), Meydan Hamamı (**Şekil 13**) ve Şirinoğlu Hamamı (**Şekil 20**), sıcaklık şemaları dikkate alındığında aynı özellikleri göstermektedir.

Sivas dışında ise; Ani'de ortaya çıkarılan ve Anadolu'nun en eski tarihli hamamlarından olan iki hamam⁹⁶ ile 13. yüzyılda yapılan Divriği Bekir Çavuş Hamamı⁹⁷, 14. yüzyılda inşa edilen Mardin Ulu Cami Hamamı⁹⁸, Bursa Orhan Gazi Hamamı erkekler kısmı⁹⁹, Karaman Emir Süleyman Hamamı¹⁰⁰,

⁹⁵H. Denizli, **a.g.e.**, s.149.

⁹⁶K. Balkan, "Ani'de İki Selçuklu Hamamı", **Anadolu (Anatolia)**, XII, 1970, s.39-57.

⁹⁷N. Sakaoğlu, **Türk Anadolu'da Mengücek Oğulları**, İstanbul, 1971, s.208-209; Y. Önge, **a.g.e.**, s.179-184.

⁹⁸A. Altun, **Mardin'de Türk Devri Mimarisi**, İstanbul, 197, s. 117, Şekil: 37; B. Erat, **a.g.t.**, s.82-88.

⁹⁹E. H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinin İlk Devri**, Cilt:I, İstanbul, 1966, s.111; B. Erat, **a.g.t.**, s.115-127

¹⁰⁰Y. Önge, **a.g.e.**, s.31.

ile Osmanlı döneminde, Edirne Tahtakale Hamamı erkekler kısmı¹⁰¹, 17.yy. yapısı olan Yeşildirek Hamamı¹⁰², Tokat Sultan Hamamı¹⁰³, Zile’de Yeni Hamam¹⁰⁴, bu plan tipinin Anadolu’daki diğer örneklerindendir.

Eski Paşa Hamamı, halvetlerindeki kubbeye geçiş elemanları olan, Türk üçgenleriyle Sivas’taki diğer hamamlardan ayrılmaktadır. Anadolu’nun değişik bölge ve dönemlerde hamamların muhtelif kısımların örtü sisteminde Türk üçgeni, çok tercih edilen bir strüktür elemanıdır. Konya Meram Hasbeyoğlu Hamamı¹⁰⁵, Karaman Emir Süleyman Hamamı¹⁰⁶, Karaman Sekizçeşme Hamamı¹⁰⁷, Beyşehir Süleyman Bey Hamamı¹⁰⁸, Anamur Mamuriye Kalesi yanındaki hamam¹⁰⁹, Alanya İç Kale Hamamı¹¹⁰, Sivrihisar Seydiler Hamamı¹¹¹, Eğirdir Dünder Bey Hamamı¹¹², Manisa Dere Hamamı¹¹³, Antalya Elmalı Bey Hamamı¹¹⁴, Antalya Çifte Hamamı erkekler kısmı¹¹⁵, Tire Yeniceköy Hamamı ile Karagazi Hamamı¹¹⁶, gibi yapıların çeşitli mekânlarında kubbe geçişi olarak, Türk üçgeninin kullanıldığını görüyoruz.

Halvet kapılarının merkezi mekâna bakan üst kısımlarındaki nişleri, Şirinoğlu, Kurşunlu (kadınlar kısmı) ve Mehmet Ali Bey hamamlarında da görebiliriz.

¹⁰¹S. Erken, a.g.m., s.403-425

¹⁰²H. Ürer, **İzmir Hamamları**, Ankara, 2002, s.56, şek. 16.

¹⁰³O. Erayşar, **Tokat Tarihi Su Yapıları (Hamamlar)**, Konya, 2004, s.21.

¹⁰⁴H. Çal, “Zile Hamamları”, **Türk Etnografya Dergisi**, Sayı:18, 1998, s. 103-123

¹⁰⁵Y. Önge, **a.g.e.**, s.16, şek. 5.

¹⁰⁶Y. Önge, **a.g.e.**, s.34, şek. 4.

¹⁰⁷Y. Önge, **a.g.e.**, s.35, şek. 8

¹⁰⁸Y. Önge, “Konya-Beyşehir’de Eşrefoğlu...”, s.139-144.

¹⁰⁹Y. Önge, “Anamur Mamuriye Kalesi....”s.107.

¹¹⁰Y. Önge, “Alanya ve Alara Kalelerindeki...”, s.117.

¹¹¹Y. Önge, **a.g.e.**, s.30.

¹¹²B. Erat, **a.g.t.**, şek. 10.

¹¹²B. Erat, **a.g.t.**, şek. 10.

¹¹³H. Acun, **a.g.e.**, s.499-501.

¹¹⁴Plan İç. Bkz. Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, I, s.637.

¹¹⁵Plan iç Bkz. Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, I, s.574.

¹¹⁶C. Çakmak, **a.g.e.**, s.34-43, şek.5-7.

Kubbe ceperinin dört aksına açılmış aydınlatma pencerelerini de Şirinoğlu Hamamında görebiliriz.

Bibliyografya

H. Acun, “Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri”, **Vakıflar Dergisi**, XX, Ankara, 1988.

Ö. Demirel, **Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü: Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek**, Ankara, 2000.

H. Denizli, **Sivas Tarihi ve Anıtları**, Sivas, 1998.

2-1-2. Hamamcıoğlu Hamamı (Demirkol Hamamı¹¹⁷)

İnceleme Tarihi 12 Ekim 2004

Yapının Yeri ve Tanımı

Sivas İli Merkez, Kayseri Kapı Mahallesi, Kurtcebe Noyan Caddesi ile Kahiroğulları sokağın kesiştiği noktadadır.

Kuzey-güney ekseninde uzunlamasına dikdörtgen bir yöneliş göstermektedir. Aynı eksen üzerinde sıralanan, iki katlı soyunmalık ile, ılıklik, sıcaklık, su deposu ve külhandan oluşan kadınlar hamamıdır (**Şekil: 3,4**).

Hamam, sahipleri arasında miras davası söz konusudur. Bu sebepten içine girilememiştir. Yapının tanıtırken, Sivas Müzesi'nden temin ettiğimiz plan ve kesitler ile kaynaklarda geçen bilgilerle yetinmek zorunda kaldık.

Tarihlendirme

Hamamın kitabesi yoktur. Binaya ait herhangi bir vakfiye kaydına da rastlanmamıştır. Mimarı hakkında bilgimiz yoktur. H. Denizli, yapıyı ılıklik ve sıcaklık bölümlerinin malzeme ve plan şekli itibariyle **17. yy.** tarihlendirmektedir¹¹⁸.

Hamamcıoğlu hamamı sıcaklık şeması ile doğu ve cephesinin üçgen alınlıklı düzenlenişiyle Sivas'taki Şirinoğlu Hamamı ve Mehmet Ali Bey Hamamıyla benzer özellikler göstermektedir. Soyunmalık mekânının kırma

¹¹⁷Hamam halk arasında, Demirkol Hamamı adıyla da bilinmektedir.

¹¹⁸H. Denizli, **a.g.e.**, s. 151.

çatısı ile de yine bu iki hamamla paralellik arz etmektedir. Bununla birlikte Mehmet Ali Bey Hamamının halvet kubbelerine geçişte Hamamcioğlu Hamamında olduğu gibi tromptur. Söz konusu olan Şirinoğlu Hamamının 1904 yılında, Mehmet Ali Bey Hamamının ise **19. yy.** yapısı olduğundan, Hamamcioğlu Hamamın da en erken **18. yy.**da yapıldığı yüksek bir ihtimaldir.

Yapının Geçirdiği Onarımlar

1959 yılında soyunmalık bölümü yıkılıp bugünkü betonarme iki katlı bina yapıya eklenmiştir¹¹⁹ (**Foto: 19**). Bu bilgi dışında hamamın onarım ve restorasyonlarına ait bilgilere yapının mülkiyeti şahıslara ait olduğundan ulaşamamıştır.

Yapının Bugünkü Durumu

Bugün sadece kadınlara hizmet veren hamam Sivas Müzesi tarafından tescil altına alınmıştır. Mülk sahipleri arasında davası süren hamam, gayet sağlam ve korunmuş vaziyettedir.

Dış Görünüş

Hamamın güney cephesine, külhana bitişik binalar inşa edilmiştir. Diğer cepheler ise açıktır.

¹¹⁹H. Denizli, **a.g.e.**, s. 151.

Yapıya dıştan baktığımızda soyunmalık mahalli ile hamamın diğer kısımlarındaki fark hemen göze çarpmaktadır. Yukarda da belirtildiği üzere soyunmalık **1959** yılında tamamen modern tarzda inşa edilmiştir. Söz konusu soyunmalık mekânının abidevi görüntüsü, diğer kısımları ikinci plana itmiştir (**Foto: 19,20**).

Binaya sonradan eklenen soyunmalık mekânının cepheleri pencerelerle hareketlendirilmiştir. Kuzey cephede, birbirine simetrik üç altta, üçte üstte olmak üzere altı pencere, orta ekseninde ise giriş kapısı görülmektedir. Doğ ve batı taraflarda ise biri cephenin orta ekseninde, biri de eksenin güney kanadında olmak üzere iki pencere daha bulunmaktadır. Kıрма çatının oturduğu kare kasnağın dört cephesinde de birbirine simetrik üçer pencere görülmektedir. Orijinal kısımlar ise masif tutulmuştur (**Foto: 19**). Doğu ve batı cepheler, ılıkılık ile külhanın başladığı noktalar arasında üçgen alınlıkla sonlanmıştır. Yine bu cephelerde bir kat profille, saçak oluşturulmuştur (**Foto: 21,22**).

Plan ve Kesitler

Kuzey cephenin orta eksenine yerleştirilmiş olan düz lentolu kapıdan, soyunmalık mekânına ulaşılmaktadır (**Foto: 19**). Bu bölüm iki katlı olup, dört yanda ahşap ve camekânlı soyunma odaları yer alır. Ortada bir havuz vardır¹²⁰. Mekânın güneyinde, cephenin orta ekseninde ki yuvarlak kemerli kapıdan, ılıkılığa geçilir.

Ilıklık, doğu-batı ekseninde yönelen dikdörtgen planlıdır. Birbirine simetrik dört sivri kemere oturan üç kubbeye örtülüdür. Kubbeye

¹²⁰H. Denizli, a.g.e., s. 151.

pendantiflerle geçildiği anlaşılmaktadır. Mekânın batı bölümünün zemini daha yüksektir. Bu kısımda hela ve tıraşlıklar yer almaktadır (**Şekil: 4**).

Ilıklığın güneyinde yer alan yarım daire kemerli kapı sıcaklığa açılmaktadır. Sıcaklık, merkezî bir mekân ile bunun etrafına aksiyal olarak yerleştirilen dört eyvan ve köşe halvetlerinden oluşmaktadır. Merkezi kubbe, halvet kapılarının üstünden itibaren kavisli bir şekilde yükselen pendantifler ile eyvan tonozlarına oturtulmuştur. Mekânın ortasına, dikdörtgen bir göbek taşı yerleştirilmiştir (**Şekil: 4**). Eyvanlar enine dikdörtgen planlı, beşik tonoz ile örtüdür.

Merkezi mekânın köşelerindeki yuvarlak kemerli açıklıklardan girilen halvetler karedir ve üzerleri kubbe ile örtülüdür. Kubbeye tromplarla geçilmektedir. Sıcaklık ile su deposunun ayrıldığı duvarın orta ekseninde, depo ile bağlantı sağlayan bir açıklık vardır (**Şekil: 4**).

Merkezi kubbe ile halvet kubbelerinde mekânları aydınlatan sayı ve formlarını tespit edemediğimiz ışık gözleri bulunmaktadır.

Su deposu, doğu-batı ekseninde uzanan, dikdörtgen planlıdır. Örtü sistemi tespit edilememiştir.

Hamam, güneyindeki dikdörtgen planlı ve düz dam örtülü külhan ile son bulmaktadır.

Süsleme

Hamamda eldeki kısıtlı veriler ışığında, herhangi bir süsleme ögesini rastlanmamıştır.

Malzeme ve Duvar Tekniği

Binanın soyunmalık mekânı betonarme, soyunma odaları ahşap malzeme ile inşa edilmiştir. Külhan duvarları ise moloz taştandır. Diğer bütün kısımlar ise kesme taştan yapılmıştır. Zeminler mozaiktir.

Yapının Getirdiği sorunlar

Yeterli bilgi ve belgelerin yokluğu, bununla birlikte yapıda çalışmamıza izin verilmemesi bina ile direkt ilintili sonuçlara ulaşmamıza engellemektedir.

Yapıya sonradan eklenen kısmın asli halinde ahşap konstrüksiyonlu bir çatı ile örtüldüğünü düşünmekteyiz. Korunması ve kalıcılığı hamam şartlarında zor olan bu sistemin tercih edilmeyip yerine daha uzun ömürlü ve dayanıklı, betonarme binanın eklendiği söyleyebiliriz. Kendisi ile benzer plan ve cephe özellikleri gösteren Mehmet Ali Bey ve Şirinoğlu Hamamlarında da ahşap konstrüksiyonlu çatıların denenmiş olması bizi bu fikre sevk etmektedir (**Foto: 23**).

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Hamamcioğlu Hamamı plan ve yan cephelerin üçgen alınlık biçiminde düzenlenmesi bakımından Sivas'taki Mehmet Ali Bey Hamamı (**Şekil 11**) ile Şirinoğlu Hamamına (**Şekil 20**) benzemektedir. Yine Sivas'ta, Eski Paşa Hamamı (**Şekil 1**), Kale Hamamı (**Şekil 5**), Kurşunlu Hamamı (**Şekil 7**), Meydan Hamamı (**Şekil 13**) ile aynı plan tipindedir. 13. yüzyılda yapılan

Divriği Bekir Çavuş Hamamı¹²¹, 14. yüzyılda inşa edilen, Mardin Ulu Cami Hamamı¹²², Bursa Orhan Gazi Hamamı¹²³, Karaman Emir Süleyman Hamamı¹²⁴, ile Osmanlı döneminde, Edirne Tahtakale Hamamı erkekler kısmı¹²⁵, 17.yy. yapısı olan Yeşildirek Hamamı¹²⁶, Zile'de Yeni Hamam¹²⁷, Turhal Şeyh Mustafa Hamamı¹²⁸, Nalıncılar Hamamı¹²⁹, bu plan tipinin Anadolu'daki benzer örneklerindendir.

Bibliyografya

H. Acun, "Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri", **Vakıflar Dergisi**, XX, Ankara, 1988, s. 183-212.

Ö. Demirel, **Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü: Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek**, Ankara, 2000.

H. Denizli, **Sivas Tarihi ve Anıtları**, Sivas, 1998.

¹²¹N. Sakaoğlu, **a.g.e.**, s.208-209; Y. Önge, **a.g.e.**, s.179-184.

¹²²A. Altun, **a.g.e.**, s.117, Şekil:37; B. Erat, **a.g.t.**, s.82-88.

¹²³E. H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinin İlk...**, s.111; B. Erat, **a.g.t.**, s.115-127.

¹²⁴Y. Önge, **a.g.e.**, s.31.

¹²⁵S. Erken, **a.g.m.**, s.403-425.

¹²⁶H. Ürer, **a.g.e.**, s.56, şek. 16.

¹²⁷H. Çal, **a.g.m.**, s.103-123.

¹²⁸O. Eravşar, **a.g.e.**, s125.

¹²⁹Plan İç. Bkz. **Türkiye'de Vakıf Abideler Ve Eski Eserler**, Cilt.3, 1983, s.375.

2-1-3. Kale Hamamı (Mahmut Paşa Hamamı)

İnceleme Tarihi 20 Ekim 2004, 17 Nisan 2005

Yapının Yeri ve Tanımı

Sivas il merkezinde, Selçuk parkı içinde yer alan hamam, tapunun 11 pafta, 226 ada ve 17 parsel numaralarında kayıtlıdır. Hamamın batısında yapı ile aynı adı taşıyan Kale Camii, güneyinde Çifte Minareli Medrese ve Şifaiye Medresesi, doğusunda ise Buruciye Medresesi yer almaktadır (**Foto: 24**).

1961-1963 yılları arasında, I. İzzettin Keykavus Darüşşifası'nın çevresindeki hafriyatta ortaya çıkarılan hamam¹³⁰, doğu-batı doğrultusunda uzanan, dikdörtgen plandadır (**Şekil:5,6**). Günümüze, zeminden takriben 1.00m yükseklikteki duvarları ulaşan binada, hali hazırda; kuzey bölümdeki soyunmalık, ılıkılık ile bunlara paralel yönelen, güneydeki sıcaklık ve su deposu bulunmaktadır (**Foto:25,26**).

Tarihlendirme

Hamamın kitabesi yoktur. Mimarı belli değildir. Vakfiye kayıtlarına göre yapıyı Sivas valisi Mahmut Paşanın, **H.992 – M.1584** yılında, kadın ve erkeklere mahsus çifte hamam şeklinde inşa ettirdiği anlaşılmaktadır¹³¹. Fakat günümüze ulaşan bölümlerden yapının çifte hamam olabileceğine dair bir veri bulunmamaktadır.

¹³⁰H. Denizli, **a.g.e.**, s.147.

¹³¹Mahmud Paşa b. Ali Bey Vakfiyesi, **SVBMA**, 1, s.30; Ö. Demirel, **a.g.e.**, s.87.

R.Nafiz ve İ. Hakkı, Sivas Şehri adlı eserde yapının kitabe metni olduğunu düşündükleri aşağıdaki metni yayınlamışlardır. Kitabede;

Vilayet valisi Mahmud Paşa

Bunu inşa etmişdi ikdam

Be-gayet himmet itdiler erenler

Yapıldı az dem içre buldı itmam

Hisabi didi ol dem tarihini

Tamam oldu mübarek ola hammam 988¹³², yazmaktadır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar

Çevre halkı tarafından hamamın 20. yüzyılın başında kullanıldığı söylenmektedir. Buna karşın yıkıldığı tarih kesin olarak tespit edilememiştir. Yapının son olarak ne zaman kullanıldığı bilinmemektedir. Nitekim yapının geçirdiği onarımlarla ilgilide herhangi bir bilğimiz yoktur.

Yapının Bugünkü Durumu

Yukarda da belirtildiği üzere hamamdan günümüze soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık ve su deposunun yaklaşık 1.00m. yüksekliğindeki duvarları ile (**Foto: 27**) su sisteminden künkler kalmıştır (**Foto: 28**). Ayrıca, yapının iç kısımlarında düzensiz dağılmış, büyük olasılıkla hamama ait çok sayıda mermer kurna görülmektedir (**Foto: 29**).

¹³²R. Nafiz, İ. Hakkı, **a.g.e.**, s. 134; Söz konusu kitapta, kitabe metninin, “Sivas Mearif Müdürlüğü tarafından tertip ettirilen bir defterden alındığını, fakat kitabeyi göremediklerini” belirtmektedirler. Hamamın incelendiği tarihte kapısının kapalı olduğu belki de kitabenin iç kapı üzerinde olduğu yine aynı kitapta yazmaktadır.

Dış Görünüm

Sadece duvarları belli bir seviyede günümüze ulaşabilen yapının, kalan duvarları 1963'den sonra sağlamlaştırılmıştır. Duvarlar kesme taş ile moloz taşın bir arada kullanılmasıyla inşa edilmiştir. Bazı bölümlerde de tuğla malzeme kullanılmıştır. Duvarların üzerine ince bir şap atılarak, koruma altına alındığı izlenmektedir.

Plan ve Kesitler

Vakfiyesinde çifte hamam şeklinde inşa edildiği yazmasına karşın böyle olmadığı görülmektedir. Kalan bölümlerine göre yapı, doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen plandadır. Yamuk planlı soyunmalığa, batısındaki açıklıktan girilmektedir (**Foto: 30**). Mekânın doğusundaki açıklıktan ılıklik bölümüne ulaşılmaktadır. Ilıklik, kuzey-güney yönde uzanan dikdörtgene yakın yamuk planlıdır (**Foto: 31**).

Güneyindeki açıklıktan, sıcaklığın kuzeydoğu halvetine girilmektedir. Sıcaklık, merkezi bir mekân etrafına, aksiyal yerleştirilmiş eyvanlar ile köşelerdeki halvetlerden ibarettir (**Foto: 32,33**). Sıcaklığın batısında, mekân ile paralel konumlanan su deposu yer almaktadır. Güney eyvandan dışarı geçit sağlayan bir açıklık vardır.

Halvet ve eyvan duvarlarının içlerine, sıcak ve soğuk su dağılımını sağlayan iki sıra künkler yerleştirilmiştir (**Foto: 28**).

Süsleme

Yapıda, orijinalliği şüpheli olan, köşelerden ovalleştirilmiş mermer kurnalar dışında süslemeye rastlanmamaktadır.

Malzeme ve Duvar Tekniği

Hamamda, duvarlarda kesme ve moloz taş ile tuğla kullanılmış, kurnaları ise mermerdir.

Yapının Getirdiği Sorunlar

Vakfiyesinde, çifte hamam olarak yaptırıldığı yazmaktadır. Fakat bunu gösteren hiçbir kanıt yoktur.

Yapının tarafımızdan yapılan restitüsyon planına göre; soyunmalık mekânını köşelerden pendentiflerle geçilen büyük bir kubbenin örttüğü, dikdörtgen planlı ılık mahallinin üzerinin tonoz olduğu, sıcaklık ve halvet üst örtülerinin de kubbe olduğu, eyvanlarda ise ılıklıktaki gibi tonoz kullanıldığını düşünmekteyiz. Eldeki verilerin yetersizliği, örtü sistemleri ve geçiş elemanlarının mahiyeti hakkında kesin yargılara ulaşmamızı imkânsız kılmaktadır. Yamuk planlı soyunmalığın da, özgün halinde dikdörtgen bir plana sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Kale Hamamı, işlevsel mekânların konumlanması bakımından incelemiş olduğumuz Sivas merkezdeki hamamlardan ayrılmaktadır. İldeki diğer hamamlar aynı aks üzerinde sıralanan bölümlerden oluşurken; söz konusu yapıda soyunmalık ile ılıkılık bir tarafta, sıcaklık, halvetler ve su deposu ise diğer tarafta birbirine paralel iki kütle halinde inşa edilmişlerdir. Bu düzenleniş itibarıyla Manisa Çukur Hamamı¹³³ ile küçük farklar dışında benzerlik gösterir. Çukur Hamamda soyunmalık ve ılıkılık arasına aralık mekânı girmiş, bir köşeye de hela kısmı eklenmiştir.

Bu yapıyı Sivas merkezdeki yapılardan ayıran diğer bir özelliği ise ılıkılık mekânının, köşe halvetlerinden biri vasıtasıyla merkezi mekâna açılıyor olmasıdır. Böyle bir düzenlemenin Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde örnekleri görmek mümkündür. 12. yüzyıla tarihlendirilen, Mardin Sitti Radviyye Hamamı¹³⁴, 13. yüzyılda yapıldığı belirtilen Kayseri Hunad Hamamının kadınlar kısmı¹³⁵, Osmanlı döneminde inşa edilen, Edirne Beylerbeyi Hamamı¹³⁶, bu formun uygulandığı yapılardandır.

Haçvari, köşe halvetli plan tipindeki hamamlar, çok sayıdadır. 13. yüzyılda yapılan Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı¹³⁷, Divriği Bekir Çavuş Hamamı¹³⁸, 14. yüzyılda inşa edilen Mardin Ulu Cami Hamamı¹³⁹, Bursa Orhan Gazi Hamamı¹⁴⁰, Karaman Emir Süleyman Hamamı¹⁴¹ ile Osmanlı

¹³³H. Acun, **a.g.e.**, s.493.

¹³⁴Y. Önge, **a.g.e.**, s.121-130.

¹³⁵Y. Önge, **a.g.e.**, s.191-208.

¹³⁶S. Erken, **a.g.m.**, s.403-425.

¹³⁷Y. Önge, "Konya-Beyşehir'de Eşrefoğlu...", s.139-144.

¹³⁸N. Sakaoglu, **a.g.e.**, s.208-209; Y. Önge, **a.g.e.**, s.179-184.

¹³⁹A. Altun, **a.g.e.**, s.117, Şekil:37; B. Erat, **a.g.t.**, s.82-88.

¹⁴⁰E. H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinin İlk...**, s.111; B. Erat, **a.g.t.**, s.115-127.

¹⁴¹Y. Önge, **a.g.e.**, s.31.

döneminde Edirne Tahtakale Hamamı erkekler kısmı¹⁴², Tokat Paşa Hamamı¹⁴³, Zile’de Yeni Hamam¹⁴⁴, İstanbul Edirnekapı Mihrimah Sultan Hamamı, Edirne Sokullu Mehmet Paşa Hamamı erkekler kısmı¹⁴⁵, Sivas merkezdeki, Eski Paşa Hamamı (**Şekil 1**), Hamamcioğlu Hamamı (**Şekil 3**), Mehmet Ali Bey Hamamı (**Şekil 11**), Meydan Hamamı (**Şekil 13**) ve Şirinoğlu Hamamı (**Şekil 20**), bu plan grubuna giren benzer plandaki yapılardandır.

Bibliyografya

H. Acun, “Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri”, **Vakıflar Dergisi**, XX, Ankara, 1988.

Ö. Demirel, **Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü: Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek**, Ankara, 2000.

H. Denizli, **Sivas Tarihi ve Anıtları**, Sivas, 1998.

¹⁴² S. Erken, a.g.m., s.403-425.

¹⁴³ O. Eravşar, **a.g.e.**, s.71.

¹⁴⁴ H. Çal, a.g.m.,103-123.

¹⁴⁵ Y. Önge, a.g.m. Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar, s.262.

2-1-4. Kurşunlu Hamamı (Behram Paşa Hamamı)¹⁴⁶

İnceleme Tarihi 19 Ekim 2004, 14 Nisan 2005

Yapının Yeri ve Tanımı

Sivas il merkezinde, Paşabey Mahallesi, Kurşunlu Caddesinin kuzey kenarında konumlanmaktadır. Batısında yapı ile aynı adı taşıyan Behram Paşa Hanı, güneyinde, Ahi Emir Kümbeti ile meslek lisesi yer almaktadır. Hamam, tapunun 6 pafta, 252 ada ve 40 parsel numaralarında kayıtlıdır.

Düz bir arazi üzerinde yer alan bina, Kuzey-Güney ekseninde, dikdörtgen planda, çifte hamam olarak düzenlenmiştir¹⁴⁷. Doğusunda erkekler, batısında ise kadınlar bölümü yer almaktadır (**Şekil: 7,8,9,10**). Yapının külhanının yer aldığı kuzey cephe binalar tarafından kapatılmış, diğer cepheleri ise açıktır. Güney ve batısından yol geçmekte, doğusunda ise Behram Paşa Hanı ile hamamı sınırlayan, ağaçlarla kaplı bir bahçe bulunmaktadır. Güney cephe, önünden geçen asfalt yolun yükselmesiyle çukurda kalmıştır.

Tarihlendirme

Bugün binada kitabelik yoktur. Ancak R. Nafiz ve İsmail Hakkı¹⁴⁸, orijinal kitabenin hamamın giriş kapısı üzerinde olduğunu yazmıştır. H.

¹⁴⁶Kitabesinde göre Behram Paşa tarafından yaptırılmış olan hamam; kesme taş örgülü beden duvarlarındaki demir bağlantılara kurşun dökülerek inşa edildiğinden, Kurşunlu Hamamı olarak adlandırılmaktadır. Bkz. H. Denizli, **a.g.e.**, s.147; Ö.Demirel, **a.g.e.**, s.87.

¹⁴⁷Bkz. R. Nafiz, İ. Hakkı, **a.g.e.**, s.134; H. Acun, a.g.m.,s. 183-212; H. Denizli, **a.g.e.**, s.146-147.

¹⁴⁸R. Nafiz, İ. Hakkı, **a.g.e.**, s.134

Denizli¹⁴⁹ ise kitabenin erkekler bölümü giriş cephesinde, eksenin doğusunda bulunan pencereyi çevreleyen, sivri kemer alınlığında olduğunu bildirmektedir. Kitabe yapının herhangi bir duvarında değil; hamamın içindedir ve hamam sahibi tarafından muhafaza edilmektedir (**Foto: 34**).

Sülüs harflerle yazılmış olan üç satırlık kitabede;

“beni haza’l-hamam fi eyyam devletü’s-sultan el-azam el-sultan murad bin selim han el-abdü’l muhtac ila rahmetü rabbe behram paşa bin abdullah emirü’l emrac fi vilayetü’r-rum sene 984”¹⁵⁰.yazmaktadır (Foto: 34). Kitabeye göre hamamın, **H.984- M.1576** senesinde yapıldığı banisinin de Behram Paşa olduğu anlaşılmaktadır¹⁵¹. Mimarı belli değildir. Yapının banisi, Sağır Behram Paşa namı ile de zikredilmektedir¹⁵².

Yapının Geçirdiği Onarımlar

Binanın 1920li yıllarda tuz deposu olarak kullanıldığını öğrenmekteyiz¹⁵³. VGM arşivinden temin ettiğimiz 1946 yılına ait çizimde¹⁵⁴, (**Şekil: 8**) hamamın atıl durumda bırakıldığı anlaşılmaktadır. Kadınlar kısmının erkekler bölümüne göre nispeten daha iyi durumdadır. İki bölümün soyunmalığının da sağlam kaldığı, buna karşın ılıklik ve sıcaklık mekânlarının kubbelerinin yıkıldığı görülmektedir. Bugün kesme taşlarla kapatılmış (kadınlar kısmına açılan) güney cephedeki pencere, söz konusu tarihlerde açıktır. Yine, kadınlar kısmı aralık mekânının doğusunda, erkekler

¹⁴⁹H. Denizli, **a.g.e.**, s.146

¹⁵⁰R. Nafiz, İ. Hakkı, **a.g.e.**, s.134.

¹⁵¹H. Denizli, **a.g.e.**, s.146; Kitabenin Türkçe’si ise şöyledir. Bu hamam, Selim Hanın oğlu Sultan Murad döneminde Allah’ın rahmetine muhtaç, Rum eyaleti emirler emiri Abdullah oğlu Behram Paşa tarafından hicri 984 senesinde yaptırılmıştır.

¹⁵²R. Nafiz, İ. Hakkı, **a.g.e.**, s. 134. Mehmed Süreyya, **Sicil-i Osmani, II**, s..35.

¹⁵³R. Nafiz, İ. Hakkı, **a.g.e.**, s.134.

¹⁵⁴Hamamın 1946 yılında VGM adına Nedim Onat tarafından yapılan bir çizimi bulunmaktadır. Çizimin dosya numarası yoktur.

kısına geçiş sağlayan bir açıklık ile aralığın batısında (bugün soyunmalığa açılan kapının kuzey kanadında) ikinci bir açıklık daha görülmektedir. Bu bölüm 1946 yılında tek bir mekân özelliği gösterirken, tarihini bilmediğimiz bir dönemde ikiye bölünmüştür. Kuzey taraf erkekler kısmının tandırı, güneydeki bölüm ise kadınlar bölümünün giriş aralığı olmuştur.

Erkekler kısmı soyunmalığının cami olarak kullanıldığını yine bu plana bakarak öğrenmekteyiz. Şöyle ki, hamama girişi sağlayan kapının içi doldurulup mihraba dönüştürülmüştür. Çizimi yapan şahıs orijinal eskize, bu kısmın cami olarak kullanıldığını da not düşmüştür. (**Şekil 8**)

H. Denizli, yapının, 1950'li yıllarda onarıldığını ve VGM tarafından kiraya verilerek işler hale getirildiğini yazmaktadır¹⁵⁵. Buna karşın söz konusu onarımın niteliği hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. VGM Arşivinde hamamın onarım ve restorasyonu ile ilgili en eski tarihli belge 1964 yılına aittir¹⁵⁶. Bu belgede yıkık olduğu, 1946 yılına ait çizimde anlaşılan, erkekler kısmı, ılık ve sıcak bölümlerinin bu tadilat ile tamamlandığı belirtilmektedir. Bu onarımda, erkekler bölümü ılık ve sıcak kubbelerinin, kadınlar bölümündekinden 0.60m yükseltildiği, soyunmalık mekânında mahiyeti belli olmayan onarımlar yapıldığı bildirilmektedir.

Yapını kuzey cephesi boyunca uzanan külhan, asli halinde tek bir kütleden ibaretken, bugün modern tuğlalarla ikiye bölünmüştür.

Erkekler ve kadınlar kısmı kubbelerinde çatlaklar oluşmuş, bunlar VGM'nin 2002 yılı onarım raporu¹⁵⁷ sonucunda kum sıva ile kapatılmıştır.

Hamamın hem kadınlar hem de erkekler bölümü tıraşlık ve helaları yapıya yakın tarihlerde eklendiği anlaşılmakta inşa tarihleri ise

¹⁵⁵H. Denizli, **a.g.e.**, s.147.

¹⁵⁶V.G.M. Ab. İşl. Dai. Bşk. **58-01/31, No'lu dosya.**

¹⁵⁷V.G.M. Ab. İşl. Dai. Bşk. **a.g.dosya.**

bilinmemektedir. Hamamın 2004 yılı itibariyle yeni bir onarım projesi hazırlanmıştır. Yapılacak çalışmalar, Kayseri Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından onaylanmıştır. Yeni projede erkekler kısmının betonarme olan soyunma odaları yıkılıp ahşap malzeme ile iki katlı birimler yapılacaktır. Yine soyunmalığın ortasına havuz eklenecektir. Duvar ve zeminler mermer kaplanacaktır. Kubbeler kurşunla kaplanacaktır¹⁵⁸.

Kadınlar mahallinde ise, soyunmalık mekânın ortasındaki şadırvan kaldırılıp, tek kat ahşap soyunma birimleri yenilenip iki katlı olacak, zemin ve duvarlarda belli bir seviyeye kadar mermer ile kaplanacaktır.

Yapının Bugünkü Durumu

Bina bugün aslı özellikleri büyük ölçüde korumakta, mülkiyeti VGM' ne işletim hakkı ise özel şahsa ait olmak üzere, çalışır vaziyettedir. Bununla birlikte özellikle yapının iç kısımlarındaki sıvalarda rutubetten ötürü kabarmalar meydana gelmiş, bütün bölümler badana ile mavi boyanın bir arada kullanılmasıyla boyanmıştır.

Dış Görünüm

Yapı geniş ve yüksek bir kütleye sahiptir. Sekizgen kasnak üzerine oturan, kadınlar ve erkekler bölümü soyunmalık mekânını örten kubbeler, hamamın bütün hacmine hakim konumdadır (**Foto: 35,36**). Yukardan baktığımızda, ılıkılık, sıcaklık, halvet ve eyvanları örten kubbelerle, su

¹⁵⁸Son arazi çalışmamızı yapmış olduğumuz Nisan ayında erkekler kısmının onarımına ve kubbenin kurşunla kaplanmaya başlandığı görülmüştür.

deposu ve külhan tonozlarını görmekteyiz (**Foto: 37**). Bununla birlikte kadınlar ve erkekler kısmı külhanlarında bulunan toplam dört tüteklik de izlenebilmektedir (tütekliklerin ikisi kadınlar kısmında ikisi erkekler kısmında yer almaktadır). Soyunmalık mekânını örten kubbe kasnakları ile yapının bütün cephelerini bir sıra saçak dolanmaktadır. Binanın üst örtüsünü otlar kaplamıştır (**Foto: 37**).

Hamamın giriş bölümünü teşkil eden güney cephesi vurgulanmış bir düzenleme gösterir (**Foto: 35,38,39**). Erkekler ve kadınlar bölümü girişleri bu cepheye açılmış kapılardan sağlanmaktadır. Erkekler kısmına cephenin batı tarafının orta ekseninde yer alan, duvardan dışa taşırılmış sivri kemerli bir açıklıkla (**Foto: 39,40**), kadınlar mekânına ise cephenin orta eksenine isabet eden lentolu kapı ile girilmektedir (**Foto: 35**). Ayrıca erkekler kısmı giriş açıklığının doğu ve batı kanadına, dıştan sivri kemer alınlıklı, birer pencere açılmıştır (Foto: **39,41,42**). Dikdörtgen formlu ve basık kemerle sonlanan pencereler, giriş açıklığından daha dar ve yüksekçedir. Söz konusu pencereler, yapının önünden geçen yolun yükselmesi nedeniyle, cadde ile aynı seviyede kalmıştır. Erkekler girişinin batısındaki pencere açıklığını çevreleyen sivri kemer, dikey silmelerle hareketlendirilmiş kemer ayağına oturmaktadır. Kadınlar bölümünün lentolu giriş açıklığının hemen üstüne dikdörtgen bir pencere açılmıştır. Güney cephede her iki soyunmalık mekânının da kubbe kasnağına açılmış, dikdörtgen formlu, sivri kemerli pencere açıklıkları görmekteyiz (**Foto: 35**).

Erkekler kısmı giriş açıklığının yukarısına, aynı eksen üzerinde, takriben 2.00m aralıkla sıralanan, dört taş konsol yerleştirilmiştir. Konsollar bugün herhangi bir fonksiyon taşımamaktadır (**Foto: 41,42,43,44**).

Güney cephenin batı kanadında, kadınlar bölümünün orta eksenine isabet eden açıklığın, günümüzde kapalı olduğu göze çarpmaktadır (**Foto: 35**).

Batı cephe, yapıya paralel devam eden yola bakmaktadır. Yol ile hamamın zemini aynı kottadır. Kuzeyden güneye kademeli olarak yükselen bir düzenleme ihtiva etmektedir (**Foto: 45**). Külhan ile su deposu aynı seviyede devam edip, sıcaklığın başladığı noktadan itibaren duvar yükselir, ılıklik boyunca aynı kotta kalır ve nihayet soyunmalık mekânı ile duvarın kademeli yükselişi son bulur. Söz konusu cephenin güney tarafını teşkil eden ve kadınlar kısmı soyunmalık mekânını sınırlayan cephe, erkekler giriş düzenlemesinin tekrarı niteliğinde karşımıza çıkmaktadır. Buna karşın giriş açıklığı ile iki yandaki pencereler bugün taş ile doldurulmuştur. Ortada beden duvarından dışa taşırılmış sivri kemerli giriş açıklığı (**Foto: 46**); bunun kuzey ve güney yanlarına ise ondan daha yüksek ve dar yapılmış pencereler görülmektedir (**Foto: 45,47,48**). Yine, cephenin güney kanadında, kapatılmış olan giriş ve pencere açıklıklarının hemen üstünde birbirine simetrik yerleştirilmiş, dört taş konsol görülmektedir. Bununla birlikte cephenin güney kanadındaki iki konsol kırılmış, yalnızca izleri kalmıştır. Konsollar birbirine, yaklaşık 2.00m mesafe ile sıralanmaktadır (**Foto: 48**).

Kubbe kasnağının, batıya bakan bölümünün orta ekseninde, güney cephedekilerle aynı formda, sivri kemerle sonlandırılmış, dikdörtgen bir pencere yer almaktadır (**Foto: 47**).

Biri cephenin orta eksenine, diğeri su deposu ile köşe halvetlerinin ayrıldığı kısma, iki çörten yerleştirilmiştir. Çörtenler, saçak seviyesinin hemen altında yer almaktadır.

Batı cephenin kuzey tarafında, külhana açılan, lentolu kapı yer alır.

Doğu cephe kurgusal anlamda batı cephenin bir tekrarı gibidir. Külhandan soyunmalık kasnağına kadar kademeli yükseliş, burada da görülür (**Foto: 49**). Cephe düzeni açısından ise farklılık gösterir. Cephenin

güney kanadında erkekler kısmı soyunmalığına açılan birbirine simetrik iki pencere mevcuttur. Biri soyunmalık mekânının kuzey kanadında diğeri ise güneyinde yer alan pencereler, dıştan sivri kemerle sınırlandırılmıştır (**Foto: 49,50**). Pencereler basık kemerlidir. Pencereler iç kısımdan ise mukarnaslı üçgen bir alınlıkla sonlanmaktadır ¹⁵⁹(**Foto: 52,53,54**).

Kubbe kasnağının doğuya bakan bölümünün orta ekseninde, diğer cephedekilerle aynı formda, sivri kemerle sonlandırılmış, dikdörtgen bir pencere yer almaktadır (**Foto: 50**). Cephenin kuzey kanadında, külhana girişi sağlayan dikdörtgen bir açıklık bulunmaktadır. Yine bu bölümde yan yana yerleştirilmiş iki dikdörtgen pencere açıklığı bulunmaktadır. Doğu cephenin saçak seviyesinde, birbirine simetrik, dört taş çörten görülmektedir. Çörtenler ortalama 5.00m ara ile sıralanmaktadır.

Plan ve Kesitler

Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen yöneliş gösteren hamamın erkekler kısmına, güney cephede yer alan, dıştan sivri, içten yarım daire kemerli kapıdan girilmektedir. Söz konusu kapı hamamın soyunmalık kısmının orta eksenine açılmaktadır (**Foto: 39,40**).

Soyunmalık, kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Sekizgen kasnak üzerine oturan kubbe ile örtülüdür. Kasnağa, köşelerden sivri kemerli tromplarla geçilmektedir. (**Foto: 55**) Kubbenin merkezinde aydınlık feneri bulunmaktadır (**Foto: 37**).

¹⁵⁹Hamam mimarisinde, genellikle örtü sistemi ile örtü sistemine geçiş elemanlarında rastladığımız mukarnasların pencere sisteminde görülüyor olması Sivas Hamamları için özgün bir örnektir. Mukarnas bezemeleri için bkz. D. Kuban, “Edirne’de Bazı İkinci Murat Çağı Hamamları Mukarnas Bezemeleri Üzerine Notlar”, **Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşıl’ya Armağan**, Ankara, 1976, s.447-459; A. Ödekan, “Bir Mukarnaslı Portal Yarım Kubbesi Geometrik Semadan Üçüncü Boyuta Geçiş Örneği”, **Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşıl’ya Armağan**, Ankara, 1976, s.437-445.

Mekânın güneyinde, giriş açıklığının her iki yanarında iki pencere yer almaktadır. Ayrıca, batı cephenin kuzey ve güney kanadında iki pencere açıklığı daha bulunmaktadır.

Dört yönden odalarla çevrili, iki katlı mekânda (**Foto: 56**), alt katta on bir, üst katta ise on üç soyunma odası vardır. Dikdörtgen ve kare plan şemasındaki birimler birbirinden farklı boyutlardadır. Batı cephede eksenin kuzey cepheyle kesiştiği köşede, tandıra geçişi sağlayan lentolu koridor görülmektedir. Girişin karşısındaki kuzey cephede, ılıklik mahalline geçit veren lentolu kapı ile üst kata çıkış merdiveni yer almaktadır. Merdiven ve kapı, cephenin orta eksenine yakın konumdadır. Üst kat, alt katın tekrarı niteliğindedir. Alt kattaki farklı olarak güney cephede giriş kapısının üstünde ve kuzey cephedeki merdivenin batısında birer soyunma odası yer almaktadır. Odaların kapıları merkezi mekâna açılmaktadır.

Kuzeybatı köşedeki koridordan peştamal ve havlu kurutulan tandıra ulaşılmaktadır. Kuzey-güney yönde, uzunlamasına dikdörtgen planlı tandır, beşik tonoz örtülüdür (**Foto: 57**). Tonozun merkezinde havalandırma ve aydınlık sağlayan tepe açıklığı vardır. Tandırın kuzeye yakın bölümü, mekân zemininden daha alt kotta, havuz tarzında düzenlenmiştir. Havuz formu birimin içine modern bir soba yerleştirilmiştir. Sobadan çıkan dumanın atılması, tonozu açılmış bacadan sağlanmaktadır.

Tandırın kuzeyinde, yarım daire kemerli giriş açıklığı ve bugün çay ocağı işlevinde kullanılan, doğu-batı yönünde uzanan küçük ebatlı bir bölüm vardır. Bu bölümün kuzeybatı köşesi, dışa doğru taşıntı yapmış olmakla birlikte genel anlamda dikdörtgene yakın plandadır.

Soyunmalığın kuzeyindeki beşik tonozlu bir açıklıktan, ılıkliğa ulaşılmaktadır (**Foto: 58**). Kapı, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen yöneliş gösteren birimin güneybatısına açılmaktadır. Üzeri, biri doğu, diğeri batı

yöne yerleştirilmiş iki eşit kubbe ile örtülüdür. Kubbe, mekânı üstten ikiye bölen yuvarlak kemer ile beden duvarlarına oturmaktadır. Beden duvarlarından kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır (**Foto: 59**). Ilıklık mahallini kuzey, güney ve doğu yönden çevreleyen sekiler görülmektedir (**Foto: 60**).

Tıraşlık ve helalara ılıklığın kuzeybatı köşesindeki, sivri kemerli açıklıktan girilmektedir. Üzeri beden duvarlarına oturan kubbe ile örtülüdür. Kuzey-güney yönde dikdörtgen planlıdır. Kubbeye köşelerden pandantiflerle geçilmektedir. Mekânın doğu duvarına bitişik, kuzey-güney yönde sıralanan üç tıraşlık ile batı cephedeki, yine aynı yön ve sayıda konumlanan üç hela yer alır. Kuzeybatısında, girişin karşısına isabet eden bir lavabo yer almaktadır. Ilıklığın kuzeyindeki yarım daire kemerli kapı ile sıcaklık mahalline girilmektedir. Söz konusu kapı, giriş eyvanının orta eksenine açılmaktadır (**Foto: 61**).

Sıcaklık, merkezi kubbeli sekizgen bir mekân etrafında, aksiyal planda düzenlenmiş dört eyvan ile köşe halvetlerinden ibarettir. Merkezi kubbe, beden duvarları ile eyvan kemerlerine oturtulmuştur. Kubbeye, halvet kapılarının üstünden itibaren kavisli bir şekilde yükselen pandantiflerle geçilmektedir (**Foto: 61,62**). Kubbe merkezindeki yuvarlak tepe ışıklığı ile onun çevresine simetrik yerleştirilmiş, kare formlu, yirmi bir ışık gözü mekânı aydınlatmaktadır. (**Foto: 63**) Mekânın ortasına, sekizgen, göbek taşı yerleştirilmiştir. Eyvanlar ile halvet duvarları boyunca devam eden sekiler görülmektedir. Bununla birlikte doğu, batı ve kuzey eyvanlardaki kurnalar aynı noktalara yerleştirilmiştir. İki eyvan köşelerine, ikisi karşılıklı yanlara, biride eyvanı sınırlayan arka duvarın orta eksenine oturtulmuş, beşer kurna yer almaktadır. Giriş eyvanının yan duvarlarında ikişer kurna görülmektedir. Halvet duvarlarının orta eksenlerine birer kurna oturtulmuştur. Güneybatıda sauna olarak kullanılan hücrede kurna bulunmamaktadır.

Kullanılan suyun tasfiyesi, eyvan ve halvet kapılarının önünden devam eden su yolu ile sağlanmaktadır.

Aksiyal düzenlenmiş eyvanlar, enine dikdörtgen planda, merkezi mekâna, yuvarlağa yakın sivri kemerle açılmaktadır (**Foto: 61**). Eyvanlar, beden duvarları ile eyvan kemerlerine oturan eliptik kubbe ile örtülüdür (**Foto: 64**). Kubbeye geçiş pendentiflerle sağlanmaktadır. Eliptik kubbelerde, tepe ışıklığı ile onun etrafına simetrik yerleştirilmiş, kare formlu, yedi ışık gözü yer almaktadır. Güneybatı köşedeki halvet ise sauna işlevinde kullanılmaktadır. Mekânın ortasına bir mangal ile halvet duvarları boyunca devam eden sedirler yerleştirilmiştir.

Kuzeydeki eyvan ile su deposunu ayıran duvarda, yuvarlak kemerli bir açıklık bulunmaktadır.

Merkezi mekânın köşelerindeki, sivri kemerli açıklıklardan girilen köşe halvetleri (**Foto: 61**), kareye yakın dikdörtgen planlıdır ve takriben aynı ölçülerdedir. Üzerleri beden duvarlarına oturan kubbe ile örtülüdür. Kubbeye pendentiflerle geçilmektedir. Halvet kubbelerinde bir tepe ışıklığı ile onun etrafına simetrik yerleştirilmiş, kare formlu, yedi ışık gözü yer almaktadır.

Sıcaklığın batı duvarı boyunca, doğu-batı doğrultusunda uzanan, dikdörtgen planda, su deposu bulunmaktadır. Üzeri beşik tonoz örtülüdür. Su deposunun kuzey duvarının orta eksenine, külhana açılan ocak yerleştirilmiştir.

Yapının külhanı, su deposuna paralel uzanan, dikdörtgen planlıdır. Batı cephesine açılmış dikdörtgen formlu kapıdan girilmektedir. Üzeri beşik tonoz ile örtülü mekânı, kuzey duvara açılmış mazgal pencere aydınlatmaktadır. Tonozun batı kısmına yakın bölümüne hafifletme kemeri atılmıştır.

Yapının batısında konumlanan kadınlar bölümüne, güney cephenin orta eksenine açılmış düz lentolu kapıdan girilmektedir (**Foto: 35**). Kapı, kuzey-güney yönde yöneliş gösteren, dikdörtgen planlı aralık bölümüne açılmaktadır. Üzeri beşik tonoz örtülü mekânın (**Foto: 65**) batı cephesine açılmış kapı ile soyunmalığın güneydoğu bölümüne ulaşılmaktadır.

Kadınlar bölümünün en hacimli birimi soyunmalık, kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Üzeri sekizgen kasnak üzerine oturan kubbe ile örtülüdür. Kasnağa, köşelerden sivri kemerli tromplarla geçilmektedir. Trompların oturduğu köşeler mukarnaslarla hareketlendirilmiştir (**Foto: 66,67**). Kubbenin merkezine aydınlık feneri açılmıştır (**Foto: 36**). Mekânın ortasına, aydınlık fenerinin alt eksenine isabet eden sekizgen şadırvan yerleştirilmiştir. Ortasında fıskiyesi vardır (**Foto: 68**).

Soyunmalık mekânının güney duvarında, kapatılmış bir pencere açıklığı izlenmektedir. Bununla birlikte batı duvarda, eksenin ortasındaki sivri kemerli kapı açıklığı ile bunun iki yanındaki pencerelerin kesme taş ile kapatıldığı görülmektedir. Mekân, kubbe kasnağının güney ve batı bölümlerine açılmış iki pencere ile aydınlanmaktadır.

Tek katlı ve kapalı avlulu plan şemasındaki mekânı, dört yönden toplam on dört oda çevrelemektedir. Odaların oturduğu zemin yerden yükseltilmiştir. İki basamak çıkılarak ulaşılan birimlerin dikdörtgen kapıları, kapalı avluya açılmaktadır. Soyunma birimlerinin hepsi dikdörtgen planda ve farklı boyutlardadır.

Soyunmalığın kuzey duvarındaki, yarım daire kemerli kapı açıklığından, ılıklığa girilmektedir (**Foto: 69**). ılıklık, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlıdır. Üzeri yan yana iki kubbe ile örtülüdür. Kubbeye beden duvarları ile ortadaki takviye kemerine oturan pendentiflerle geçilmektedir (**Foto: 70**). Mekânın, güneydoğu köşesindeki yarım daire

kemerli açıklıktan, tıraşlık ve helaların bulunduğu bölüme geçilmektedir. **(Foto: 71)** Üzeri, beden duvarlarına oturan kubbe örtülüdür. Kubbeye pendentiflerle geçilmektedir. Yan yana konumlanan iki tıraşlık batıya, yine bitişik nizamdaki üç hela ise, doğuya yerleştirilmiştir.

Ilıklığın kuzey duvarına açılmış olan kaş kemerli kapıdan sıcaklık bölümüne geçilmektedir. **(Foto: 71)** Söz konusu kapı giriş eyvanının orta eksenine açılmaktadır.

Sıcaklık, merkezi kubbeli sekizgen bir mekân etrafında, aksiyal olarak düzenlenmiş dört eyvan ile köşe halvetlerinden ibarettir. **(Foto: 72,73)** Merkezi kubbe, beden duvarları ile eyvan kemerlerine oturtulmuştur. Kubbeye, halvet kapılarının üstünden itibaren kavisli bir şekilde yükselen pendentiflerle geçilmektedir. **(Foto: 74)** Pendentiflerin merkezi noktalarına yuvarlak kemerle sonlanan, nişler açılmıştır. **(Foto: 74)** Kubbe merkezindeki yuvarlak tepe ışıklığı ile onun çevresine açılmış daire formu ışık gözleri ile aydınlanmaktadır. Mekânın merkezine, köşelerden pahlanmış, kareye yakın dikdörtgen formda, göbek taşı yerleştirilmiştir. **(Foto: 73)**

Aksiyal olarak düzenlenmiş eyvanlar, enine dikdörtgen planda olup, merkezi mekâna, yarım daire kemerli kemerle açılmaktadır. Eyvanlar, beden duvarları ile eyvan kemerlerine oturan kubbe ile örtülüdür **(Foto: 75)**. Kubbeye geçiş sivri kemerli tromplarla sağlanmaktadır. Kubbelerde, tepe ışıklığı ile onun etrafına simetrik olarak yerleştirilmiş, daire formu ışık gözleri görülmektedir.

Eyvan ve halvet duvarları boyunca devam eden sekiler görülmektedir. Bununla birlikte, söz konusu sekilerin üzerine, hepsi farklı bir duvarın orta eksenine isabet eden, halvetlerde dört, merkezi mekânın köşelerinde dört, giriş eyvanında karşılıklı birer, kuzey eyvanda ise ikisi karşılıklı yan duvarlarda olmak üzere, beş kurna oturtulmuştur.

Kullanılan suyun tasfiyesi, eyvan ve halvet kapılarının önünden devam eden su yolu ile sağlanmaktadır.

Kuzeydeki eyvan ile su deposunu ayıran duvarda, yuvarlak kemerli bir açıklık bulunmaktadır.

Köşe halvetleri, kareye yakın dikdörtgen planlı üzerleri beden duvarlarına oturan kubbe ile örtülüdür. Kubbeye sivri kemerli tromplarla geçilmektedir. Güneybatı ve güneydoğudaki halvetler karşılıklı giriş eyvanına açılmaktadır. Kuzeydoğu ve kuzeybatıdaki halvetler ise güney yönlerindeki eyvanlara bakmaktadır. Halvet kapıları sivri kemerlidir. **(Foto: 76)** Halvetler, kubbedeki tepe ışıklığı ile onun çevresine simetrik olarak sıralanmış ışık gözleri tarafından aydınlanmaktadır.

Sıcaklığın batı duvarı boyunca doğu-batı doğrultusunda uzanan, dikdörtgen planlı, su deposu bulunmaktadır. Üzeri beşik tonoz örtülüdür. Su deposunun, kuzey duvarının orta eksenine, külhana açılan ocak yerleştirilmiştir.

Yapının külhanı, su deposuna paralel uzanan, dikdörtgen planlıdır. Doğusuna açılmış dikdörtgen formlu kapıdan girilmektedir. Üzeri beşik tonoz ile örtülüdür. Batısında kapatılmış dikdörtgen bir pencere göze çarpmaktadır. Ayrıca kuzey duvarda birbirine simetrik iki mazgal pencere daha vardır.

Süsleme

Yapıda çok fazla süslemeye rastlanmamaktadır. Buna karşın strüktür elemanlar düzenlenmesi yapının görünümünü hareketlendirmiştir.

Erkekler bölümü girişi ve iki yanındaki pencerelerin alınlıklarının kilit taşlarında, oyma tekniği ile alçak kabartma şeklinde yapılmış rozet formunda süslemeler görülmektedir. Açıklığın batısındaki pencerenin kilit taşına, çarkıfelek (**Foto: 77**), doğudakine ise, gülçe motifi işlenmiştir (**Foto: 78,79**). Kapının kilit taşındaki motif dökülmüş olmakla birlikte, kadınlar kısmı batı cephesindeki, kapatılan giriş açıklığının, kemerindeki süsleme ile aynı olduğu anlaşılmaktadır. Her iki kısımda da girift bitkisel süslemeler görülmektedir (**Foto: 80**).

Erkekler bölümünü soyunmalığındaki, kubbeye geçişi sağlayan dilimli tromplarda, mimari süsleme biçiminde karşımıza çıkmaktadır (**Foto: 55**). Bununla birlikte, kadınlar bölümü soyunmalığındaki, sivri tropların içine yapılmış geometrik mukarnaslarda, diğer bir süsleme unsurudur (**Foto: 66,67**).

Erkekler kısmı soyunmalığının güney ve doğu cephelerindeki pencereler içten mukarnaslı üçgen alınlıkla sonlanmaktadır. Mihrap nişi formunda düzenlenmiş bölümlere yapılmış mukarnaslar yapıdaki süslemenin en önemlilerindendir (**Foto: 52,53,54**).

Malzeme ve Duvar Tekniği

Hamamın dış cephesi, kesme taştan kurşun kenetler kullanılarak inşa edilmiştir (**Foto: 81**). Külhan duvarları ise moloz taştan örülmüş, derzler kum ile sıvanmıştır.

Yapının kubbeleri tuğladır ve içten ve dıştan kum ile sıvanmıştır. Ayrıca, içten, tüm mekân ve mimari unsurlar boyanmıştır.

Erkekler bölümü iki katlı soyunma odaları betonarmedir. Alt kattaki odaların avluya bakan dış cepheleri fayans kaplıdır. Yine avluya bakan cepheler, ahşap ve camın bir arada kullanılmasıyla kurgulanmıştır.

Erkekler bölümünde zeminler ile hela ve tıraşlık duvarları mermerdir. Kadınlar bölümü soyunma kabinleri camekân tarzındadır. Kadınlar bölümü zemini, mozaik, hela ve tıraşlık duvarları ise fayans kaplıdır. Hamamdaki kurnaların tamamı mermer malzemeden yapılmıştır. Yukarda da belirtildiği üzere, kubbenin üzeri kurşun kaplanmaya başlanmıştır.

Yapının Getirdiği Sorunlar

Hamamın planına baktığımızda, göze çarpan en önemli sorun, kadınlar bölümü soyunmağındaki kapatılmış pencere ve kapı açıklıklarıdır (**Foto: 45,46,47,48**). Bugün kadınlar mahalline giriş sağlayan kapının açıldığı aralık mekânının, hamamın yapıldığı dönemde, havlu ve peştamal kurutulan tandır olduğunu düşünmekteyiz. Bu bölümün, erkekler bölümü tandırı ile aynı eksen üzerinde bulunması ve hamamın genel itibarla simetrik bir düzenleme göstermesi bu düşüncemizi desteklemektedir. Yapının 1946 yılında çizilen planında görülen ikinci açıklığın tandıra giriş sağlayan orijinal kapı olduğu muhakkaktır. Nitekim yine bu planda, erkekler kısmından tandıra, soyunmalığın batı cephenin güney kanadındaki kapıdan girildiğini görüyoruz. Oysa bugün, bu kapının kapatıldığını, söz konusu mekâna geçişin, cephenin kuzey kanadındaki açıklıktan yapıldığını bilmekteyiz (**Foto: 35**).

Erkekler bölümünde, betonarme olarak inşa edilen bölümlerin hamama sonradan eklendiği dilatasyonlardan anlaşılmaktadır. Fakat bu işlemin, hangi tarihlerde yapıldığı tespit edilememiştir. Buna karşın 1946 yılında VGM

tarafından çizilen planda olmaması söz konusu bölümlerin bu tarihten sonra eklendiğini göstermektedir.

Kadınlar bölümü soyunmalığında şadırvan yer almasına karşın erkekler bölümünde bulunmayışı dikkat çekicidir. Yapının özgün halinde bu kısımda da sonradan kaldırılmış bir şadırvanın varlığı düşünülebilir¹⁶⁰.

Yapının güney ve batı cephesindeki taş konsollar bulunmakla birlikte fonksiyonel değildir. Bu konsolların, kurşun kaplı saçaklarla, girişleri koruduğu düşünülmektedir¹⁶¹ (Foto: 39,45).

Soyunmalık kubbelerinin kurşun kaplı yapıldığı söylenmektedir¹⁶². Buna karşın bugün erkekler kısmı soyunmalık kubbesi kurşun kaplanmaktadır. Kadınlar kısmında ise kubbe kum sıva kaplıdır. Özgün kurşun kaplamalar günümüze ulaşmamıştır.

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Yapı Sivas'ta, günümüze ulaşabilmiş tek çifte hamamdır. Haçvari, dört eyvanlı, köşe halvetli plan tipindeki çifte hamamların, Anadolu'da birçok örneğini görmekteyiz. Selçuklular zamanında, Konya Sahip Ata Hamamı¹⁶³, Kayseri Hunad Hamamı¹⁶⁴, 14.yüzyılda, Akşehir Meydan Hamamı¹⁶⁵,

¹⁶⁰Anadolu'da şadırvan örnekleri için bkz. Y.Önge, "Konya ve Çevresindeki Mukarnaslı..." s.95-108.

¹⁶¹Y. Önge, **a.g.e.**, s. 19. Ayrıca kurşun kaplı örtü sistemleri için bkz., Y.Önge, Klasik Osmanlı Mimarisine Şekil Veren Kurşun Örtü ve Kurşunculuk, **Önasya**, Cilt: 5, Sayı: 53, Ankara, 1970, s.11-13.

¹⁶²Y. Önge, **a.g.e.**, s. 54.

¹⁶³Y. Önge, **a.g.e.**, s. 234.

¹⁶⁴Y. Önge, **a.g.e.**, s. 191-208.

¹⁶⁵B. Erat, **a.g.t.**, s. 64-74, Şek.14.

Osmanlı döneminde ise, Bor Sokullu Mehmet Paşa Hamamı¹⁶⁶, Zile'de Tekke Hamamı¹⁶⁷, Edirnekapı Mihrimah Sultan Hamamı¹⁶⁸, İstanbul Zeyrek Hayreddin Paşa (Çinili) Hamamı¹⁶⁹, Bayazıd Hamamı¹⁷⁰, Gedik Paşa Hamamı¹⁷¹, Safranbolu Cinci Hamamı¹⁷², Tokat Mustafa Ağa Hamamı¹⁷³ ile Ali Paşa Hamamı¹⁷⁴, çifte hamam planında inşa edilen benzer tarzdaki hamam örneklerindendir.

Erkekler ve kadınlar bölümlerini bağımsız düşündüğümüzde de benzer plan tipinde birçok hamam ile karşılaşmaktayız.

Diyarbakır'da yine Behram Paşa¹⁷⁵ tarafından inşa edilen, Behram Paşa Hamamı, özellikle soyunma kısmı cephelerinin kurgusu, plan şeması, açısından Kurşunlu Hamamı erkekler kısmı ile çok benzerdir. İki hamamı yaptıranında aynı kişi olması, yapıların mimari özelliklerine etki etmiş olabilir düşüncesindeyiz.

Söz konusu hamamın erkekler kısmı soyunmalık mekânında kubbeye geçiş öğeleri dilimli trompları, İstanbul Çemberlitaş Hamamı¹⁷⁶ ile Tokat Ali Paşa Hamamı¹⁷⁷, Tire Eski-Yeni Hamamı¹⁷⁸, soyunmalık mekânlarında da kubbe geçiş elemanı olarak karşımıza çıkar.

¹⁶⁶M. Özkarcı, Niğde- Bor Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi, **Belleten**, Cilt: LXIII, Sayı: 236, Ankara, 1999, s. 95-122.

¹⁶⁷H. Çal, a.g.m., s. 103-123.

¹⁶⁸Y. Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında", s. 424.

¹⁶⁹Y. Önge, "Sinan'ın İnşa Ettiği...", s. 262.

¹⁷⁰S. Eyice, Türk Hamamları ve Bayazıd Hamamı, **Türk Yurdu**, Sayı:244, Mayıs, 1955, s. 849-855.

¹⁷¹E. H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri, 855-866, (1451-1481), IV**, İstanbul, 1989, s.600.

¹⁷²B.E., Ertürk, **Osmanlı Döneminde Safranbolu Su Mimarisi**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış), Doktora Tezi, Ankara, 2004, s.139-144.

¹⁷³O. Eravşar, a.g.e., s.43.

¹⁷⁴O. Eravşar, a.g.e., s.85-86.

¹⁷⁵Behram Paşa, H. 977- M. 1569 yılında Sivas, H.985-M.1577 de tarihinde de Diyarbakır Beylerbeyi olmuştur. Ayr. Bil. İç. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani*, II, s..35.

¹⁷⁶H. Glück, a.g.e., s.138, foto:100.

¹⁷⁷O. Eravşar, a.g.e., s.91.

¹⁷⁸C. Çakmak, a.g.e., s.160.

13. yüzyılda yapılan, Divriği Bekir Çavuş Hamamı¹⁷⁹ 14. yüzyılda inşa edilen, Mardin Ulu Cami Hamamı¹⁸⁰, Bursa Orhan Gazi Hamamı erkekler kısmı¹⁸¹, Karaman Emir Süleyman Hamamı¹⁸², ile Osmanlı döneminde, Edirne Tahtakale Hamamı erkekler kısmı¹⁸³, Zile’de Yeni Hamam¹⁸⁴, Sivas merkezdeki, Eski Paşa Hamamı (**Şekil 1**), Hamamcıoğlu Hamamı (**Şekil 3**), Kale Hamamı (**Şekil 5**), Mehmet Ali Bey Hamamı (**Şekil 11**), Meydan Hamamı (**Şekil 13**), Şirinoğlu Hamamı (**Şekil 20**), haçvari, dört eyvanlı, köşe halvetli plan grubuna giren benzer plandaki yapılarıdır.

Bibliyografya

Y. Önge, **XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları**, Ankara, 1995.

H. Acun, “Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri”, **Vakıflar Dergisi**, XX, Ankara, 1988.

H. Denizli, **Sivas Tarihi ve Anıtları**, Sivas, 1998.

Ö. Demirel, **Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü: Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek**, Ankara, 2000.

¹⁷⁹N. Sakaoğlu, **a.g.e.**, s.208-209; Y. Önge, **a.g.e.**, s. 179-184.

¹⁸⁰A. Altun, **a.g.e.**, s. 117, Şekil:37; B. Erat, **a.g.t.**, s. 82-88.

¹⁸¹E. H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinin İlk...**, s.111; B. Erat, **a.g.t.**, s. 115-127.

¹⁸²Y. Önge, **a.g.e.**, s. 31.

¹⁸³S. Erken, **a.g.m.**, s.403-425.

¹⁸⁴H. Çal, **a.g.m.**,103-123.

2-1-5. Mehmet Ali Bey Hamamı

İnceleme Tarihi 17 Ekim 2004, 18 Nisan 2005

Yapının Yeri ve Tanımı

Sivas ili Merkez, Akdeğirmen Mahallesi, Kepenek Caddesinin kuzeyindedir. Tapunun, 158 pafta, 111 ada, 23 parsel numaralarında kayıtlıdır.

Yapı, doğu-batı yönünde meyilli bir arazi üzerinde, kuzey-güney ekseninde, uzunlamasına dikdörtgen bir plan özelliği göstermektedir. Buna karşın, yapının doğu cephesine eklenmiş iki katlı muhdes bina yapıyı “L” planlı bir şemaya dönüştürmüştür (**Foto: 82,823**. Ayrıca güney cephenin yamuk formu, dikdörtgen plan formunu bozan diğer bir unsurdur. Bununla birlikte, aynı eksen üzerinde sıralanan, soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık, su deposu ve külhandan müteşekkil erkekler hamamıdır (**Şekil 11,12**).

Tarihlendirme

Hamamın inşa kitabesi yoktur. Mimarı hakkında da bilgi sahibi değiliz. H. Denizli hamamı, kesme taş ve dikdörtgen planından ötürü **17. yy.** tarihler¹⁸⁵. Fakat bu özelliklere göre böyle bir tespit bizi doğru sonuçlara ulaştıramaz. Hamamın güney cephesine Sivas Müzesi tarafında asılan panoda da yapının **16. yy.** eseri olduğu yazmaktadır. Bu tarihlendirmeler vakfiye kayıtlarına başvurulmadan yapılan saptamalardır.

¹⁸⁵H. Denizli, **a.g.e.**, s.148.

Hamamın **H.1305-M.1887** tarihli vakfiyesi vardır. Bu vakfiyeye göre hamam, gelirinin büyük kısmının Behram Paşanın oğlu Mustafa Bey tarafından **1589** yılında yaptırılan, Ali Ağa Camiine akar olmak üzere, Çavuş Mahallesinde oturan, Sivas eşrafından Sahibül-hayrat Silahtar-zade, Zülfü-zade, Mehmet Ali Efendi İbni, İbrahim, **1887** tarihinde yaptırmıştır¹⁸⁶.

Sivas merkezde bulunan hamamların genel özellikleri dikkate alındığında Mehmet Ali Bey Hamamı, 1904 yılında inşa edilen Şirinoğlu Hamamı ile benzer özellikler göstermektedir. Soyunmalık mekânı üst örtüleri itibariyle bu iki hamam, Sivas'taki diğer yapılardan ayrılmaktadır. Bütün yapılarda soyunmalıklar kubbe ile örtülüken söz konusu iki hamamda ahşap konstrüksiyonlu kırma çatılar görülmektedir. Sıcaklık plan şeması dikkate alınarak yapılacak tarihlendirmeler, sağlıklı sonuçlardan uzak olacaktır. Genel kurgu itibariyle 1904'de inşa edilen Şirinoğlu Hamamı ile benzer özellikler göstermesi, yapının, vakfiyesinde geçen **1887** tarihinden sonra yapılabileceğini gösteren önemli bir husustur.

Yapının Geçirdiği Onarımlar

Anıtlar Yüksek Kurulu tarafından **08.07.1977** tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

VGM Arşivinde 2002-2003 yıllarına ait onarım ve restorasyon projeleri mevcuttur. Bu tarih öncesinde yapının geçirdiği onarımlar hakkında belge yoktur. Söz konusu tarihte hamamda şu çalışmalar yapılmıştır; Sıvalı kesme taş duvarlar raspa edilmiştir. Soyunmalık ve külhanın galvanizli kaplı ahşap çatıları yenilenerek alüminyuma dönüştürülmüştür. Bununla birlikte ılıkılık ve sıcaklık kubbeleri de alüminyum kaplanmıştır. Külhan duvarlarının yıkılan

¹⁸⁶V.G.M. Ab. İşl. Dai. Bşk. **58-01/20**, No'lu dosya.

kısımları moloz taş ile onarılmıştır. Soyunmalık, ılıklik ve sıcaklık bölümlerinin tabanları bozulmuş vaziyette mozaik ve mermer iken tamamı mermer ile kaplanacaktır. Yine duvarlar zeminden 1.20m seviyesine kadar mermerle kaplanacaktır. Mermer kurnalar yenilenmiştir. Yapının doğusundaki muhdes binaya açılan, güney cephedeki kapı kapatılmıştır.

VGM kayıtlarında tespit edemediğimiz diğer bir husus ise muhdes binanın kuzeyinde sıralanan çay ocağı ve çamaşır kurutma mekânlarının hamama, hangi tarihlerde eklendiğidir.

Ilıklığın doğu bölümüne mozaik kaplı havuz eklenmiş; ayrıca yine ılıkliğin duvarları mermerin üstünden itibaren, renkli mozaik ile kaplanmıştır.

Muhtemelen yine aynı tarihlerde soyunmalık mekânına ahşap soyunma birimleri eklenmiştir.

Yapının Bugünkü Durumu

Hamam VGM'nin mülkiyetinde ve denetiminde olup şahıslara kiraya verilmiştir. Oldukça sağlam ve iyi korunmuş olan hamam halen erkek müşterilere hizmet etmektedir.

Dış Görünüm

Hamamın giriş cephesi güneyde yer almakta ve önünden geçen Kepenek caddesine paralel uzanmaktadır (**Foto: 84,85**). Batı cephesi ise

açıktır ve sarmaşıklar tarafından sarılmıştır (**Foto: 86**). Külhan ile sonlanan kuzey cephe bitişiğindeki modern tarzda binalar tarafından kısmen de olsa kapatılmıştır. Doğu cephesi de yine açıktır. (**Foto: 87**)

Doğu ve batı cepheler, dıştan, ılıklıktan külhanın başladığı nokta arasında, üçgen alınlık formunda düzenlenmiştir (**Foto: 88,89**). Söz konusu alınlıkta bir sıra profilli saçak görülmektedir. Ayrıca doğu ve batı cephelerde, saçak seviyesinde aynı eksen üzerinde birer taş çörten göze çarpmaktadır (**Foto: 90**). Batıdaki çörten sarmaşıklar tarafından sarıldığından çok zor seçilmektedir.

Kırma çatının kasnağında, birbirine simetrik ve aynı ebatlarda, doğuda üç, batıda dört, güneyde ise yine dört pencere görülmektedir (**Foto: 84,85**). Batı cephenin güney kanadı ile ılıklik duvarında, güney cephenin de muhdes binaya yakın noktasında, birer pencere vardır. Doğu cephede, muhdes binaya açılan birbirine simetrik ve eşit boyutlarda üç pencere ile çay ocağına açılan bir kapı ile iki pencere (**Foto: 82,83**), külhanda ise aynı cephede bir pencere ve kapı bulunmaktadır. Kuzey cephenin orta ekseninde de külhana geçiş sağlayan dikdörtgen bir pencere vardır.

Ayrıca güney cephede girişin sağında, eksenin doğu kanadında dikdörtgen bir pencere bulunmaktadır (**Foto: 84**). ılıklığın batı duvarında da bir pencere açıklığı izlenmektedir (**Foto: 86**).

Yapıya yukardan baktığımızda, soyunmalık mekânının üzerindeki kırma çatı ile ılıklik, sıcaklık ve köşe halvetlerini örten kubbeleri görmekteyiz. Söz konusu kırma çatı, dikdörtgen bir kasnağa oturmaktadır (**Foto: 84,85**).

Binaya baktığımızda göze çarpan en önemli unsurlardan biride, yapıyı ve yıkanmada kullanılan suyu ısıtırken oluşan dumanın dışarı atılmasını

sağlayan üç tütekliktir. Bunlar ateşin yandığı ocağın üstünde, külhan ile su deposunu ayıran duvara ve ılıklik ile sıcaklığın ayrıldığı duvara açılmışlardır.

Hamama, caddeye paralel uzanan güney cephedeki kapıdan girilmektedir (**Foto: 84**). Giriş kapısı, önünden geçen yol ile aynı kottadır. Üstten ve yanlardan iç içe geçmiş üç profil ile sınırlanan giriş kapısı, bitkisel motiflerle hareketlendirilmiş, basık dilimli kemerlidir (**Foto: 91,92**). Kapı soyunmalık mekânına açılmaktadır. Bununla birlikte hamamın yine güney cephesinde, eksenin doğu kanadında, kapatılmış bir kapı olduğu mevcut izlerden anlaşılmaktadır (**Foto: 85**).

Plan ve Kesitler

Güneyindeki kapı ile ulaşılan soyunmalık, hamamın en büyük hacimli bölümü olup bütün kütleyle hakim konumdadır. Dikdörtgene yakın yamuk plandadır. Üzeri dikdörtgen bir kasnak üzerine oturan kırma çatı ile örtülüdür. Kırma çatının kasnağındaki on altı pencere ile güney ve batı cephede yer alan birer pencere mekânı aydınlanmaktadır. Ortada geometrik bir formu olmayan havuz bulunmaktadır. Mekânın dört tarafında soyunma odaları görülmektedir (**Foto: 93**).

Soyunmalığın doğusundaki ahşap bir galeriden iki katlı muhdes binaya geçilmektedir. Bu bölüm bugün dinlenme yeri olarak kullanılmaktadır. Ahşap bir merdiven vasıtasıyla üst kata çıkılmaktadır. Üst katta ise dinlenme odaları yer almaktadır.

Dinlenme yeri olarak kullanılan muhdes binanın kuzeyindeki kapıdan, çay ocağına, oradan da yine mekânın kuzeyinde bulunan kapı ile çamaşır kurutma birimi olarak kullanılan mekâna geçilmektedir.

Soyunmalığın kuzey duvarında, duvarın kalınlığı boyunca açılmış, beşik tonozlu galeriden, ılıkığa geçişi sağlayan kapıya ulaşılır (**Foto: 94**). Kapı ılıkığın orta noktasına açılmaktadır. Kapı kemerinin içine sıcaklıktan yayılan buharı toplamak amacı ile bir baca açılmıştır. Ilıklık, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen plandadır (**Foto: 95,96**).

Orta bölümü, kuzey ve güneyden beden duvarlarına, doğu ve batıdan ise tonoz kemerlerine oturan kubbeye örtülüdür (**Foto:97**) Kubbede beşgen formlu, biri merkezde diğerleri onun çevresine aksiyal olarak düzenlenmiş beş ışık gözü yer almaktadır (**Foto: 98**). Mekânın doğu ve batısı beşik tonoz örtülüdür (**Foto: 95,96**). Tonozların kubbeyi taşıyan kısımlarında yarım daire takviye kemerleri görülmektedir. Batı cepheye bir mazgal pencere açılmıştır (**Foto: 95**). Doğudaki tonoz örtülü bölüm restorasyon esnasında zeminden 1.50m yükselen bir duvar ile bölünmüş ve havuza dönüştürülmüştür (**Foto: 96**). Havuza merdiven vasıtasıyla ulaşılmaktadır. Batıda ise yine onarımlar neticesinde karşılıklı inşa edilmiş iki tıraşlık ile üç hela yer almaktadır (**Foto: 95**). Hela ve tıraşlıklar ılıkık zemininden daha yüksek kottadır.

Ilıklık mekânının kuzeyinde yer alan yarım daire kemerli kapı ile sıcaklığa ulaşılmaktadır. Söz konusu kapı giriş eyvanının orta noktasına açılmaktadır.

Sıcaklık, merkezi kubbeli bir mekân etrafında aksiyal olarak düzenlenmiş dört eyvan ile köşelerdeki halvetlerden ibarettir. Merkezi kubbe, beden duvarları ile eyvan tonozlarına oturtulmuştur. Beden duvarlarından kubbeye geçiş, halvet kapılarının üstünden itibaren yükselen pendentifler ile sağlanmıştır (**Foto: 99**). Kubbe merkezinde yer alan üç ışık gözünün çevresine, üç sıra sekizerli ışık gözü açılmıştır. Işık gözlerinin tamamı aynı büyüklükte altıgen formludur (**Foto: 100**). Merkezi mekânın orta noktasına, köşelerden pahlanmış kare göbek taşı oturtulmuştur.

Köşe halvetleri ile eyvanların duvarları boyunca devam eden sekiler görülmektedir.

Sivri kemerlerle merkezi mekâna açılan eyvanlar, enine dikdörtgen planlıdır. Üzerleri sivri tonoz ile örtülüdür (**Foto: 99**). Eyvanlarda, ikisi eyvanın arka duvarında, diğer ikisi ise karşılıklı olarak yan duvar önlerine yerleştirilmiş dörder kurna yer almaktadır. Giriş eyvanında ise, yan duvarlara karşılıklı yerleştirilmiş birer mermer kurna görülmektedir.

Kuzey eyvanın su deposu ile ayrıldığı duvara yuvarlak kemerli, dikdörtgen bir pencere açılmıştır.

Merkezi mekânın köşelerindeki, yuvarlak kemerli açıklıklardan, köşe halvetlerine ulaşılmaktadır (**Foto: 99,101**). Halvetler karedir ve üzerleri kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş sivri kemerli tromplarla sağlanmıştır (**Foto: 102**). Köşe halvetleri, altıgen formlu, beş ışık gözü ile aydınlanmaktadır (**Foto: 103**). Kuzeydoğu köşedeki halvet bugün sauna işlevinde kullanılmaktadır. Diğer halvetlerde ise ana eksenlere yerleştirilmiş dörder mermer kurna bulunmaktadır.

Sıcaklığın kuzey duvarı boyunca uzanan, enine dikdörtgen planlı su deposu yer almaktadır. Üzeri beşik tonoz ile örtülüdür. Hamamı ve suyu ısıtan ocak, su deposunun kuzey duvarındaki, yuvarlak kemerli bir nişin içine yerleştirilmiştir.

Yapının kuzeyinde, doğu-batı ekseninde uzanan, dikdörtgen plandaki külhan vardır. Girişi, doğusundaki lentolu kapıdan sağlanmaktadır. Üzeri ahşap düz dam ile örtülüdür. Mekânı, kuzey, doğu ve batı duvarlarına açılmış pencereler aydınlatmaktadır.

Süsleme

Giriş kapısında bitkisel motiflerden oluşan dilimli kemer ile **(Foto: 92)** halvet kapılarının merkezi mekâna bakan üst kısımlarında Sivas Güzel Sanatlar Fakültesi öğretim üyelerinin yapmış olduğu süslemeler vardır. Bu süslemeler halvet kapılarının üzerinde panoların içine uygulanmıştır. Kuzeybatı halvet kapısı üstündeki çift başlı kartal, kuzeydoğuda, hayat ağacı üzerinde çift başlı kartal, güneydoğuda yine çift başlı kartal, güneybatıda hayat ağacı motifi orijinal örneklere göre yapılıp duvarlara aplike edilmiştir **(Foto: 99)**.

Malzeme ve Duvar Tekniği

Yapının inşa malzemesi külhan duvarları haricinde düzgün kesme taştır. Külhan duvarları ise moloz ve kesme taş kullanılarak almaşık duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Külhanın düz dam örtüsünü taşıyan strüktür elemanları ahşap malzeme ile inşa edilmiştir. Soyunmalık mekânını örten kırma çatı beton ayaklara oturmaktadır. Kırma çatı, ılıklik ve sıcaklik kubbeleri, alüminyum ile kaplanmıştır.

Yapının iç mekânında, yerler ve duvarın bir bölümü mermerdir. ılıklik mekânı duvar yüzeyleri mermer kaplamanın üzerinden itibaren renkli taş mozaiktir. Hela ve tıraşlık duvarları fayanstır.

Yapının Getirdiği Sorunlar

Mehmet Ali Bey Hamamı güney cephe itibariyle önünden geçen caddeye paralel uzanmaktadır. Yamuk planlı soyunmalık mekânının, yapının

asli halinde de mi, yoksa sonradan mı bu hali aldığı hususu tam olarak ortaya konulamamaktadır. Eldeki veriler bu sorulara cevap verecek mahiyette değildir. Bununla birlikte söz konusu cephenin müdahaleye uğramadığı görülmektedir. Buda yapının asli halinde topoğrafik şartlardan dolayı bu halde inşa edildiğini akla getirebilir.

Yapının dikdörtgen planını, “L” şekline döndüren, muhdes olduğu dilatasyonlardan anlaşılan binanın, ne zaman yapıldığı konusunda da kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır (**Foto: 82,83**). Buna karşın çok da eski bir tarihte yapılmadığı mevcut durumundan anlaşılmaktadır.

Binanın külhanında özgün olmadığı dilatasyonlardan anlaşılmaktadır (**Foto: 104**). Binaya eklendiği tarih hakkında bilgi yoktur.

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Mehmet Ali Bey Hamamı, sıcaklık mekânı plan şeması dikkate alındığında, Sivas'ta ve Anadolu'nun farklı bölgelerinde birçok örneğini gördüğümüz hamamlar arasına girmektedir. Haçvari, dört eyvanlı, köşe halvetli hamamlar grubuna giren yapı, Sivas'ta Eski Paşa Hamamı (**Şekil 1**), Hamamcioğlu Hamamı (**Şekil 3**), Kale Hamamı (**Şekil 5**), Kurşunlu Hamamı (**Şekil 7**), Meydan Hamamı (**Şekil 13**), soyunmalık mekânını örten kırma çatısı ve aynı plan tipiyle de, Şirinoğlu Hamamı (**Şekil 20**) ile benzerlik göstermektedir.

13. yüzyılda yapılan, Divriği Bekir Çavuş Hamamı¹⁸⁷ 14. yüzyılda inşa edilen, Mardin Ulu Cami Hamamı¹⁸⁸, Bursa Orhan Gazi Hamamı¹⁸⁹,

¹⁸⁷N. Sakaoğlu, **a.g.e.**, s.208-209; Y. Önge, **a.g.e.**, s.179-184.

¹⁸⁸A. Altun, **a.g.e.**, s.117, Şekil:37; B. Erat, **a.g.t.**, s.82-88.

Karaman Emir Süleyman Hamamı¹⁹⁰, ile İznik Hacı Hamza Hamamı¹⁹¹, Edirne Tahtakale Hamamı erkekler kısmı¹⁹², 17.yy. yapısı olan Yeşildirek Hamamı¹⁹³, Tokat Sultan Hamamı erkekler kısmı¹⁹⁴, Zile’de Yeni Hamam¹⁹⁵, bu plan tipinin Anadolu’daki diğer örneklerindendir.

Topografyadan ötürü herhangi bir cephenin eğrisel yöneliş gösterdiği hamamları değişik bölgelerde de görmek mümkündür. Sivas Meydan Hamamı (**Şekil 13**) kuzey cephe, İzmir Alibey Hamamı¹⁹⁶ batı cephe, Tire Terziler Hamamı¹⁹⁷ batı cephe, yapılarda herhangi bir cephenin önünden geçen cadde ya da sokağa paralel uzandığı hamam örneklerindendir.

Üçgen alınlıkla sonlanan yan cephe uygulamasını da Şirinoğlu Hamamı ve Hamamcıoğlu Hamamında görebiliriz.

Bibliyografya

H. Acun, “Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri”, **Vakıflar Dergisi**, XX, Ankara, 1988.

H. Denizli, **Sivas Tarihi ve Anıtları**, Sivas, 1998.

Ö. Demirel, **Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü: Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek**, Ankara, 2000.

¹⁸⁹E.H. Ayverdi, **a.g.e.I**, s.111; B. Erat, **a.g.t.**, s.115-127.

¹⁹⁰Y. Önge, **a.g.e.**, s.31.

¹⁹¹K. Klinghardt, **a.g.e.**, s.50, foto:57.

¹⁹²S. Erken, **a.g.m.**, s.403-425

¹⁹³H. Ürer, **a.g.e.**, s.56, şek. 16.

¹⁹⁴O. Eravşar, **a.g.e.**, s.21.

¹⁹⁵H. Çal, **a.g.m.**, s.103-123.

¹⁹⁶H. Ürer, **a.g.e.**, s.34.

¹⁹⁷B. Erat, **a.g.t.**, şek.16;

2-1-6. Meydan Hamamı

İnceleme Tarihi 16 Ekim 2004, 15 Nisan 2005

Yapının Yeri Ve Tanımı

Sivas ili merkezinde, Küçük Minare Mahallesi, Dikilitaş Caddesi ile Hamam Ardı Sokağının kesiştiği noktadadır. Batısında yapı ile aynı adı taşıyan Meydan Camii yer almaktadır. Hamam, tapunun 15 pafta, 211 ada, 80 parsel numaralarında kayıtlıdır.

Düz bir arazi üzerinde, doğu-batı ekseninde uzunlamasına dikdörtgen şemaya sahip, erkekler hamamıdır (**Foto: 105**). Bununla birlikte, aynı eksen üzerinde soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık, su deposu ve külhan kısımlarından oluşmaktadır (**Şekil 13,14**).

Tarihlendirme

Binanın inşa kitabesi yoktur. Mimarı da bilinmemektedir. Bugün hamamın işletmesini yapan şahısta bulunan kitabe yapıya atfedilmektedir. Buna karşın kitabe, tarafımızdan Türkçeye çevrilmiş ve hamamla ilişkisi olmayan bir çeşmeye ait olduğu anlaşılmıştır.

Vakfiye kayıtlarına göre 16. asrın son çeyreğinde şehir için gerçekleştirilen önemli ve kalıcı eserler dizisinin sonuncusu olarak, Sivas valilerinden Mahmud Paşa tarafından yaptırılan iki hamam zikredilebilir¹⁹⁸. Mahmud Paşanın yaptırdığı hamamlardan ilkinin Kale Hamamı olarak adlandırılan hamam olduğu bilinmektedir. İkinci hamam ise söz konusu Meydan Hamamıdır. İsmi, bulunduğu mahalleden alan Meydan

¹⁹⁸Ö. Demirel, a.g.e., s.87.

Hamamının, bazı kaynaklarda Meydan Camii vakfından olduğu belirtilmektedir.¹⁹⁹ Vakfiye kayıtları incelendiğinde, bu tespitin hatalı olduğu ortaya konulmuştur.²⁰⁰ Bizim tespitlerimize göre Meydan Hamamı, Mahmud Paşanın **1584** tarihli vakfiyesinde geçen hamamdır. Bu bilgiler ışığında; hamam **1584** yılından sonra yapılmıştır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar

Hamamın şimdiye kadar birçok onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte yapının geçirdiği onarımların mahiyeti ve tarihleri tam olarak tespit edilememiştir. VGM arşivi kayıtlarında hamamın, 1964-70 yılları arasında onarım gördüğü anlaşılmaktadır. Buna karşın, bu onarımlar sonucunda, hamam uzun süre kullanılmamıştır²⁰¹.

1963 yılında, soyunmalık kubbesinin sekizgen kasnağına, doğu ve güney yönde birer tepe penceresi ile kuzey ve batı duvarlara birer pencere daha açılmıştır (**Foto: 106,107**). Binanın güneybatı köşesinin stalaktitli bir kavsara ile pahlanmış olduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz²⁰² (**Foto: 108**). Buna karşın yapıya sonradan eklendiği mevcut izlerden anlaşılan ve hamama inişi sağlayan merdivenin bu kısımdan başlamasından ötürü stalâktitli kavsaradan iz kalmamıştır (**Foto: 109**). Kuzeydeki pencere, 1990lı yıllardaki onarımlar esnasında kapatılmış, batıdaki ise halen açıktır. Hamamın zemini, iç cephe sıvaları ve kurnaları yenilenmiştir. 1991 yılında meydana gelen patlama ile soyunmalık mahallinin kubbesi yıkılmış, yapılan onarımla kubbe tekrar inşa edilip, üzeri çinko ile kaplanmıştır²⁰³ (**Foto: 108**).

¹⁹⁹H. Denizli, **a.g.e.**, s.145.

²⁰⁰Ö. Demirel, **a.g.e.**, s.87.

²⁰¹V.G.M. Ab. İşl. Dai. Bşk. **58-01/3**, No'lu dosya.

²⁰²H. Denizli, **a.g.e.**, s.145.

²⁰³H. Denizli, **a.g.e.**, s.145.

1994-95li yıllarda yapının, onarım ve restorasyon gördüğü, hamam işletmecisi tarafından belirtilmektedir. Hamam son halini, bu yıllardaki onarımlar neticesinde almıştır. Soyunmalık mekânını çevreleyen iki katlı ahşap soyunma odaları ile yapının iç yüzeylerindeki sıvaları yenilenmiştir (**Foto: 110**). Dış cephenin muhtelif duvarlarında meydana gelen yıkıklar, moloz taş ile yenilenmiştir. Yine soyunmalık mekânın ortasındaki sekizgen havuzda, aynı yıllarda kaldırılmıştır. Bununla birlikte kaldırılan havuzun orijinal olduğuna dair herhangi bir bilgi yoktur²⁰⁴.

Bu onarımlar neticesinde hamamın su sistemini sağlayan künklerin iptal edilerek, modern metal borular kullanıldığı belirtilmektedir²⁰⁵.

VGM Arşivinde hamamın onarımları ile ilgili yeterli belgenin olmayışı, birçok değişikliğe ve onarıma maruz kalmış hamam hakkında, kesin verilere ulaşmamızı engellemektedir.

Yapının Bugünkü Durumu

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün mülkiyetindeki yapı, oldukça sağlam görünmektedir. Vakıflar tarafından kiraya verilmiş olup, erkekler hamamı olarak işlevini sürdürmektedir.

²⁰⁴Havuzun özgün konumu ve planı için bkz. Y.Önge, **a.g.e.**, s.40.

²⁰⁵Hamamın, yaklaşık on senelik işletmecisi ve yapının atıl durumdan kurtulmasında önemli rol sahibi olan Osman Öztürk, onarımlar yapılırken, ortadaki havuzun kaldırıldığını ve hamamda suyun akışını düzenleyen künkler gördüğünü belirtmektedir. Günümüze, bu künklerden herhangi bir iz ulaşmamıştır.

Dış Görünüm

Yapının doğu duvarı ile güney duvarın doğu kanadı dükkanlarla kapatılmış, batı duvarını ise seyyar tezgahlar işgal etmektedir. Hamam, düz bir alan üzerine yerleştirilmesine karşın, zamanla çevresindeki toprağın ve asfaltın yükselmesi nedeniyle bugün çukurda kalmıştır (**Foto: 108,111**).

Yukardan bakıldığında, soyunmalık bölümünü örten sekizgen kasnaklı büyük kubbe ile sıcaklık ve halvetleri örten kubbeler izlenmektedir (**Foto: 111,112**). Binanın üst örtüsünde, ısıtma sisteminden oluşan dumanın dışarı atılmasını sağlayan, ikisi su deposu ile sıcaklığı ayıran duvarda, birisi ise ılıkılık ile soyunmalığı ayıran duvarda olmak üzere, üç tüteklik yer almaktadır.

Soyunmalık mekânını örten büyük kubbenin tepesine, kübik dikdörtgen formda, üzeri konik çinko ile kaplı aydınlık feneri yerleştirilmiştir (**Foto: 113,114**).

Binanın kuzey cephesinde, kademeli bir yükseliş görülmektedir. Külhandan ılıkılık kısmına kadar olan bölümde, aynı seviye korunmuş, ılıkılıkta kot yükselmiş, nihayet kasnak ve kubbe ile kademeli yükseliş sona ermiştir.

Hamamın, bütün cephelerinde tek kat profil ile saçak oluşturulmuştur. Kuzey ve güney cephenin orta eksenlerinde, aynı aks üzerinde birer çöten görülmektedir. Kuzey cephede, yakın zamanlarda çevre esnafı tarafından yaptırılmış bir çeşme görülmektedir (**Foto: 115,116**).

Anıtsal bir portal niteliğindeki giriş kapısı, soyunmalık mekânının ortasına açılan noktada, hamamın güney duvarındadır. Kapı, ana kütleden dışa taşırılarak eyvan şeklinde düzenlenmiş olup, dıştan üç sıra profil ile çerçeve içine alınan yarım daire kemerli, içten ise basık kemerlidir. Yuvarlak kemerin

doğu bölümü dükkanlarla kapatıldığından kemerin bu kısmı izlenememektedir. Kemerin batı yönden oturduğu ayak ise, bir sütunce ile kurgulanmıştır (**Foto: 108,111,117,118**). Giriş kapısının batı kanadında, sütuncelerin üzerine oturan sağır dilimli kemerle sınırlandırılmış bir pencere açıklığı görülmektedir (**Foto: 119,120**). Batı cephede bugün alt kotta kalmış pencere görülmektedir (**Foto: 106**). Hamamın güney bölümündeki tandır kısmında, dıştan dikdörtgen formlu mazgal bir pencere görülmektedir.

Plan ve Kesitler

Bina, doğu-batı yönünde, dikdörtgen plandadır. Güney cephede çıkıntı yapan tandır ve hela kısmı dikdörtgen plan şemasını bozmaktadır (**Şekil 14, Foto: 111**).

Hamamın giriş kapısı güney cephenin batı kanadına açılmıştır ve kapıya bir merdivenden inildikten sonra ulaşılmaktadır (**Foto: 109**). Hamama giriş sağlayan basık kemerli kapı, soyunmalığın orta eksenine açılmaktadır (**Foto: 116**).

Kare bir düzenleme ihtiva eden soyunmalık mekânı, hamamın en büyük bölümüdür. Kare bir alt yapı üzerinde, sekizgen kasnağa oturan kubbe ile örtülüdür (**Foto: 108,111**). Kasnağa, köşelerden sivri kemerli tromplarla geçilmektedir. Kubbe merkezinde aydınlık feneri yer almaktadır. Soyunmalığın dört cephesinde, ahşap malzeme ile iki katlı inşa edilmiş odalar bulunmaktadır. Odaların kapıları, kubbe ile örtülü merkezi mekâna bakmaktadır (**Foto: 110**).

Giriş kapısının batısına yerleştirilmiş yarım daire kemerli açıklıktan, soyunmalık mekânın güneydoğu köşesinde yer alan ve cepheden dışa

taşını yapan tandıra geçilmektedir. Kareye yakın dikdörtgen planlı olan tandırın üzeri beşik tonoz ile örtülüdür. Bu bölümü bir tepe ışıklığı ile güney duvardaki mazgal pencere aydınlatmaktadır. Mekânın kuzey, doğu ve batı duvarlarına ise birer niş açılmıştır (**Şekil 13**).

Soyunmalık mekânını sınırlayan doğu duvardan, duvar kalınlığı boyunca açılmış, beşik tonozlu küçük bir galeri ile ılıklik bölümüne ulaşılmaktadır (**Foto: 121**).

Ilıklık, kuzey-güney doğrultusunda, dikdörtgen bir plan özelliği göstermektedir. Mekânın orta bölümü, tonoz kemerleri ile beden duvarlarına oturan, kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş pendentiflerle sağlanmıştır (**Foto: 122**). Ilıklığın güney bölümü ise, beşik tonoz ile örtülüdür. Sekizi ortadaki kubbeye, biri ise güney bölümü örten beşik tonozla açılmış, dokuz tepe ışıklığı ile aydınlanmaktadır. Ilıklığın doğu duvarında, eksenin güney kanadına isabet eden, yan yana üç tıraşlık görülmektedir. Yine aynı duvarda, düzgün olmayan, yarım daire kemerli bir niş bulunmaktadır (**Foto: 123**). Bu bölümün, güneyine yerleştirilmiş yuvarlak kemerli kapıdan, ana akstan dışa taşan helaya geçilmektedir (**Foto: 124**). Kapı üstten yarım daire sağır kemer ile sınırlandırılmıştır. Helanın zemini, pis suyu atabilmek için 1m. kadar yükseltilmiş ve batı duvara bitişik üç alaturka tuvalet yerleştirilmiştir. Üzeri kubbe ile örtülüdür (**Foto: 125**). Kubbeye pendentiflerle geçilmiştir (**Foto: 126**). Mekânı kubbe ortasına açılmış tepe ışıklığı ile onun çevresindeki dört ışık gözü aydınlatmaktadır (**Foto: 125**).

Mekânın kuzeyindeki yarım daire kemerli kapıdan, köşe halvetlerinden birine ulaşılmaktadır. Söz konusu halvete sıcaklıktan da girmek mümkündür.

Ilıklığın doğu duvarında (sıcaklık mekânı, batı eyvanının orta eksenine açılan noktasında) yer alan yarım daire kemerli kapı ile sıcaklığa geçilmektedir (**Foto: 127**).

Sıcaklık bölümü, merkezî bir mekân ile bunun etrafına aksiyal olarak yerleştirilen, dört eyvan ve köşe halvetlerinden oluşmaktadır (**Foto: 127**). Merkezi kubbe, halvet kapılarının üstünden itibaren kavisli bir şekilde yükselen pendentiflerle, eyvan tonozlarına oturtulmuştur (**Foto: 128**). Kubbe üzerinde, tepe noktadaki sekiz kollu yıldız, çevresindekiler ise kare formda olmak üzere dokuz ışık gözü bulunmaktadır. Sıcaklığın ortasına, dikdörtgen bir göbek taşı yerleştirilmiştir (**Foto: 127**).

Eyvanlar ile köşe halvetlerinin duvarları boyunca devam eden sekiler bulunmaktadır. Atık suyun tasfiyesi, eyvan ve halvet kapıları önünden geçen su kanalları ile sağlanmaktadır.

Sivri tonozlu eyvanların üzerlerine, birer tepe ışıklığı açılmıştır. Doğu ve batıdaki eyvanlar kare, kuzey ve güneydekiler ise kareye yakın derinlemesine dikdörtgen plandadır (**Foto: 125**). Giriş eyvanının karşısındaki eyvanın doğu duvarında dikdörtgen bir açıklık bulunmaktadır. Kuzey ve güney eyvanlara beşer, doğu ile batı eyvanlara ise üçer kurna yerleştirilmiştir.

İkisi, hamamın kuzey duvarına, diğer ikisi de güney duvarına paralel olan halvetlerin, giriş açıklıkları, aynı eksen üzerindedir (**Foto: 127**). Köşe halvetleri, birbirinin tekrarı niteliğinde karşımıza çıkmaktadır. Kare planlı halvetler, beden duvarlarına oturan ve üzerinde beş ışık gözü bulunan, kubbeye örtülüdür. Kubbeye geçişler pendentiflerle sağlanmıştır (**Foto: 129,130**). Halvetlerde üçer adet kurna yer almaktadır. Sıcaklığın güneydoğu köşesinde yer alan halvet plan ve strüktür elemanları açısından diğer halvetlerle aynı düzende olmasına karşın bugün sauna olarak kullanılmaktadır. Saunaya dönüştürüldüğünde kurnalar ve su sistemi ortadan kaldırılmıştır. Halvette şu an mangal sobası ve dört yandaki sedirler

görülmektedir. Ayrıca, halvetin duvarları ve tavanı, ahşap malzeme ile kaplanmıştır.

Sıcaklığın kuzeybatı köşesinde bulunan halvet ise uzunlamasına dikdörtgen plandadır ve ılıkliğin soyunmalık ile kesiştiği noktaya kadar devam etmektedir (**Foto: 131**). Kuzey duvar önünde beş, doğu duvardaysa bir olmak üzere toplam beş kurna bulunmaktadır.

Hamamın su deposu, kuzey-güney ekseninde dikdörtgen plandadır. Üzeri beşik tonoz örtülüdür.

Külhan, su deposuna paralel uzanmaktadır. Üzeri düz dam ile örtülüdür. Güney cephesine açılmış kapı ile girilmektedir. Külhanın kuzey ve doğusunda, bugün kullanılmayan birer kapı daha görülmektedir.

Hamam ve hamamın suyu, yuvarlak kemerli bir nişin içine açılmış olan ocak ile ısıtılmaktadır.

Süsleme

Yapının süsleme programı portalde yoğunlaşmıştır. Giriş açıklığını üstten sınırlandıran yarım daire kemerin doğu bölümüne dükkanlar eklendiğinden bu kısmı görememekteyiz. Söz konusu kemer kesme taştan bir ayak ve bu ayağa bitişik bir ütunceye oturmaktadır. Sütuncenin yüzeyi oyma tekniğinde zikzaklarla tezyin edilmiştir. Başlığının kısmen kırılmış olduğu görülmektedir. Bununla birlikte zikzakların başlıkta da devam ettiği izlenmektedir (**Foto: 118**).

Ana girişin batısında yer alan pencere açıklığı, dilimli kemerle sonlandırılmıştır. Kemer iki yandan sütucelere oturmaktadır. Oyma

teknikindeki örgü motifleri ile bezenmişlerdir (**Foto: 119**). Batıdaki sütuncenin başlığında, yan yana dört rozet vardır. Rozetler sekiz kollu yıldız biçiminde yerleştirilmiştir (**Foto: 120**). Her biri sekiz yapraktan oluşan rozetlerden doğudaki kısmen dökülmüştür.

Dilimli kemerin doğusundaki sütuncenin başlığı, özgün halini yitirmiştir ve motifleri dökülmüştür (**Foto: 119**).

Sıcaklık mekânını aydınlatan ışık gözlerinden, kubbe merkezine yerleştirilen, sekiz kollu yıldız şeklinde ve sütuncelerdeki rozetleri çevreleyen yıldızlar ile aynı formdadır (**Şekil: 13**).

Büyük kubbenin merkezindeki aydınlık feneri de kübik dikdörtgen formu, dört yöne açılan tasarımı ile oldukça estetik bir görüntü oluşturmaktadır. Dört yöndeki açıklıkları cam ile örtülmüş, üzerine konik küçük bir külah yerleştirilmiştir (**Foto: 114**).

Malzeme ve Duvar Tekniği

Hamam moloz ile kesme taş kullanılarak inşa edilmiştir. Soyunmalık mekânı cepheleri ile büyük kubbenin oturduğu sekizgen kasnakta düzgün kesme taş kullanılmıştır. Buna karşın onarımlar sonucunda söz konusu cepheler almalı bir düzene bürünmüştür. Soyunmalığın güney cephesinde kesme taş büyük oranda korunmuş olmasına karşın sekizgen kasnak ile diğer cephelerde moloz taşın fazla kullanıldığını görmekteyiz²⁰⁶.

²⁰⁶ Yukarıda da belirtildiği üzere 1960 ve 1990lı yıllardaki onarımlarda soyunmalık mekânının yıkılan duvarlarının onarıldığı bilinmektedir. Bu onarımlarda kesme taş yerine moloz taş kullanılmış olup cepheler almalı sisteme dönüştürülmüştür.

Yapının diğer cepheleri, moloz taştır. ılık ve sıcaklığın duvarlarının yarısı ile hamamın zemini mermer kaplanmıştır. Kurnaların tamamı yeni olup mermerdir. Tıraşlık ve tuvaletler tuğla ile örölüp fayans ile kaplanmıştır.

Hamamın giriş, külhan ve soyunma odalarının kapıları ahşap, diğer kapıları ise metaldir.

Soyunmalığı örten büyük kubbe ile aydınlık fenerinin üzeri çinko, diğer örtü sisteminin üzeri ise kum sıva ile kaplanmıştır.

Yapının kuzey ve güney cephelerinde görülen iki çörtende taştır.

Yapının Getirdiğı Sorunlar

Hamam, yukarıda da bahsedildiğı üzere çevrenin toprakla doldurulması ve cephelerin bazı kısımlarının dükkanlarla kapatılmasından ötürü, yapıldığı dönemki anıtsal görünümünden uzaklaşmıştır.

Binanın ana kütesinden güney cephede dışa çıkıntı yapan güney cephedeki hela ve tandırın, yapıya tarihini bilmediğimiz bir dönemde eklendiğini düşünmekteyiz. Eldeki veriler bu iddiayı desteklemektedir. Şöyle ki; girişteki yarım daire kemerin doğu bölümü bir dükkan tarafından kapatılmıştır (**Foto: 108**). Cephedeki portal düzenlemesinin, tandır ve hela eklenerek bozulduğu açıkça görülmektedir. Giriş ve pencere açıklığının üzerinde, bugün sadece izleri görülebilen üç konsolun, aynı eksen üzerinde bugün kapatılan doğu bölümde de devam ettiği muhakkaktır²⁰⁷ Girişin batısındaki dilimli kemer ile çerçeve içine alınmış pencerenin, aynı aks

²⁰⁷Y. Önge eski tarihlerde, hamamın giriş cephesinin kurşun kaplı ahşap saçaklarla korunduğunu belirtmektedir. Bkz., Y. Önge, **a.g.e.**, s.19.

üzerinde girişin doğusunda da, aynı form ve ebatlarda devam ettiği düşünmekteyiz (**Foto: 107**). Girişin doğusunda yer alan ve soyunmalıktan tandıra geçişi sağlayan açıklığın, yapının asli halinde pencere olduğu yüksek bir olasılıktır. Söz konusu cepheye baktığımızda, her anlamda simetrik bir kurgulamanın varlığı da hemen anlaşılmaktadır. Bugün tandıra girişi sağlayan açıklığın düzgün olmayan kurgusu da bu iddiayı desteklemektedir.

Ilıklığın güney duvarına açılmış olan kapı, tandır ile paralel ve onunla aynı ölçülerde kütleden dışa çıkıntı yapan, helaya geçit vermektedir. Zemini, hamaminkinden yaklaşık 1.00m yüksekte kalan, üzeri kubbe örtülü mekân, bize göre tandır ile aynı zamanda hamama eklenmiştir. Helaya geçiş sağlayan bu açıklıkta, tandır kapısındaki gibi düzgün olmayan bir düzenleme göstermektedir.

Hela ve tandır duvarın kalınlıkları itibari ile hem kendi kurgusu, hem de hamamın genel kurgusu içinde farklılıklar göstermektedir. Diğer duvar kalınlıkları ile birbirini tutmamaktadır (**Şekil: 13**).

Ilıklığın güneyinden girilen ve halvet olarak kullanılan bölüm, doğu-batı ekseninde dikdörtgen plan özelliğiyle ve hamamın genel halvet düzenlemesinden farklılık göstermektedir. Bu halvete ılıklıktan girilebildiği gibi sıcaklıktan da ulaşılabilir. Mekânın batı bölümünü diğer üç halvette de görüldüğü gibi kubbe örtmekte, batısı ise beşik tonoz ile örtülüdür. Halveti, mekânın ortasından geçen ve düzgün olmayan, yuvarlak takviye kemeri ikiye bölmektedir (**Foto: 131**). Bu bölüm, yine tarihini bilemediğimiz (muhtemelen hela ve tandır ile aynı zamanda) bir dönemde halvet ile birleştirilmiştir. Bu onarımla ılıklığın güney bölümüne duvar çekilmiş ve kuzeybatı halvetin doğu duvarı yıkılarak, düzgün olmayan, yarım daire takviye kemerine dönüştürüldüğü olasıdır. Ilıklığın doğu duvarı ile halveti ikiye bölen takviye kemerinin aynı eksen üzerinde olduğu ve yapının özgün halinde, takviye kemerinin, ılıkılık ile kuzeybatı halveti sınırlayan duvar

olduğu kesindir. Halvetin takviye kemerinden itibaren batı bölümünün genişliği ılıkılık ile aynıdır ve üzerinin beşik tonoz örtüsü, ılıkılığın güney bölümünün bir tekrarı olduğu gerçeği de bu iddiamızı destekleyen diğer bir unsurdur. Ayrıca ılıkılığın kuzeyindeki halvetle, ılıkılığı ayıran duvar kalınlığı da diğer bölümlerdekilere göre çok ince kalmıştır. Bununla birlikte VGM Arşivinde bulunan hamamın 1964 tarihli planında ılıkılığın güney duvarına açılmış kapı görülmemektedir. Bu kapının 1990lı yıllardaki onarımlarda açıldığını düşünmekteyiz²⁰⁸.

Binanın kuzey cephesinde görülen eğrisel uzanışın, güney cephede olmaması yapıldığı dönemde topografya şartlarına uygun inşa edildiğini akla getirmektedir. Bu cephenin sonradan bir müdahale ile bu hali almış olabileceği ise mümkün görünmemektedir. Cephenin batı kanadındaki duvar aynı kalınlık ve düzlemde, binanın sonlandığı doğu cepheye kadar devam etmesi düşünülebilir. Fakat bu durumda da duvar kalınlıkları bakımından dört cephe açısından farklılıklar doğacaktır. Bu haliyle yapıldığı dönemde, arazinin topografya özelliklerinden yararlanıldığı anlaşılmaktadır.

Hamamın kuzey cephesinde kısmen de olsa izlenen kademeli yükseliş güney cephede görülmemektedir. Bunun hela ve tandır eklenirken bozulduğunu, asli halinde güney cephenin kuzey cephenin bir tekrarı olduğu kanısındayız.

Yapının kuzey ve güney cephesine çok fazla müdahale edilmiştir. Bugün kuzey ve güney cephelerde birer taş çörten görülmektedir. Söz konusu iki çörtenin bu hacimdeki bir bina için yeterli olamayacağı düşüncesindeyiz. Buna karşın hamamda başka çörten izine de rastlanmamış olması yapılan müdahaleler neticesinde oluşmuş bir durum olsa gerektir. Yine 1964 yılındaki VGM ve Y. Önge tarafından çizilen planlarda orijinalliğini kesin

²⁰⁸VGM Arşivinde yapının onarımları ile ilgili yeterli bilgi olmayışı onarımlarla ilgili tarih ve bilgi vermemizi zorlaştırmaktadır. Bu kapının 1990lı yıllarda açıldığı hamam işletmecisi tarafından belirtilmektedir. Buna karşın kesin bir tarih verememektedir.

olarak bilemediğimiz bir havuz ve soyunmalıktan ılıkliğa geçişi sağlayan kapının kemerine açılmış bir baca görölmektedir.²⁰⁹ Havuz bugün yoktur. Baca ise kapatılmıştır.

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Haçvari, dört eyvanlı ve köşe halvetli plan grubuna giren hamamların Selçuklu Döneminden itibaren çok sık kullanılan bir plan tipi olduğunu biliyoruz. Meydan Hamamını, sıcaklık mekânının plan şeması dikkate alındığında, Sivas Merkezdeki, Eski Paşa Hamamı (**Şekil 1**), Hamamcioğlu Hamamı (**Şekil 3**), Kale Hamamı (**Şekil 5**), Kurşunlu Hamamı (**Şekil 7**), Mehmet Ali Bey Hamamı (**Şekil 11**) ve Şirinoğlu Hamamı (**Şekil 20**) ile aynı olduğunu görmekteyiz.

13. yüzyılda yapılan, Divriği Bekir Çavuş Hamamı²¹⁰, 14. yüzyılda inşa edilen, Mardin Ulu Cami Hamamı²¹¹, Bursa Orhan Gazi Hamamı erkekler kısmı²¹², Karaman Emir Süleyman Hamamı²¹³ ile Osmanlı döneminde, Edirne Tahtakale Hamamı erkekler kısmı²¹⁴, Bursa Perşembe Hamamı²¹⁵, İstanbul Kumkapı Nişancı Hamamı erkekler kısmı²¹⁶, Bor Eski Hamam erkekler kısmı²¹⁷, 17.yy. yapısı olan Yeşildirek Hamamı²¹⁸, Tokat Paşa

²⁰⁹Bkz. Y. Önge, **a.g.e.**, s.40; V.G.M. Ab. İşl. Dai. Bşk., **a.g.dosya**.

²¹⁰N. Sakaoğlu, **a.g.e.**, s.208-209; Y. Önge, **a.g.e.**, s.179-184.

²¹¹A. Altun, **a.g.e.**, s.117, Şekil:37; B. Erat, **a.g.t.**, s.82-88.

²¹²E.H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinin İlk...**, s.111 ; B. Erat, **a.g.t.**, s.115-127.

²¹³Y. Önge, **a.g.e.**, s.31.

²¹⁴S. Erken, **a.g.m.**, s.403-425.

²¹⁵K. Klinghardt, **a.g.e.**, s.52, Şekil: 60.

²¹⁶E.H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855–866 (1451-1481), III**, İstanbul, 1973, s.478.

²¹⁷M. Özkarcı, Niğge Bor'da Karamanoğulları Beyliği Mimari Eserleri, **VI. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyetleri Semineri Bildirileri (16–17 Mayıs 1996)** Konya, 1997, s.171-223.

²¹⁸H. Ürer, **a.g.e.**, s.56, şek. 16.

Hamamı²¹⁹, Zile'de Yeni Hamam²²⁰, bu plan tipinin Anadolu'daki diğer örneklerindendir.

Halvet kapılarının, köşelerden merkezi mekân yerine, (kapıların birbirine bakmaması düşüncesiyle olsa gerek) eyvanlara açıldığı benzer örnekleri ise; Ankara Karacabey Hamamı (15.yy. ilk yarısı)²²¹, İstanbul Küçük Ayasofya Çardaklı Hamamı (1501)²²², İstanbul II. Bayezid Hamamında da (16. yy. başı)²²³ görmekteyiz. Sivas'ta ise Kurşunlu Hamamı kadınlar kısmında (**Şekil 7**), halvet kapıları eyvanlara açılmaktadır.

Meydan Hamamının soyunmalık kubbesindeki aydınlık fenerini Anadolu'nun çeşitli yörelerindeki hamamlarda da görmekteyiz. İstanbul Çemberlitaş Valide Sultan Hamamı, Manisa Hafza Sultan Hamamı, Konya Hasbeyoğlu Hamamı²²⁴ gibi yapılarda da kagir kubbenin merkezine yerleştirilmiş, aydınlık feneri örneklerindendir.

Sıcaklık mekânını örten kubbe merkezinde sekiz kollu yıldız formundaki ışık gözünü, Osmanlı Devri yapılarından Kilis'teki Eski Hamamın halvetlerinde de görebiliriz²²⁵.

Ana giriş kapısı üstüne yerleştirilmiş taş konsollarla taşınan ahşap saçak örneğine ise, Divriği Bekir Çavuş Hamamında rastlamaktayız²²⁶.

²¹⁹O. Eravşar, **a.g.e.**, s.71.

²²⁰H. Çal, **a.g.m.**, s.103-123.

²²¹E.H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri, 806–855 (1403-1451) II**, İstanbul, 1972, s. 266, şek. 458.

²²²İ.A.Yüksel, **Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid-Yavuz Selim Devri (866–926 / 1481–1520), V**, İstanbul, 1983, s.267, şek. 89.

²²³İ.A. Yüksel, **a.g.e.**, s.212, şek. 73.

²²⁴Y. Önge, “Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma...” s.121-135; Ayrıca aydınlık feneri için bkz. Y.Önge, “Anadolu Türk Mimarisinde Üstten Tabii...” s.6-7,20 .

²²⁵A. Dündar, **Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri**, Ankara, 1999, s.429.

²²⁶Y. Önge, **a.g.e.**, s.179-184.

Meydan Hamamında olduğu gibi Kurşunlu Hamamında da ahşap saçakları taşıyan konsollar bulunmaktadır.

Bibliyografya

Y. Önge, **XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları**, Ankara, 1995.

H. Acun, “Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri”, **Vakıflar Dergisi**, XX, Ankara, 1988..

H. Denizli, **Sivas Tarihi ve Anıtları**, Sivas, 1998.

Ö. Demirel, **Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü: Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek**, Ankara, 2000.

2-1-7. Numan Efendi (Sarı Sözen Şeyhlerinin) Ev Hamamı²²⁷

İnceleme Tarihi 17 Haziran 2004, 20 Ekim 2004, 18 Nisan 2005

Yapının Yeri Ve Tanımı

Sivas ili Merkez, Uluanak Mahallesi, 2. Sokakta, Ulu Caminin kuzeybatısındadır (**Şekil: 15,16,17**).

Bitişigine yapılan inşaat neticesinde, yasal olmayan birçok müdahaleye maruz kalmıştır (**Foto: 132,133**).

Hamam büyük ölçüde yıkılmış olup, özgün halinde yan yana iki kubbeli mekândan oluştuğu söylenmektedir²²⁸.

Hamamı Numan Efendi'nin yaptırdığı bilinmektedir. Mimarının kim olduğu belirsizdir. Bununla birlikte Numan Efendinin Vakfiyesinde yer almayan yapı, **1758** yılına tarihlendirilmektedir²²⁹.

Bugün itibariyle hamamın üst örtüsü yıkılmıştır. Doğu ve batı duvarların yarısı kalmış, güney duvar ise kısmen de olsa sağlamdır (**Foto: 134**). Kuzey duvardaki sivri tromplu kubbe geçiş elemanları ile yine bu kısımdaki künkler görülebilmektedir (**Foto: 135**).

VGM tarafından 1981 yılında yapılan çizimlerden, yapının iki kısımdan oluştuğu anlaşılmaktadır. Doğu cephenin orta ekseninde bir açıklığın varlığı, bu açıklığın, ikinci mekânla bağlantıyı sağlayan kapı olduğu muhtemeldir.

²²⁷Ev hamamı örnekleri için bkz. H.Acun, **a.g.e.**, 537-538.

²²⁸H. Acun, **a.g.m.**, s. 190.

²²⁹Ö. Demirel, **a.g.e.**, s. 193.

Moloz taştan yığma tekniğinde inşa edilen yapının trompları ise tuğladır **(Foto: 135)**.

Sivas Merkezdeki hamamlar içinde inşa edilmiş olup günümüze ulaşmış tek özel hamamdır.

Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde birçok örneğini gördüğümüz ev hamamları, fonksiyonel olmaları bakımından son derece önemlidir.

Bibliyografya

H. Acun, "Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri", **Vakıflar Dergisi**, XX, Ankara, 1988.

H. Denizli, **Sivas Tarihi ve Anıtları**, Sivas, 1998.

Ö. Demirel, **Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü: Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek**, Ankara, 2000.

2-1-8. Pirkinik Hamamı

İnceleme Tarihi 18 Ekim 2004, 13 Nisan 2005

Yapının Yeri Ve Tanımı

Sivas ili Merkez ilçesine bağlı Pirkinik beldesinde 10. sokağın batı kenarındadır. Hamam, kuzey-güney doğrultusunda düz bir arazi üzerinde inşa edilmiştir (**Foto: 136,137**). Aynı eksen üzerinde dikdörtgen bir şemaya sahiptir. Yapı, aralık, soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve su deposundan oluşmaktadır. Bununla birlikte soyunmalık, aralık ve ılıklik mekânları, sıcaklık ve su deposundan daha geniş tutulmuştur. Sıcaklığın başladığı noktadan itibaren doğu ve batı cephe içeri doğru daralarak devam etmektedir (**Şekil 18,19**).

Tarihlendirme

Hamamın kitabesi yoktur. Mimarı belli değildir. Sivas'ta ve Pirkinik'te halk arasında, Ermeni Hamamı ya da gavur hamamı olarak da bilinmektedir. Ermenilerin burada iskân ettikleri, tehcir sonrasında birkaç aile dışında geri dönenin olmadığı söylenmektedir²³⁰.

Hamamın inşasında kullanılan kesme taşın, Ermeniler tarafından yapılan ve günümüze ulaşan evlerde de kullanıldığını görüyoruz. Özellikle giriş açıklıklarının yuvarlak kemerli düzenlemesini söz konusu evlerde de

²³⁰Hamamın bulunduğu Pirkinik beldesinin muhtarı, son Ermeni ailenin de yakın tarihlerde beldeden ayrıldığını belirtmektedir. Hamamın Ermeni Hamamı ya da Gavur Hamamı olarak adlandırılması yapının Türk Mimarisi olduğu gerçeğini değiştirmez. Hamam daha sonrada belirtileceği üzere mimarisi ve özellikle süslemeleriyle Türk unsurlar taşır.

uygulanmıştır. Bununla birlikte giriş kapısındaki dışa taşıntılı kilit taşı uygulaması da 19. yüzyıl özelliğidir (**Foto: 138,139**). Bu sivil mimari örneklerinin **19. yy.** sonunda çok yaygın inşa ediliyor olması ve aynı özelliklerin hamamda da varlığı Pirkinik Hamamının **19. yy.** içinde yapıldığını düşünebiliriz.

Yapının Geçirdiği Onarımlar

Hamamın onarımı ile ilgili bilgiye ulaşamamıştır. Bununla birlikte iç cephe yüzeylerinde iki kat sıva vardır. Buda bize yapının onarım geçirmiş olabileceğini göstermektedir.

Yapının Bugünkü Durumu

Yapı bugün son derece bakımsızdır ve kullanılmamaktadır. Defineciler tarafından duvarların içinden geçen künkler çıkarılıp kırılmıştır. Ayrıca zemin de muhtelif yerlerinden kazılarak cehennemlik tahrip edilmiştir. Hamamın içi bir harabeyi andırmaktadır.

Dış Görünüm

Yapının doğu cephesi açıktır. Söz konusu cephenin bitişiğinden, hamamın zemin seviyesi ile aynı kotta asfalt yol geçmektedir (**Foto: 136**). Batı cephe ile kuzey cephenin batı kanadı düzensiz binalarla kaplıdır (**Foto: 139**). Güney cephe duvarı, zeminden 1.00m civarında toprak ile dolmuştur.

Aynı cephenin yakınında bir ev bulunmakta ve hamamı batı yönden kapatmaktadır (**Foto: 140**).

Yukardan bakıldığında, soyunmalık mekânını örten büyük bir kubbe ile sıcaklık mekânını örten daha küçük ölçekteki kubbe göze çarpmaktadır (**Foto: 136**). Üzerleri tamamen toprak ve otlarla kaplanmış durumdadır. Soyunmalık mekânının örtüsü dıştan harap durumdadır. Yapının cepheleri masif tutulmuştur. Iıklığı doğu yönden aydınlatan, yarım daire kemerli pencere açıklığı dışında, bütün cepheler kapalıdır (**Foto: 141,142**).

Hamama doğu cephenin kuzey kanadındaki kapıdan girilmektedir. Kapı yarım daire kemerli olup aralık mekânının ortasına açılmaktadır.

Plan ve Kesitler

Doğusunda yer alan kapıdan girilen aralık bölümü, doğu-batı ekseninde, dikdörtgen planlı, üzeri beşik tonoz örtülüdür (**Foto: 143,144**). Mekânın kuzey duvarında ikinci bir açıklık bulunmaktadır (**Foto: 139,144**). Bu açıklık kuzeyde yer alan kapı ile aynı form ve yüksekliğe sahiptir. Aralık bölümünün içi bugün yarıya kadar toprak ile doldurulmuştur. Bu sebepten ötürü hamama giriş ve çıkış zorlukla yapılabilmektedir. Güneyde yer alan yarım daire kemerli kapı ile soyunmalığa ulaşılmaktadır.

Soyunmalık mekânı hamamın en büyük birimi olup, bütün kütleye hakim bir görünümündedir. Kare planlı olan mekân, beden duvarlarına oturan kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş, köşelerden yarım daire kemerli tromplarla sağlanmıştır (**Foto: 145**). Kubbedeki kırk dört ışık gözü içerisini aydınlanmaktadır. Işık gözlerinin tamamı tahrip olmuş ve formlarını yitirmiştir

(**Foto: 146**). Soyunmalığın kuzey duvarının batı kanadında yer alan yarım daire kemerli açıklıktan tıraşlığa girilmektedir (**Foto: 145**).

Tıraşlık kare planlı olup, üzeri beden duvarlarına oturan kubbe ile örtülüdür. Beden duvarlarından kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır (**Foto: 147**). Bu birimi bugün özgün formunu kaybetmiş dört ışık gözü aydınlatmaktadır. Işık gözlerinden biri açık, diğerleri ise kapalıdır.

Sıcaklığın güney duvarının orta noktasındaki yarım daire kemerli açıklıktan ılıklik bölümüne geçilmektedir (**Foto: 148**).

Ilıklık, doğu-batı ekseninde dikdörtgen bir planda olup üzeri beşik tonoz ile örtülüdür (**Foto: 149**). Mekân, doğu duvarına açılmış yarım daire kemerli mazgal pencere ile aydınlanmaktadır. Söz konusu mazgal pencere hamamın tek pencere açıklığı olması bakımından önemlidir. (**Foto: 149**)

Ilıklığın güney duvarına açılmış yarım daire kemerli açıklıktan, sıcaklığa ulaşılmaktadır.

Sıcaklık, kare plandadır. Mekân, beden duvarlarına oturan kubbe ile örtülüdür. Köşelerden kubbeye yarım daire kemerli tromplarla geçilmektedir (**Foto: 150**). Mekânın içi, kubbeye açılmış on üç ışık gözü ile aydınlanmaktadır. Soyunmalık ve tıraşlıkta yer alan ışık gözleri gibi, sıcaklıktaki ışık gözleri de özgün formlarını kaybetmiş durumdadır (**Foto: 151**). Sıcaklığın bütün duvarlarında mermer ikişer kurna aynası görülmektedir. Aynalarda sıcak ve soğuk suyun sağlandığı ikişer çeşme yeri vardır. Kurna aynalarının hemen üstünde sabun ya da aydınlatma aracı koymaya yarayan nişler bulunmaktadır (**Foto: 152**). Bu bölümün kuzey duvarında yer alan dikdörtgen açıklık, sıcaklık ile su deposunun bağlantısını sağlamaktadır.

Su, duvarların içine yerleştirilmiş künklerle dağıtılmaktadır. Künkler iki sıra olup sıcak ve soğuk suyu dağıtma özelliğine sahiptir. Su deposu doğu-batı ekseninde dikdörtgen plandadır ve üzeri beşik tonoz ile örtülüdür.

Süsleme

Yapının bütün tromp kemerlerinin başladığı noktalarda yar alan ve aşağı doğru sarkan Türk mimarlık ve süsleme programlarında çok sık görülen palmet motifleri ile bunların altındaki yine aşağı doğru sarkan motifler dışında süslemeye rastlanmaz (**Foto: 153-154**). Söz konusu motiflerin birçoğu kırılmıştır. Motifler soyunmalıkta ve sıcaklıkta sekizer adettir.

Malzeme ve Duvar Tekniği

Yapının inşa malzemesi dıştan düzgün kesme taş kaplama, içten ise moloz taştır. Yapının temel seviyesinde büyük blok kesme taşlar kullanılmıştır. Bununla birlikte künkler duvar içine yerleştirilirken etrafları moloz taşlarla desteklenmiştir. Kurna aynaları mermerdir. Duvarlar ve tonoz yüzeylerinin tamamı sıva ile kaplanmıştır.

Yapının Getirdiği Sorunlar

Kesin olarak yapım tarihini bilemediğimiz hamamın bir yapım evresi geçirmiş olduğunu düşünmekteyiz. Bununla birlikte ılıklik mekânının başladığı noktadan itibaren yapı malzemesinin renginde görülen farklılık ile aynı noktadaki dilatasyonda yapının büyük çaplı bir yıkıma maruz kaldığını göstermektedir. Yine giriş kısmındaki aralık bölümünün soyunmalık ile kesiştiği noktada da dilatasyon olup, bu bölümün duvarının da doğudan kısmen yıkıldığı görülmektedir. Ne var ki, iki bölümünde iç kısımlarında söz

konusu dilatasyonlar ile malzeme farklılığına rastlanmamaktadır. İçten moloz dıştan kesme taşla inşa edilen duvarların sadece dış kısımlarının yıkıldığı, duvarların ve örtü sisteminin ise bu yıkımdan zarar görmediği anlaşılmaktadır.

Yapının kuzey bölümünde yer alan giriş aralığında biri doğu diğeri ise kuzeyde iki açıklık vardır. Daha öncede belirttiğimiz üzere bu iki açıklık yükseklik ve kemer türü itibariyle aynıdır. Bununla birlikte doğudaki açıklık dıştan içe doğru daralmaktayken, kuzeydeki düzdür. İkisinin de zemin seviyesinden itibaren başlaması dikkat çekicidir. Bunlardan kuzeydeki açıklığın daha dar oluşu bunun pencere olması ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim doğudaki açıklık, azda olsa vurgulanmış durumdadır.

Hamamın külhanına dair bir iz yoktur. Ocak kısmı ise alt kotta kalmış üzeri toprak ile doldurulmuştur. Bugün sadece su deposunun güney duvarında ocağın üstüne açılmış tüteklik görülmektedir.

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Pirkinik Hamamı Sivas hamamlarından farklı plan tipinde olmasına karşın mekânların sıralanışı bakımından bu hamamlarla aynı özelliklere sahiptir.

İzmir’de Çivici ve Basmane Hamamları²³¹ Pirkinik hamamları ile benzer özellikler göstermekle birlikte, su deposu ve tıraşlığın konumlanışı bakımından Pirkinik Hamamından ayrılmaktadır. Anadolu’nun birçok kentinde Pirkinik Hamamı gibi küçük ölçekte inşa edilmiş bölgesel özellikler gösteren birçok hamam görmek mümkündür.

²³¹H.Ürer, **a.g.e.**, s.7-11

2-1-9. Şirinoğlu Hamamı

İnceleme Tarihi 18 Ekim 2004, 19 Nisan 2005

Yapının Yeri Ve Tanımı

Sivas Merkez Akdeğirmen Mahallesi, 5. sokak ile 2. sokağın kesiştiği noktanın güney doğusunda 15 numarada yer almaktadır. Hamamın batısında Akdeğirmen Camii bulunmaktadır (**Foto: 155**).

Doğu-batı ekseninde dikdörtgen plana sahip erkekler hamamıdır. Aynı eksen üzerinde sıralanan kapalı avlulu soyunmalık ile ılıkılık, sıcaklık, su deposu ve külhandan oluşmaktadır (**Şekil 20,21**).

Tarihlendirme

Hamamın batı giriş kapısının üzerindeki üçgen alınlık içinde, günümüz Türkçesiyle yazılmış bir kitabe yerleştirilmiştir. Kitabede, hamamın yapılış tarihi **1904**, onarımının ise **1960** yılında yapıldığı yazmaktadır²³². Mimarı belli değildir.

Yapının Geçirdiği Onarımlar

Batı cephedeki giriş kapısının üstündeki kitabede, hamamın 1960 yılında tamir edildiği yazmaktadır. Fakat yapılan tamiratlar hakkında bilginiz yoktur.

²³²Bkz. H. Acun, a.g.m., s.190.; H. Denizli, a.g.e., s.150.

1990 yılında hamamda çıkan bir yangın sonucunda, sekizgen kasnak üzerine oturan sivri külah ve mekânın birçok bölümü yanmıştır²³³. Bu tarihten sonra hamam kullanılmamıştır.

Yapının onarımları hakkında yukarda verdiğimiz bilgilerin haricinde herhangi bir belge ya da bilgiye ulaşılamamıştır. VGM'de yapının dosyasının varlığına karşın, yapı ile ilgili bir belge yoktur.

Yapının Bugünkü Durumu

Hamam bugün harap bir durumdadır ve kullanılmamaktadır.

Dış Görünüm

Hamamın güney cephesinin doğu kanadına binalar inşa edilmiştir (**Foto: 156**). Doğru, batı ve kuzey cephesi ise açıktır. Bununla birlikte kuzey cephe toprak ile doldurularak yol açılmıştır (**Foto: 157,158**). Yol yapının zeminine göre yaklaşık 2.00m üst kottan geçmekte ve kuzey cepheyi kısmen de olsa kapatmaktadır.

Yukardan bakıldığında, bütün kütleyle hakim konumdaki soyunmalığın çatısını taşıyan ahşap kirişler ile sıcaklık ve halvetleri örten kubbeler izlenmektedir. Bununla birlikte su deposunun doğu duvarının orta eksenine isabet eden tüteklik ile külhanın kuzey kanadına yakın noktaya açılmış bacada, göze çarpan unsurlardandır.

Yapının kuzey ve güney cephelerinin orta eksenlerinde duvar, üçgen alınlık ile sonlandırılmıştır (**Foto: 156,158**). Söz konusu cephelerde

²³³H. Denizli, a.g.e., s.150.

alınılıkların doğu ve batı kanatlarına birer çörten yerleştirilmiştir (**Foto: 159**). Ayrıca kuzey ve güney cephe eksenlerinin batısına ikişer çörten daha açılmıştır. (dıştan soyunmalık mekânın başladığı nokta ile alınılığın arasında kalan bölüm) Çörtenler kuzey ve güney cephelerde birbirine simetrik olarak aynı eksen üzerinde yer almaktadır. Bununla birlikte kuzey ve güney cephelerde duvarlar bir sıra saçak ile tamamlanmıştır (**Foto: 156,157**).

Soyunmalık mekânının ikinci kat cepheleri ile yapının giriş açıklığı dışında kalan kısımlar masif tutulmuştur. Söz konusu bölümde kuzey ve güneyde eksenlere simetrik açılmış dörder, batıda ise altı pencere görülmektedir. Pencereler eşit aralık ve ölçülerde düzenlenmiştir (**Foto: 155**). Sıcaklık ve ılıklik bölümlerinde pencere açıklığına rastlanmaz. Buna karşın çörten, üçgen alınılıklar ile soyunmalık mekânına açılan kuzey ve batıdaki kapılar dış cephelere hareketlilik sağlamıştır.

Giriş aynalı kemer formunda ve vurgulanmış bir durumdadır. Nitekim açıklık ve üzerindeki üçgen alınılık, dörder profil ile çevrelenmiştir (**Foto: 160**). Yapının kuzey cephesinde soyunmalık mekânına giriş sağlayan ikinci bir kapı açıklığı yer almaktadır. Bu giriş ise aynalı kemer formundadır. (**Foto: 161**).

Plan ve Kesitler

Kuzey ve batıdaki kapılardan girilen hamamda, soyunmalık mekânı hamamın en büyük hacimli birimidir ve kareye yakın dikdörtgen plandadır. Kapalı bir avlu etrafında kuzey, güney ve batı cephelere sıralanan iki katlı oda ve revaklardan müteşekkildir. Mekânın batısında, giriş kapısının güneyindeki merdiven ile üst kata çıkılmaktadır. Bununla beraber kuzey cephesinin batısında da üst kata çıkışı sağlayan ikinci bir merdiven bulunmaktadır. Üst katın batı cephesinde merdivenin kuzey ve güneyinde,

birer oda yer almaktadır. Odalar doğu-batı yönünde dikdörtgen plandadır. Bu katın kuzey ve güney bölümleri ise doğu-batı ekseninde uzanan, düz tavanlı revaklardan oluşmuş balkon niteliğindedir. İkinci katın batı cephesinin avluya bakan bölümünde bir saçak oluşturulmuştur. Soyunmalığın üst örtüsünü taşıyan ahşap strüktür, günümüze ulaşmış, sekizgen kasnak üzerine oturan sivri külah ise yıkılmıştır²³⁴.

Zemin kat, kuzey, güney ve batıdan odalarla çevrilmiştir. Girişin kuzeyinde dikdörtgen, güneyinde ise kare planlı birer oda vardır. Kuzey cephede, doğu-batı yönünde, cephenin batı kanadında uzanan dikdörtgen bir oda, güney cephede yine doğu batı doğrultusunda yönelen, ortadaki daha küçük boyutlarda üç oda, doğu cephede ise ılıklik mekânına girişi sağlayan açıklığın kuzey ve güney aksında birer oda olmak üzere, sekiz soyunma ve dinlenme odası yer almaktadır. Odaların avluya bakan cepheleeri camekân tarzında inşa edilmişlerdir.

Soyunmalık mekânın batı cephesinde yer alan giriş ile aynı aks üzerinde yer alan, doğu cephedeki yarım daire kemerli açıklıktan ılıkliğa ulaşmaktadır (**Foto: 162**).

Ilıklık, kuzey-güney ekseninde yönelen dikdörtgen plandadır (**Foto: 163**). Üzeri ortada kubbe, yanlarda ise beşik tonoz ile örtülüdür. Kubbe doğu ve batıdan beden duvarlarına kuzey ve güneyden ise tonoz kemerlerine oturmaktadır. Kubbeye geçiş pendentiflerle sağlanmıştır (**Foto: 164**). İçerisi, tonozlara açılmış birbirine simetrik ikişer, kubbede ise dokuz ışık gözü ile aydınlanmaktadır. Işık gözleri altıgen formludur. Kuzey bölüm, hamam zemininden yüksek tutulmuş, cephe duvarının ortasına dikdörtgen, yarım daire kemerli bir niş açılmıştır. Güney bölümü kuzey-güney yönde uzanan bir duvar ile ikiye ayrılmıştır (**Foto: 165**). Batıda kalan bölümde, aynı cepheye bitişik, kuzey-güney yönde sıralanan üç tıraşlık birimi

²³⁴H. Denizli, a.g.e., s.150.

görülmektedir. Doğuda ise yine aynı cepheye dayanan, kuzey-güney doğrultuda inşa edilmiş, üç hela görülmektedir. Hela ve tıraşlıklara yarım daire kemerli açıklıklardan girilmektedir (**Foto: 165**). Ayrıca doğu bölümdeki helalarda birer, batıda tıraşlıkların bulunduğu bölümde ise bir kurna daha yer almaktadır. Ilıklık mekânının doğu cephesindeki yarım daire kemerli kapı açıklığından, sıcaklığa ulaşılmaktadır. Açıklık, sıcaklık giriş eyvanının, orta eksenine isabet etmektedir.

Sıcaklık, merkezi kubbeli bir mekân etrafında aksiyal biçimde düzenlenmiş beşik tonozlu dört eyvan ile köşelerdeki halvetlerden ibarettir. Merkezi kubbe, beden duvarları ile eyvan tonozlarına oturtulmuştur. Beden duvarlarından kubbeye geçiş, halvet kapılarının üzerinden itibaren yükselen pendentiflerle sağlanmıştır (**Foto: 166**). Pendentiflerin başladığı noktalardan itibaren merkezi mekân ile eyvanları bir sıra silme profil dolaşmaktadır. İçeriye, kubbeye açılmış altıgen formlu, yirmi ışık gözü ile kubbe eteğine yerleştirilmiş, dört pencere aydınlatmaktadır (**Foto: 167**).

Merkezi mekânın ortasına sekizgen göbek taşı yerleştirilmiştir. Eyvanlar ile halvet duvarları boyunca uzanan sekiler vardır. (**Foto: 166**).

Merkezi mekâna yarım daire kemerlerle açılan eyvanlar, beşik tonozla örtülmüşlerdir (**Foto: 166**). Enlemesine dikdörtgen planlı eyvanları, sekiler dolaşmaktadır. Sekilerin üzerine oturtulmuş, eyvan arka duvarlarının önünde iki, yan duvarlarında karşılıklı yerleştirilmiş birer, giriş eyvanında ise kuzey ve güneydeki duvarın önünde karşılıklı birer kurna yer almaktadır.

Doğudaki eyvanın su deposu ile sınırlandığı duvarda, yarım daire kemerli, dikdörtgen bir açıklık bulunmaktadır (**Foto: 166**).

Halvetlere, merkezi mekânın köşelerinden açılmış yarım daire kemerli kapılardan girilmektedir (**Foto: 166,168**). Halvetler plan ve strüktür açısından

birbirlerinin tekrarı niteliğindedir. Halvetlerin dördü de kare planlı olup kubbe ile örtülüdür. Beden duvarlarından kubbeye geçiş yarım daire kemerli tromplarla sağlanmıştır (**Foto: 169,170**). Biri kubbe merkezinde olmak üzere, diğerleri onun etrafında açılmış, altıgen, beş ışık gözü halvetleri aydınlatmaktadır. (**Foto: 171**) Bununla birlikte köşe halvetlerinin, beşik tonozlu eyvanlara bakan duvarlarında, yarım daire kemerli, dikdörtgen pencere açıklıkları yer alır (**Foto: 170**). Halvet duvarları önünde, dört cephe boyunca uzanan sekilerin, orta eksenlerine oturtulmuş, birer mermer kurna yer almaktadır.

Yapının doğu cephesi boyunca, kuzey-güney doğrultusunda uzanan, su deposu bulunmaktadır. Üzeri beşik tonoz örtülüdür. Su deposunun orta ekseninde, yarım daire kemerli bir nişin içine yerleştirilmiş ocak görülmektedir (**Foto: 172**).

Hamam, doğu yönden, kuzey-güney ekseninde, dikdörtgen bir plana sahip külhan ile sonlanmaktadır (**Foto: 173**). Üst örtüsü tamamen, duvarları ise kısmen yıkılmıştır. Hali hazırda, üst noktaları ortadan kalkmış doğu cephedeki pencere ve kapı açıklıkları izlenebilmektedir. Bununla birlikte külhanın güney cephesinin orta ekseninde, içi yarıya kadar doldurulmuş bir pencere açıklığı daha yer alır.

Süsleme

Soyunmalık mekânına geçiş sağlayan kuzey ve batıdaki kapıların bursa kemerleri ile halvet kapılarının merkezi mekâna bakan üst kısımlarında yer alan, yuvarlak kemerli dikdörtgen nişler dışında, süslemeye rastlanmaz (**Foto: 159,161,174**).

Malzeme ve Duvar Tekniği

Yapının soyunmalık mekânın üst katı modern tuğlalar ile örölmüş ve kum sıva kaplanmıştır. Külhan duvarları ise kesme taş ve moloz taşın bir arada kullanılmasıyla almaşık düzende oluşturulmuştur. Diğer bütün cepheler ise düzgün kesme taştır. Soyunmalık mekânın üst örtüsü ile odalarında ahşap malzeme kullanılmıştır. İç cepheler sıvalıdır. Kurnalar mermer malzemeden yapılmıştır. Çörtenler taş, ocak ise tuğladır.

Yapının Getirdiği Sorunlar

Hamamın 1990 yılında yandığı, özgün halinde soyunmalık mekânı örtüsünün, sekizgen kasnak üzerine oturan sivri külahlı olduğunu H. Denizli'nin yayını²³⁵ ile Fahreddin Başel'in 1935 yılında yayınlanan Sivas Bülteni²³⁶ adlı kitabındaki, bir fotoğraftan öğrenmekteyiz. Bu yangın sonucunda ahşap strüktürle taşınan kasnak ve külahın yıkıldığı anlaşılmaktadır.

Soyunmalık mekânı alt katı cephe duvarları kesme taş iken, üst katın modern tuğla olduğu görölmektedir (Foto: 175). İkinci kata bir müdahale olduğu kesindir. Bu müdahalenin, 1960 yılındaki onarımda yapıldığını düşünmekteyiz. Elimizde yapının kitabesi haricinde, onarım tarihlerini veren belge olmayışı kesin verilere ulaşmamızı zora sokmaktadır.

Hamamın doğu cephesi boyunca uzanan külhan kısmının, yapıya sonradan eklendiği dilatasyon ve yapı malzemesinden anlaşılmaktadır.

²³⁵H. Denizli, **a.g.e.**, s.150

²³⁶F. Başel, **a.g.e.**, s.193.

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Şirinoğlu Hamamı, Sivas Merkezdeki hamamlar içinde, Mehmet Ali Bey Hamamı (**Şekil 11**) ile benzer özellikler göstermektedir. Diğer bütün hamamların soyunmalık kısımları kubbe ile örtülüyken bu iki hamamda, beton ayaklara oturan ahşap konstrüksiyonlu çatılar görülmektedir. Bununla birlikte dikdörtgen planlı yapıların uzun cephelerinin orta bölümleri üçgen alınlık ile sonlanması da, bu iki yapı birlikte Hamamcıoğlu Hamamını da (**Şekil 3**) Sivas'taki diğer hamamlardan ayırmaktadır. 15.yy.da inşa edilen İstanbul Samatya Ağa Hamamı ile Ankara Şengül Hamamının sekizgen kasnak üzerine oturan sivri külahlı ahşap çatısı²³⁷, benzer örneklerdendir. Bunların dışında yine soyunmalık mekânı üst örtüsü ahşap malzeme ile farklı formlarda inşa edilen, Konya Sahip Ata Hamamı²³⁸, Ankara Karacabey Hamamı²³⁹, Seydişehir Seyyid Harun Hamamı kadınlar kısmı²⁴⁰, Sivrihisar Seydiler Hamamı²⁴¹, Akşehir Meydan Hamamı²⁴², Safranbolu Süleyman Paşa Hamamı²⁴³, Edirne Saray Hamamı²⁴⁴ sayılabilir.

Sıcaklık bölümü dikkate alındığında, kubbeli merkezi mekân etrafında, aksiyal olarak sıralanmış eyvanlar ile köşe halvetlerinden oluşan plan tipi itibari ile, Sivas'ta, Eski Paşa Hamamı (**Şekil 1**), Hamamcıoğlu Hamamı (**Şekil 3**), Kale Hamamı (**Şekil 5**), Kurşunlu Hamamı (**Şekil 7**), Mehmet Ali Bey Hamamı (**Şekil 11**), Meydan Hamamı (**Şekil 13**), Sivas dışında ise; Kayseri Hunad Hamamı²⁴⁵, Mardin Yeni Kapı Hamamı²⁴⁶, Bursa Orhan Gazi

²³⁷Y. Önge, Eski Türk, Hamamlarında Aydınlatma...", s. 125.

²³⁸A. S. Ünver, "Konya'da Selçuklular Zamanındaki Hamamlara Dair", **Türk Tıp Tarihi Arkivi**, Cilt: 5, Sayı: 18, İstanbul, 1940, s.84 ; Y.Önge, **a.g.e.**, s.229-236.

²³⁹Y. Önge, "Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma...", s. 123.

²⁴⁰B. Erat, **a.g.e.**, s.46, şek.11-12.

²⁴¹Y.Önge, **a.g.e.**, s. 30, şek.2.

²⁴²B. Erat, **a.g.e.**, s.64, şek.14.

²⁴³B. Erat, **a.g.e.**, s.76.

²⁴⁴S. Erken, a.g.m., s.404.

²⁴⁵Y. Önge, "Kayseri Huand...", s. 8-9.

²⁴⁶A. Altun, **a.g.e.**, s. 114.

Hamamı erkekler kısmı²⁴⁷, Karaman Emir Süleyman Hamamı²⁴⁸, ile Osmanlı döneminde, Edirne Tahtakale Hamamı erkekler kısmı²⁴⁹, Turhal Şeyh Mustafa Hamamı²⁵⁰, ve bu hamamlar dışında Anadolu'da, muhtelif dönemlerde inşa edilmiş bir çok hamam ile aynı özelliklere sahiptir.

Halvet kapılarının merkezi mekâna bakan üst kısımlarında yarım daire kemerli nişleri, Manisa Çukur Hamamda²⁵¹, aynı kısımlarda görebiliriz. Eski Paşa Hamamında ise, söz konusu nişler, üçgen bir alınlıkla sonlanmaktadır. Kurşunlu Hamamı kadınlar kısmında ise halvetlerin merkezi mekâna bakan köşelerinde yarım daire kemerli nişleri görebiliriz.

Kubbe çeperine aksiyal yerleştirilmiş aydınlatma pencerelerini Eski Paşa Hamamında görebiliriz.

Bibliyografya

F. Başel, **Sivas Bülteni**, Sivas, 1935.

H. Acun, "Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri", **Vakıflar Dergisi**, XX, Ankara, 1988.

H. Denizli, **Sivas Tarihi ve Anıtları**, Sivas, 1998.

²⁴⁷E.H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinin İlk....**, s.111; B. Erat, **a.g.t.**, s. 115-127.

²⁴⁸Y. Önge, **a.g.e.**, s. 31.

²⁴⁹S. Erken, **a.g.m.**, s. 403-425.

²⁵⁰O. Eravşar, **a.g.e.**, s.125.

²⁵¹H. Acun, **a.g.e.**, s.495.

2-2. GÜNÜMÜZE ULAŞAMAYAN HAMAMLAR

Hali hazırda mevcut olmayan fakat kaynaklarda rastladığımız hamamlar ise şunlardır:

2-2-1.Çay Hamamı

Sivas ili merkezinde, Sularbaşı Caddesi, Eski Çay sokaktadır. Sadece temelleri kalmış olan yapının 1990lardan önce ayakta olduğu buna karşın kullanılmadığı bilinmektedir²⁵².

Günümüze kesme taştan yapılan duvarlarının bir kısmı ulaşmış olmasıyla birlikte, hamamın planı hakkında çağrışımlar yapmaktan uzaktır. Kuzey güney ekseninde yönelen dikdörtgen bir planı olduğu kalıntılardan anlaşılan hamamın, ne sebeple yıkıldığı hakkında bilgimiz yoktur.

Hamamın, 1798 yılında yapıldığı ve Zaralızâde Feyzullah Paşa ailesi, Aişe Hatun Vakfından olduğu bilinmektedir. Murdar Irmak kenarında olduğu için bu adı almıştır²⁵³.

2-2-2.Çinili Hamam

1825 tarihli vakfiyesi²⁵⁴ olan hamam hakkında ayrıntılı bilgimiz yoktur.

²⁵²H. Denizli, **a.g.e.**, s. 150.

²⁵³Ö. Demirel, **a.g.e.**, s. 87; **SVBMA**, 2, s132.

²⁵⁴Mehmet Emin Ağa Vakfındandır. Bkz. **SVBMA**, No: 580, s. 286/314.

2-2-3.Ev Hamamı

Uluanak Mahallesinde, Sivas Ulu Camii'nin kuzeyinde olduğu, yakınında Numan Efendi Ev Hamamı olduğu söylenmektedir. Üzerine bina inşa edildiği ve bu binanın altında kaldığı çevre halkınca söylenmektedir.

2-2-4.Firuz Ağa Hamamı

Yeri bilinmeyen hamamın, 1546 tarihli vakfiyesi olduğu belirtilmektedir²⁵⁵.

2-2-5.Koca Hüseyin Paşa Hamamı

Evliya çelebi bu hamamın köprü başında olduğunu ve Süleyman Han ile Bağdat fatihi Murat Han'ın burada yıkandığını belirtilmektedir²⁵⁶.

2-2-6.Küçük Hamam

Sivas Ulu Cami karşısında bugünkü Selçuk Ortaokulu'nun yerinde idi. Günümüze ulaşmayan hamam 1738 tarihinde yaptırılmıştır²⁵⁷ (**Şekil 22**).

²⁵⁵H. Acun, a.g.e., s.189.

²⁵⁶Evliya Çelebi, **Seyahatnamesi**, s.851.

²⁵⁷Ö. Demirel, a.g.e., s. 87.

Soyunmalık mekânı kare olup ters bindirilmiş, iç içe, yirmi beş geçme ahşapla oluşturulmuş, kırlangıç kubbenin ortasında aydınlık feneri yapılmıştır²⁵⁸. Soğukluktan üç bölüme ayrılmış ılıklik mekânına oradan da, birbirine eşit dört kubbe ile örtülü kare planlı sıcaklık bölümüne geçilmektedir.

2-2-7.Paşabostanı Hamamı

Sivas İli merkezinde kendi adı ile anılan Paşabostanı Mahallesindedir. Günümüze ulaşmayan yapı ile ilgili bilgileri kaynaklardan öğrenmekteyiz²⁵⁹. Sıcaklık bölümü dört eyvan şemalı olan hamam, kesme taş ile inşa edilmiş olup sıcaklığın üzeri kubbe ile örtülmüştür. Sıcaklık bölümü plan, malzeme ve mimari üslubu bakımından 17. yy. tarihlendirilmektedir²⁶⁰.

2-2-8.Pervane Hamamı

PTT Merkez Müdürlüğü'nün arkasında çift hamam şeklinde olduğu ve yaklaşık 80 yıl önce yıkıldığı yaşlılarca söylenmektedir²⁶¹.

2-2-9.Porit Hamamı

Buruciye Medresesinin güney cephesine bitişik olarak sonradan inşa edilmiş olan hamam, suyu Medreseye zarar verdiğinden ötürü 1985 yılında

²⁵⁸H. Denizli, **a.g.e.**, s.187-188.

²⁵⁹H. Acun, a.g.m., s.190; H. Denizli, **a.g.e.**, s. 151.

²⁶⁰H. Denizli, **a.g.e.**, s. 151.

²⁶¹H. Denizli, **a.g.e.**, s.188.

kurul kararı ile yıktırılmıştır. Bugün hala medresenin güney cephesinde hamama ait künklerin görülmektedir. Yapım tarihi bilinmiyor. (**Şekil 23**).

Soyunmalık bölümü ahşap, düzgün olmayan dörtgen şeklinde üzeri sekizgen kasnak üzerine oturan sivri külah örtülüdür. Ilıklık dikdörtgen planlı üzeri beşik tonozdur. Sıcaklık, merkezi kubbeli bir mekân etrafına aksiyal olarak yerleştirilmiş beşik tonozlu dört eyvan ile köşelerdeki halvetlerden oluşmaktadır. Halvetlerden güneydekiler dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülü, kuzeydekiler ise kareye yakın dikdörtgen olup kubbe örtülüdür. Su deposu alışımlışın dışında, doğu-batı doğrultusunda uzanan, soyunmalık ilıklık ve sıcaklık ile aynı aks üzerinde değildir. Güney taraftadır.

Klasik Osmanlı hamamı plan şemasında üç ana bölümden oluşan yapının, sanat ve mimari açıdan önemli bir özelliği bulunmamaktadır²⁶².

2-2-10.Sabah Hamamı

Atatürk Caddesinde Tirkeş Oteli'nin yerinde olduğu çevre halkı tarafından söylenmektedir²⁶³.

2-2-11.Sait Paşa Hamamı

Aynı adla anılan mahallede Sait Paşa Caminin doğusunda Atatürk İlkokulu'nun bahçesinde inşa edilmiştir. 1950'li yıllarda yıktırılmış olup, 19 yy. yapısı olduğu söylenmektedir²⁶⁴.

²⁶²H. Acun. a.g.m., s.190; H.Denizli, **a.g.e.**, s. 187.

²⁶³H. Denizli, **a.g.e.**, s.188.

²⁶⁴H. Denizli, **a.g.e.**, s.188.

2-2-12. Sinan Paşa Hamamı (Yekta Hamamı²⁶⁵)

1524 tarihli vakfiyesi olan Sinan Paşa Hamamının²⁶⁶, yeri bilinmemektedir.

2-2-13. Şahna Hamamı, Ehberi Hamamı ve Ferit Hamamı

Kaynaklarda rastladığımız hamamlar, Selçuklu Dönemi yapılarıdır²⁶⁷.

²⁶⁵Ö. Demirel hamamın Yekta Hamamı adıyla da bilindiğini aktarmaktadır. Bkz. Ö.Demirel, **Osmanlı Döneminde Sivas Şehri**, Makaleler, Sivas, 2006, s.60

²⁶⁶R. Şeşen, Sinan Paşa'nın Arapça Vakfiyesinin Tercümesi, **Vakıflar Dergisi**, X, 1976, s. 337-343.

²⁶⁷S. Bayram-A.H.Karabacak, "Şahip Ata Fahrü'd-din Ali'nin Konya İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", **Vakıflar Dergisi**, XIII, 1981, s.31-69 ; Ö.Demirel, **a.g.e.**, s.86.

3- DEĞERLENDİRME

Yaptığımız kaynak araştırması ve saha çalışmada Sivas ili merkezinde toplam 24 hamam tespit edilmiştir. Bunlardan 7'si sağlam halde (Hamamcıoğlu, Şirinoğlu, Kurşunlu, Mehmet Ali Bey, Eski Paşa, Meydan ve Pirkinik Hamamları), 2'si sadece duvarları (Numan Efendi Ev Hamamı, ile Kale Hamamı), 1 hamamda temel kalıntılarıyla (Çay Hamamı) bugüne gelebilmiştir. 14 hamam ise çeşitli nedenlerden ötürü günümüze ulaşamamıştır.

Hamamlardan 3'ü Selçuklu Dönemine (Ehberi, Şahna ve Ferit Hamamları hiç biri bugüne ulaşmamıştır), diğer 21 hamam ise Osmanlı Dönemine aittir.

Kurşunlu Hamamı, günümüze sağlam ulaşabilmiş, tek çifte hamamdır. Kale, Eski Paşa ve Meydan Hamamlarının ise, yapıldığı dönemleri itibariyle çifte hamam planında inşa edildiklerini Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden öğrenmekteyiz. Bundan başka Evliya Çelebi Sivas'ta yüz on sekiz kadar saray ve hanedan hamamlarının mevcudiyetini bildirmektedir²⁶⁸.

Kale Hamamı ve Meydan Hamamı dışında, günümüze ulaşan tüm hamamlar çevrelerindeki yapılardan bağımsız inşa edilmişlerdir. Kale Hamamının ise kendi ile aynı tadı taşıyan Kale Camii ile Meydan Hamamı da yine kendi adını taşıyan Meydan Camii ile aynı program dahilinde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Genellikle şehrin en işlek ve merkezi noktalarına inşa edilen yapılardan, Pirkinik Hamamı ile Numan Efendi Ev Hamamı bu gruplandırmanın dışında kalmaktadır. Pirkinik Hamamı merkezden uzak bir

²⁶⁸Evliya Çelebi, *Seyhatnamesi*, s.851.

bölgede gayri müslimler tarafından o çevrenin ahalisine hizmet etmek maksadı ile yapılmışken, Numan Efendi Ev Hamamı ise daha özel bir işlevle, bir veya birkaç konağa hizmet vermektedir. Diğer bütün hamamlar ise çarşı hamamı hüviyetindedir.

3-1. Mekan Düzenlemeleri ve Plan Tipleri

Sivas'ta abidevi eserlerin yanı sıra, sade ve gösterişsiz hamamlarda da temel kurgunun “soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık” şeklinde dizilen yıkanmayla ilişkili ana mekânlar ile “su deposu ile külhandan” ibaret tesisat kısmı üzerine kurulduğu anlaşılmaktadır. Bazı yapılarda ise işlevsel temel mekânlara ilaveten “tandır” görülmektedir.

Pirkinik ve Numan Efendi Ev Hamamı münferit plan tipinin örneklerindendir. Pirkinik Hamamında Sivas'taki diğer yapılardan farklı olarak soyunmalık mekânından önce, beşik tonozlu, giriş holü diyebileceğimiz bir kısım vardır²⁶⁹.

Çifte hamamlara Sivas'taki tek örneği teşkil eden Kurşunlu Hamamında ise genel şema, Anadolu'nun birçok bölgesinde de görüldüğü üzere, ortak bir duvarın iki yanında, kadınlar ve erkekler kısmının aynı dikey eksene göre uzandığı plan tipidir. Söz konusu hamamda iki kısımda birbirine simetriktir ve yaklaşık aynı ebattadır.

3-1-1. Soyunmalık

Günümüze sağlam şekilde ulaşmış hamamlardan yalnızca Hamamcioğlu Hamamının soyunmalık kısmının özgün olmadığı

²⁶⁹Divriği Bekir Çavuş Hamamında da buna benzer bir uygulamanın olduğu eldeki verilerden anlaşılmaktadır. Bkz. Y. Önge, *a.g.e.*, s.179.

anlaşılmaktadır. Diğer tüm hamamlarda asli halini muhafaza etmektedir. Yapılarda soyunmalık kısmı, yapının bütününe hakim bir kütleyle sahiptir.

Soyunmalıklar genellikle kare ve kareye yakın dikdörtgendir. Çarşı hamamlarının 16. yüzyıldan itibaren büyük bir kubbe ile örtülmeye başlandığı görülmektedir. Bu durum söz konusu tarihten itibaren bir gelenek halini almıştır²⁷⁰. Bununla birlikte Sivas'ta ayaktaki yapılardan, 16. yüzyılda inşa edilenlerin soyunmalıkları kubbe ile örtülüken, geç dönemde inşa edilen hamamlardan, sadece Pirkinik Hamamında söz konusu mekân kubbe örtülüdür. Eski Paşa, Meydan ve Pirkinik Hamamları kare; Hamamcıoğlu, Kurşunlu, Şirinoğlu Hamamları kareye yakın dikdörtgen; Mehmet Ali Bey Hamamı ile Kale Hamamının ise dikdörtgene yakın yamuk planlı olduğu görülmektedir. Kale Hamamı özgün halinde muhtemelen kareye yakın dikdörtgen bir plandaydı.

Sivas hamamlarında soyunmalık duvarlarında görülen farklılık, örtü sistemiyle doğrudan ilişkilidir. Kubbe örtü sistemine sahip soyunmalıklarda, duvar kalınlıkları daha fazlayken ahşap örtü uygulamalarında ise duvarların ince olduğu anlaşılmıştır.

Mekânların değişmeyen ana öğelerinden biride duvarların önü boyunca dört cepheyi dolanan sekilerdir. Soyunmalıklarda görülen bir başka unsur ise şadırvanlardır. Şirinoğlu, Mehmet Ali Bey ve Kurşunlu Hamamı kadınlar kısmında şadırvan görülmesine karşın, yapının özgün haline ait olduğu kesin değildir.

3-1-2. Ilıklık

Hamamların değişmez temel mekânlarından ılıklıklar, sıcaklığa girmeden önce vücudun ısıya alıştırıldığı veya sıcaklıktan çıkarken de

²⁷⁰Y. Önge, “Anadolu Türk Hamamları Hakkında...”, s.408.

vücudun soğuğa alışmasını sağlamak amacıyla bir dinlenme yeri biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Eski Paşa ve Kurşunlu Hamamlarındaki gibi ılıkliklarda, kurnasız ve diğer bölümlerdekilerden daha yüksek tutulmuş sekilere rastlanması, bu mekânın böyle bir amaçla düzenlendiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Plan şeması itibariyle uzunlamasına dikdörtgen olan ılıkliklar, ebat itibariyle de gelişmiş mekânlar şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Tonoz örtülü ılıklik kısımları ile Eski Paşa ile Pirkinik Hamamları; ortada kubbenin iki yandaki tonozla genişletildiği Meydan, Mehmet Ali Bey ve Şirinoglu Hamamları; birbirine eşdeğerdeki kubbelerden meydana gelen, Hamamcıoğlu ile Kurşunlu Hamamları; bu anlamda kendi aralarında bir bütünlük göstermektedirler.

3-1-3. Sıcaklık

Sıcakliklar, her bölge ve dönemde tipolojiyi belirleyen mekânlar halinde karşımıza çıkmaktadır.

Sivas Hamamları, S. Eyice tipolojisine göre²⁷¹, merkezi kubbeli bir mekân etrafında aksiyal düzenlenmiş dört eyvan ile köşelerdeki halvetlerden ibaret plan tipi grubuna girmektedir. Özellikle çarşı hamamı diye adlandırdığımız hamamlarda, genel kurgu bu plan tipidir. Pirkinik Hamamı, merkezden uzaklığı ve sınırlı sayıda insana hizmet vermesi bakımından, çarşı merkezindeki hamamlara göre daha küçük ölçekli inşa edilmiştir. Yerel bir özellik göstermesi de hamamın plan şeması ve hacmine doğrudan etki etmiştir. Bunun sonucunda da sıcaklık daha küçük ölçek ve tek hacimli bir düzenleme göstermektedir. Diğer tüm yapılarda görüldüğü gibi Pirkinik

²⁷¹S. Eyice, “İznik’de Büyük Hamam...”, s.99-120.

Hamamında da genel kurgu olan, merkezi kubbeli örtü sistemi sürdürülmüştür. Yine merkezdeki yapılardan farklı şekilde kubbe, dört yönden beden duvarlarına oturmaktadır. Bununla birlikte Pirkinik Hamamı, mekânların sıralanışı bakımından, Sivas'taki diğer yapılarla benzer özellikler gösterir. Soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık, su deposu, aynı eksen üzerindedir.

Konak hamamı olarak özel bir yer teşkil eden Numan Efendi Ev Hamamında ise Pirkinik Hamamındaki gibi, tek hacimli ve üzeri kubbe örtülü bir sıcaklığın varlığı anlaşılmaktadır.

Merkezi kubbeli bir mekân etrafına aksiyal yerleştirilmiş dört eyvan ile köşelerdeki halvetlerden meydana gelen(Eski Paşa, Hamamcioğlu, Kale, Kurşunlu, Mehmet Ali Bey, Meydan ve Şirinoğlu Hamamı) hamamlar, sıcaklık mekânının düzenlenişi bakımından, tek yapı ölçeğinde, bir simetri üzerine tanzim edilmiştir. Aynı boyutlara sahip eyvan ve halvetler düzenleniş bakımından benzer özellikler göstermektedir. Meydan Hamamı gibi bazı örneklerde ise eyvanlar arasında küçük ölçü farkları vardır.

Yapılarda karşımıza çıkan diğer bir kurgu ise ana mekânlara geçişi sağlayan kapıların aynı aks üzerine yerleştirilmesidir.. Eski Paşa Hamamında ise durum diğer yapılardan farklıdır. Açıklıklar zıt eksenlerde yer almaktadır. Bunun sebebinin sıcaklığı daha iyi muhafaza etme düşüncesinden kaynaklandığı kanısındayız. Nitekim Eski Paşa Hamamı Sivas'taki hamamların arasında sıcaklık oranı en yüksek hamamdır.

Halvetlere giriş, merkezi mekânın köşelerinden sağlanmışken, sadece Meydan Hamamında kapılar karşılıklı yerleştirilmiştir ve eyvanlara bakmaktadır.

Haçvari şemadaki hamamlarda sıcaklığa geçiş, merkezi mekâna açılan eyvanlardan biri ile sağlanırken, Kale Hamamında halvetlerin birinden

sağlanmaktadır. Mardin Sitti Radvıyye Hamamı²⁷², Akşehir Meydan Hamamı²⁷³ gibi Anadolu'nun farklı bölgelerinde de bu plan tipinin benzerleri mevcuttur.

Hamamların tamamında, su deposuna bitişik eyvanlarda, sıcaklık ile su deposunun bağlantısını sağlayan, bir açıklık bulunmaktadır. Suyun seviyesini kontrol etmek ve onarımları yapmak maksadıyla açılmıştır.

3-1-4. Servis Mekanları

Yapılarda servis mekânları hela ve tıraşlıklar ile tandırlardır.

3-1-4-1. Hela ve Tıraşlıklar

Yerleri, hamamın genel şeması içinde belirlenen hela ve tıraşlıklara ılıklik mekânının bir bölümü tahsis edilmiştir. Kurşunlu ve Eski Paşa Hamamlarında, hela ve tıraşlıkla, ılıkliğa kapı ile açılan ayrı hacimler halinde yer alırken, Şirinoğlu Hamamında ise ılıklığın bir bölümü parapet duvarla ayrılarak söz konusu birimler meydana getirilmiştir. Mehmet Ali Bey Hamamında bu tür ayrımlara gerek duyulmadan ılıklığın bir bölümüne kendi ölçeğinde helâ ve tıraşlıklar eklenmiştir. Pirkinik Hamamında durum daha farklıdır. Yapının plan şeması içinde kendine yer bulan tıraşlık mekânı, ılıklik ve sıcaklığın aksi istikametinde soyunmalık mekânının giriş cephesi tarafındadır.

²⁷²Y. Önge, **a.g.e.**, s.130.

²⁷³Y. Demiralp, **Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları**, Ankara, 1996; s.91, Şek.66; Y.Önge, **a.g.e.**, s.130; B.Erat, **a.g.t.**, s. 64-74, Şek.14.

Meydan Hamamında ise hela, ılıklik mekânının sonlandığı noktadan itibaren başlamakta ve bütün hacmiyle hamamın güney cephesinden dışa taşmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz üzere özgünlüğü şüpheli olan bu helanın da muhtemelen diğer yapılarda görüldüğü üzere, ılıklik mekânı çerçevesinde bir konumlanış göstermesi beklenebilir.

Kale ve Ev Hamamları için elimizde yeterince bilgi bulunmadığından hela ve tıraşlıkların konumlanışı üzerine bilgi verecek durumda değiliz.

3-1-4-2. Tandır (Kafes)

Havlu ve peştamal kurutmak amacıyla düzenlenmiş tandırlar, Pirkinik, Eski Paşa, Ev ve Kale Hamamı dışındaki tüm yapılarda görölmesine karşın Kurşunlu Hamamı dışındakiler yapılara sonradan eklenmişlerdir. Yapıldıkları dönemlerde hamamların bütününde bir tandırların varlığı düşünölebilir. Bununla birlikte yapıların geçirdiğı onarım ve değışimler bu konu hakkında yorum yapmamızı engellemektedir.

3-1-5. Tesisat Kısmı

Hamamlarda tesisat kısımları, su depoları, şadırvan, kurnalar ve külhandır.

3-1-5-1. Su Depoları

Sivas Hamamlarında su depoları sıcaklık bölümlerinin arkasında yer almakta ve yapının genel kütlesi ile eşit genişlikte dikdörtgen bir plan şeması göstermektedir.

Tek çiftte hamam Kurşunlu Hamamında, kadın ve erkekler kısımlarının depoları birbirinden bağımsız inşa edilmişlerdir.

Günümüz itibariyle modern borularla taşınan şebeke suyu kullanılan hamamlara, yapıldıkları dönemde suyun nasıl ve nereden getirildiğine dair elimizde bilgi yoktur. Bununla birlikte, Anadolu'daki bazı hamamlara ise suyun nasıl ulaştığına dair bilgileri kaynaklardan öğrenmekteyiz²⁷⁴.

3-1-5-2. Şadırvan ve Kurnalar

Daha önce de belirttiğimiz üzere, hamamlardaki kurnalardan hiçbiri özgün değildir. Bununla birlikte Kurşunlu kadınlar, Mehmet Ali Bey ve Şirinoğlu Hamamlarının soyunmalık mekânlarının ortasına yerleştirilmiş şadırvanlarında orijinalliği şüphelidir. Şadırvanlara su günümüz üretimi metal borularla ulaşmaktadır.

Yapıların asli halinde büyük bir ihtimalle şadırvanlar vardı. Bunu Meydan Hamamının onarımı esnasında görülen ve su deposundan soyunmalık mekânının ortasına kadar gelen künklerden anlamaktayız.

Pirkinik Hamamı, mermer kurna aynalarının görüldüğü tek örnektir. Yine bu hamamda kurna aynalarının sonlandığı noktalarda ise sabun, mum veya kandil koymaya yarayan küçük nişler açılmıştır.

²⁷⁴B.Erat, **a.g.t.**, s. 478.

3-1-5-3. Külhan

Kale, Pirkinik ve Ev Hamamları haricinde bütün yapılarda görülen külhan suyun ısıtılmasını sağlayan, tesisat kısmının en önemli kısmıdır. Su depolarının arkasında ve aynı uzunlukta dikdörtgen planlı külhanlar; odun ve kömürün depolandığı ahşap veya kâgir malzeme ile inşa edilen bölümlerdir. Sağlam biçimde günümüze ulaşmış tek eser Kurşunlu Hamamının külhanıdır. Bu kısmın yapının genel kütlesiyle birlikte inşa edilmediği dilatasyonlardan anlaşılmaktadır. Bununla birlikte tonoz örtülü abidevi görüntüsüyle son derece önemli bir yer teşkil etmektedir.

Hamamların su depolarının külhana bakan duvarlarında kemerli ocaklar bulunmaktadır. Ocakların üstlerine, dikey devam eden ve genellikle dikdörtgen prizma biçiminde bir baca yerleştirildiğini görmekteyiz.

Kurşunlu, Eski Paşa, Meydan, Mehmet Ali Bey ve Şirinoğlu Hamamlarında ocakların yarım daire kemerli olduğu görülmektedir. Hamamcioğlu Hamamına giremediğimizden Pirkinik Hamamında külhanın ortadan kalkmış olması ve ocak kısmının kum ile kapatılması, Kale ve Ev Hamamlarının ise sadece kalıntılarının günümüze ulaşmasından dolayı ocak formları hakkında bilgi sahibi değiliz.

3-2. Yapı Elemanları

Hamamlarda ana kütleyi oluşturan yapı elemanları, örtü sistemleri, geçiş öğeleri, taşıyıcı sistemler açıklıklar ve aydınlatma unsurlarıdır.

3-2-1. Örtü Sistemleri

Kubbe başta olmak üzere, tonoz, tavan, kırma çatı ve sivri külah başlıca örtü elemanlarıdır.

3-2-1-1. Kubbe

Soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve halvetlerde karşımıza çıkmaktadır. Önceki dönemlere oranla sade formlarıyla dikkat çekmektedirler.

Soyunmalık mekânı kubbe ile örtülü Kurşunlu, Eski Paşa ve Meydan Hamamlarında değişmeyen kurgu, kubbenin sekizgen kasnak üzerinde yükselmesidir. Hamamlarda bütün hacme hakim bir görünüm sergileyen soyunmalık kubbesi, yükseklik ve çaplarıyla da dikkat çekicidir. Yukarıda da belirtildiği üzere soyunmalıkların kubbe ile örtülmesi 16. yüzyıldan sonra bir gelenek haline dönüşmüştür²⁷⁵.

Ilıklıklarda kubbe uygulamaları değişik biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Meydan, Şirinoğlu, ve Mehmet Ali Bey Hamamlarında, iki yandaki tonoz kemerleriyle duvarlara oturan kubbe görülmektedir. Kurşunlu ve Hamamcıoğlu Hamamında ise kemer ve beden duvarlarına oturan birbirine eş üçe kubbe karşımıza çıkmaktadır.

Meydan Hamamında cepheden dışa çıkıntı yapan hela ile Pirkinik Hamamının tıraşlığı da kubbe ile örtüdür.

²⁷⁵Y.Önge, “Anadolu Türk Hamamları Hakkında...”, s.408

Sıcaklık mekânları da eyvan kemerleri ile köşelerden duvarlara oturan merkezi bir kubbe ile örtülüdür. Pirkinik ve Ev Hamamında ise merkezi kubbenin beden duvarlarına oturduğu görülmektedir.

Yapıların tamamında halvetler değişik ebattaki kubbelerle örtülüdür.

Kurşunlu Hamamı erkeler bölümü eyvanları ise Sivas'taki bütün yapılardan farklı biçimde elips formlu kubbe ile örtülüdür. Kadınlar kısmı eyvanları ise yine kubbe örtüleri bakımından diğer yapılardan ayrılır.

3-2-1-2. Tonoz

Sivas hamamlarında görülen diğer önemli bir örtü sistemi de tonozdur. Sivri ve beşik formda karşımıza çıkan tonozlar, ılıkılık, eyvan, su deposu, külhan, tıraşlık ve tandırlarda kullanım alanı bulmuşlardır.

Eski Paşa ve Pirkinik Hamamlarında ılıkılık mekânları bütünüyle beşik tonoz örtülüdür. Meydan, Mehmet Ali Bey ve Şirinoğlu Hamamlarında ise ılıkılık, kubbenin iki yanındaki beşik tonozlarla genişletilmiştir.

Haçvari plan tipindeki yapılardan, Kurşunlu Hamamı dışındakilerin eyvanları tonoz örtülüdür. Eski Paşa, Meydan ve Mehmet Ali Bey hamamlarında tonozlar sivri, Hamamcioğlu ile Şirinoğlu Hamamlarında ise beşik biçimlidir.

Yapıların tümünün su depoları beşik tonoz örtülüdür. İçine girme imkanı bulamadığımız Hamamcioğlu Hamamının su deposunun örtü sistemi hakkında bilgi sahibi değiliz.

Eski Paşa Hamamının hela ve tıraşlıklarının bulunduğu kısım ile Pirkinik Hamamının giriş holünün üzeri de beşik tonozdur.

Kurşunlu Hamamının kuzey cephesi boyunca uzanan külhanı da takviye kemerleriyle desteklenmiş beşik tonoz örtülüdür. Yine aynı hamam ile Meydan Hamamının tandırları da beşik tonoz sistemine sahiptir.

3-2-1-3. Tavan

Genellikle soyunmalık ve külhanlarda karşımıza çıkan tavanlar külhanlarda düz dam biçimindedir. Külhan kısmı beşik tonoz örtülü Kurşunlu Hamamı ile külhanı günümüze ulaşmayan Pirkinik Hamamı dışında bugüne sağlam gelebilen Eski Paşa, Meydan, Mehmet Ali Bey ve Hamamcıoğlu Hamamlarında külhanlar ahşap tavanlıdır. Şirinoğlu Hamamında ise düz dam olduğu anlaşılan külhanın sadece duvarları kalmıştır.

3-2-1-4. Kırma Çatı ve Sivri Külah

18. yy.dan itibaren soyunmalık mekânlarında kubbenin yerini kırma çatıların aldığını görüyoruz.

Mehmet Ali Bey Hamamında beton ayaklara oturan dikdörtgen kasnak ve onun üzerindeki kırma çatı görülmektedir.

Şirinoğlu Hamamında ise sekizgen kasnak üzerinde sivri külahla sonlanan ahşap çatı vardır.

Hamamcioğlu Hamamında ise tamamen betonarme inşa edilen ve kare bir kasnak üzerine oturan kırma çatı ile modern tarzdaki kiremitler yer almaktadır.

3-2-2. Geçiş Sistemleri

Hamamlarda geçiş sistemi olarak karşımıza Türk üçgeni, tromp ve pendentif çıkmaktadır.

3-2-2-1. Türk Üçgenleri

Sivas hamamları içerisinde Türk üçgeninin kullanıldığı tek yapı Eski Paşa Hamamıdır. Köşe halvetlerinde kubbeye geçiş elemanı olarak kullanılmıştır. Prizmatik üçgen formunda, sayıları ve biçimlenişleriyle gayet estetik bir görünümündedir.

3-2-2-2. Tromp

Yapıların muhtelif kısımlarında en sık karşılaştığımız geçiş elemanlarından biri de tromptur. Özellikle soyunmalık mekânın örten büyük kubbelerle ve halvetlerde tercih edilmiş olup farklı formlarıyla da birbirlerinden ayrılmaktadırlar.

Eski Paşa, Meydan ve Kurşunlu Hamamı kadınlar kısmı soyunmalık mekânını örten büyük kubbeye köşelerden sivri tromplarla geçilmektedir. Kurşunlu Hamamında ise aynı sistem sivri kemerli, dilimli tromplarla yapılmaktadır. Sivri kemerler kesintisiz duvar yüzeylerinde de devam etmektedir.

Kurşunlu Hamamındaki dilimli trompların Sivas ölçeğinde başka hiçbir hamam ve diğer mimari eserde görülmemesi de son derece önemlidir. Bu tromplar görsel etki yaratarak aynı zamanda süsleme programına da katkı sağlamaktadırlar.

Trompların yaygın görüldüğü diğer bir kısım ise halvetlerdir. Mehmet Ali Bey, Kurşunlu kadınlar kısmı, halvetlerinde sivri kemerli, Şirinoğlu Hamamı halvetlerinde yarım daire kemerli, Pirkinik Hamamı sıcaklığında ise yine yarım daire kemerli tromplar vardır. Hamamcıoğlu Hamamında da trop kullanıldığını bilmekteyiz. Buna karşın trompun türü hakkında bilgi sahibi değiliz.

Halvet trompları da duvar yüzeyleri boyunca sağır kemer biçiminde devam etmektedir.

3-2-2-3. Pandantif

Sivas Hamamlarında en sık karşılaştığımız geçiş ögesi pendentiflerdir. Sıcaklık mekânının merkezi kubbesi, ılıkılık, halvet ve eyvanlar gibi yaygın bir kullanım alanı göstermektedir.

Kurşunlu, Hamamcıoğlu, Meydan, Şirinoğlu, Mehmet Ali Bey Hamamları ılıkılık kubbelerine geçişte pendentif kullanılmıştır.

Eski Paşa, Kurşunlu, Hamamcıoğlu, Meydan, Şirinoğlu, Mehmet Ali Bey Hamamlarının hepsinde ise sıcaklık mekânının merkezi kubbesi, pendentifler vasıtasıyla beden duvarlarına oturmaktadır.

Meydan Hamamı halvetlerinde; Kurşunlu Hamamı erkekler kısmının elips şeklindeki eyvan kubbeleri köşe halvetleri ve yine aynı hamamın kadınlar kısmı kubbe örtülü eyvanlarında; geçiş ögesi olarak pendentif kullanılmıştır.

3-2-3. Taşıyıcı Sistemler

Sivas Hamamlarında taşıyıcı sistemi beden duvarları, hafifletme kemerleri, ahşap direkler ve beton ayaklar teşkil etmektedir. Yarım daire ve sivri kemerler yapıların geneline hakim bir yoğunluktadır.

Türk üçgeninin geçiş elemanı olarak kullanıldığı Eski Paşa Hamamı halvetlerinde duvarlar taşıyıcı olarak karşımıza çıkar. Tek mekândan ibaret tonozlu mekânlarda da taşıyıcı rolünü beden duvarları rol üstlenir.

Eyvanların mevcut olduğu yapılarda örtü sistemi beden duvarları ile eyvan kemerleri tarafından taşınmaktadır. Haçvari plan şemasının uygulandığı tüm yapılarda böyledir.

Beden duvarlarının örtü sistemine geçişte trompun uygulandığı yapılarda, tromp alınları ve duvar yüzeylerini kesintisiz dolaşan kemerler üstten gelen yükleri duvarlara aktararak strüktürel bir rol üstlenmektedir.

Kurşunlu Hamamı külhanında ve Mehmet Ali Bey Hamamı ılıklığında gördüğümüz tonozları taşımaya yardımcı hafifletme kemerleri de taşıyıcı sistem içinde kendine yer bulan diğer bir unsurdur.

3-2-4. Açıklıklar ve Aydınlatma

Yapılarda açıklık ve aydınlatma unsuru, giriş-çıkışı sağlayan kapılarla pencere, ışık gözleri ve aydınlık fenerleridir. Mahremiyet ve özellikle de soğuk havalardaki ısınma sorunundan dolayı açıklıklara çok az yer verilmiştir. Söz konusu sebeplerden ötürü dışa kapalı yapılar, izlenimlerimiz sonucunda, ısı ve mahremiyet düşüncesi altında, açıklıkların düzenlenişi bakımından başarılı bir kurgu yansıttıkları ortaya çıkmaktadır.

Mahremiyet ve soğuk nedeniyle dışa kapalı inşa edilmiş hamamların 12. ve 13. yüzyıl örneklerinde, aydınlatma duvarın üst seviyesindeki küçük mazgal pencere ya da, üst örtüde bulunan ışık gözü veya aydınlık feneri ile sağlanmaktadır²⁷⁶. 15. yüzyıldan itibaren duvarlara daha fazla pencere açılmaya başlanmış, 16. yüzyılda ise altlı üstlü iki veya üç sıra halinde kurgulanmış pencereler görülmektedir²⁷⁷. Giriş kapısının yer aldığı cepheler açıklıkların fazlalığı bakımından vurgulanmış bir düzenleme ihtiva etmektedir. Kurşunlu Hamamının erkekler ve kadınlar kısmı giriş kapıları iki yana açılmış pencerelerle hareketlilik kazanmıştır. Meydan ve Eski Paşa Hamamının da asli halinde, giriş kapısının iki tarafındaki pencereler bulunduğu eldeki verilerden anlaşılmaktadır.

Kurşunlu Hamamı giriş kapısı hizasında, doğu ve batı cephede ikişer, Meydan Hamamının batı cephesinde ise bir pencere yer almaktadır. Geniş ve yüksek tutulmaları önemlidir. Soğuk bir iklimi olan Sivas'ta bu tarz açıklıklar görülmesi, yapılarda abidevi bir görünüm katma düşüncesini akla getirmektedir.

Şirinoğlu Hamamında ise giriş açıklığı hamamın kuzey ve batı cephesine açılmış iki kapıdır. Batıdaki kapının üçgen alınlıkla sonlanan

²⁷⁶Hamamlarda aydınlatma için bkz. Y. Önge, "Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma", s.121-135; Y. Önge, "Anadolu Türk Mimarisinde Üstten...", s.6-7,20.

²⁷⁷Y. Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında....", s.408.

kurgusu üstteki birbirine simetrik pencerelerle son bulmaktadır. Sade görünümüyle ve tali bir yola açıldığı anlaşılan kuzey cephedeki kapının hamamdan çıkarken ya da kadınlara tahsis edildiğinde kadınlar tarafından kullanıldığını düşünmekteyiz.

Mehmet Ali Bey Hamamı giriş açıklığı sade bir düzenleme gösterirken bitkisel motifler ile profillerle çerçeve içine alınmış kompozisyonuyla diğer yapılardan ayrılır. Girişin olduğu cephe kapının doğu tarafındaki bir pencere ile hareketlendirilmesine karşın, kapı ve pencere bir bütünlük ihtiva etmez.

Pirkinik Hamamında ise giriş kapısının açıldığı tonoz örtülü aralık mekânı kuzey cephedeki, pencere ile aydınlatılmaktadır. Söz konusu pencere ve kapının birbirine yakın ebatları son derece dikkat çekicidir.

Meydan, Kurşunlu ve Eski Paşa Hamamlarında soyunmalık mekânının örten büyük kubbenin oturduğu sekizgen kasnakta da aydınlatmaya yönelik açıklıklar vardır. Soyunmalık ve ılıkılıkta yaygın bir kullanım alanı bulan pencere açıklıkları, bunun aksine yıkanma işleminin gerçekleştiği sıcaklıkta, kubbe dışındaki bir bölümde karşımıza çıkmaz. Eski Paşa, Şirinoğlu ve Meydan Hamamı kubbe karnında bir haçın kollarını oluşturacak biçimde düzenlenmiş pencereler yer alır.

Şirinoğlu Hamamında halvetlerin eyvanlara bakan iki cephelerindeki pencere açıklıkları, Sivas Hamamları içinde tek örnektir. Kubbedeki ışık gözleri ile yetinmeyip, merkezi ana mekânın aydınlatmasından da istifade edilmesi bakımından önemlidir. Pencerelerin duvarların oldukça yüksek bir noktasında açıldığı da son derece özenle kurgulandığını akla getirmektedir. Yüksek bir noktaya açılmış olması hem halvetteki özel kullanıma müdahaleyi engellemiş hem de merkezi kubbeden gelen ışıktan en iyi derecede istifade etmeyi sağlamıştır.

Hamamlarda aydınlatmayı sağlayan diğer bir unsur ise ışık gözleri, tepe ışıklığı ve aydınlık feneridir. Kubbe ve tonozlara açılmış ışık gözleri beşgen, altıgen ve dairevi formlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte Meydan Hamamı sıcaklığı örten kubbenin merkezinde yıldız biçimli ışık gözü farklılık arz etmektedir.

Ayrıca Eski Paşa Hamamında sıcaklık mekânını örten kubbede görülen ışık gözleri diğer hamamlarla aynı kurguya sahip olmakla birlikte, bir silmeyle belirlenmiş göbek içine alındığı görülür. Yine aynı hamamda, ılıklik ve eyvan tonozları ile halvet kubbelerinde, alttan üste doğru daralan, huni biçimli ışıklıklar, Sivas'ta bu hamamda karşımıza çıkmaktadır. Meydan Hamamı soyunmalık kısmı kubbesinde aydınlık feneri bulunmaktadır. Kurşunlu ve Eski Paşa hamamlarında ise ışık gözlerinin yanında tepe ışıklıklarına da yer verilmiştir.

Meydan, Hamamcıoğlu ve Mehmet Ali Bey Hamamı ılıklik mekânına geçişi sağlayan kapıların kemer karnına buharı toplamak amacıyla bacalar açılmıştır. Şirinoğlu Hamamında ise buhar bacası sıcaklığa geçiş sağlayan kapının üstüne açılmış ayrıca bir de yaşmak eklenmiştir. Bir işlevi de buharı kontrol etmek olan aralık mekânının 14. yy. sonlarına doğru kaldırılması, söz konusu bacaların açılmasına olanak sağlamıştır²⁷⁸.

Pirkinik Hamamı sıcaklık kısmında, kurna aynaları üzerindeki, kandil, mum ya da fener koymaya yarayan küçük nişler de Sivas Hamamları içinde başka bir benzeri olmayan bir uygulamadır.

3-3. Malzeme ve Teknik

Sivas Hamamlarında kullanılan malzemeler, taş, tuğla ve ahşaptır.

²⁷⁸B.Erat, **a.g.t.**, s. 498.

Kullanılan malzemenin kalitesi kullanım alanının niteliğine göre farklılık göstermektedir. Bununla birlikte taş en yoğun kullanılan malzemedir. Ayrıca mekânların duvar yüzeyleri içten tamamen sıvanmıştır.

Taşın çeşitlerine göre kullanım alanlarını belirlemek daha doğru olacaktır. Nitekim moloz taşın yığma duvar tekniğinde özellikle de külhanların beden duvarlarında tercih edildiğini görüyoruz. Hamamların hemen hemen bütün duvarlarında uygulanan kesme taş, ekseriyetle de tüm kütleye hakim konumdaki soyunmalık mekânı duvarlarında çok yaygın bir kullanım alanı bulmuştur.

Pirkinik Hamamının maruz kaldığı yıkımlar beden duvarlarının oturduğu büyük blok kesme taşları ortaya çıkarmıştır.

Yapılarda tuğla malzeme kullanımına, kubbe ve tonozlar ile kubbeye geçiş elemanlarında rastlıyoruz.

Mehmet Ali Bey ve Şirinoğlu Hamamı soyunmalık örtüleri ahşap malzeme ile meydana getirilmiştir. Hiçbirisi orijinal olmamakla birlikte soyunma odaları da ahşaptır. Kurşunlu Hamamı haricindeki hamamların külhanlarının örtü sisteminde ahşap kullanılmıştır.

Pirkinik Hamamındaki kurna aynaları dışında yapıların özgün haline ait mermer kullanımı yoktur. Onarımlar sonucunda ise iç cephelerde duvar ve zemin kaplaması ile kurna yapımında, mermer tercih edilen bir türdür.

3-4. Süsleme

Genel anlamda gösteriştten uzak sade görünümler yansıtan Sivas hamamlarında süsleme, giriş cephelerinde yoğunlaşmıştır. Pirkinik Hamamı

dışında sağlam kalabilmiş bütün yapılarda durum böyledir. İki biçimde karşımıza çıkar.

3-4-1. Dekoratif Süsleme

Taş ve tuğla olarak iki biçimde karşımıza çıkar.

3-4-1-1. Taş Süsleme

Meydan Hamamının eyvan tarzında düzenlenmiş giriş kapısı iki yanda zikzaklarla tezyin edilmiş sütuncelere oturmaktadır (sütuncelerden doğudaki bitişiğine bir dükkan inşa edildiğinden bugün görülmemektedir). Yine bu girişin batısında yer alan pencere açıklığını çevreleyen dilimli kemer ve kemerin iki yandan oturduğu taş sütunçelerde, oyma tekniğindeki örgü motifleri ile bezenmiştir. Sütunçelerin başlığında birbirine simetrik rozetler vardır. Bugün izleri kalan taş konsollarda yapının özgün halinde cepheye hareketlilik kazandırmıştır.

Kurşunlu Hamamının kapatılan özgün girişi ile erkekler kısmının giriş cephesinde, Meydan Hamamını hatırlatan bir düzenleme göze çarpmaktadır. Ortada kapı iki yanda kilit taşlarına rozet motifleri işlenmiş pencereler ve üstlerindeki taş konsollar abidevi bir görünüşün yansımalarıdır.

3-4-1-2. Tuğla Süsleme

Tuğlanın Sivas hamamlarında süsleme unsuru olarak tek bir örnekte kullanıldığını görüyoruz.

Kurşunlu Hamamı erkekler kısmı soyunmalık mekânını aydınlatan giriş güney ve doğu cephelerdeki pencereler, tuğladan yapılmış üzeri sıvanmış mukarnaslarla sonlanmaktadır.

3-4-2. Mimari Elemanlarla Yapılan Süsleme

Hamamlarda süslemeyi ağırlıklı olarak strüktürel elemanların kullanımında görüyoruz.

Hamamcıoğlu, Şirinoğlu ve Mehmet Ali Bey Hamamında, dikdörtgen planın uzun cepheleri ılıklik ile su deposu arasında kalan kısım üçgen alınlıkla son bulmaktadır. Bu üçünün de geç dönem yapıları olması bu düzenlemenin bir sonucu biçiminde düşünülebilir. Kurşunlu ve Meydan Hamamında ise uzun cephelerdeki kademeli yükseliş yapısal süsleme unsurları olarak söylenebilir.

Mehmet Ali Bey ve Şirinoğlu Hamamları giriş cepheleri ise daha sade görünüşleri dikkat çekmektedir. Kemerli bir açıklık ile onu üst ve yanlardan çevreleyen profiller girişleri daha hareketli kılmışlardır. Şirinoğlu Hamamı giriş kapısının üstten üçgen alınlıkla sonlanması ve hamamın kuzey cephesindeki ikinci girişi ile de söz konusu hamamı diğer yapılardan ayrılmaktadır. Bununla birlikte Mehmet Ali Bey Hamamı bitkisel motiflerle tezyin edilmiş giriş kapısı da bu yapıyı diğer örneklerden ayırmaktadır.

Kurşunlu Hamamı soyunmalık kubbesinin köşelerden oturduğu dilimli tromplarda, Sivas'ta ve Anadolu'da çok yaygın kullanılmamış olması bakımından önemlidir. Yine aynı hamamın kadınlar kısmı soyunmalık

kubbesindeki sivri kemerli trompların başladığı noktalarda, mukarnaslar görülmesi de Sivas ölçeğinde tek örnektir.

Değişik form ve sayıları ile ışık gözleri de yapısal süslemenin örneklerinden sayılabilir.

SONUÇ

Hamam kültürünün çok üst düzeyde yaşandığı Sivas, Hamam mimarisi bakımından da Türk Hamamları içinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Halkın hamam kültürünü bu çağda hala yaşatıyor olması, hamamların kalıcılığını artıracak sosyal bir olgudur.

Sivas kurulduğu mevki itibariyle üç ırmağın üzerinde yer alır. Batıda Kale Irmağı (Pünzürük), doğuda Mısmıl Irmağı ve kısmen şehrin ortasından geçen Murdar Irmağı, şehre su sağlayan önemli kaynaklardır. Bu anlamda Sivas şehri merkezinden geçen ırmaklar, hamamların kuruluş itibariyle suya duyduğu muhtaçlığı tarihten günümüze önemli ölçüde karşılaya gelmiştir.

Osmanlı ve İslam şehirlerinin temelleri atılırken, bu şehirlerin yapılaşma aşamasında çekirdeğini cami, pazar, bedesten, imaret gibi yapılarla birlikte hiç kuşkusuz hamamlar oluşturmaktaydı. Büyük çaplı mimarlık faaliyetlerinde hamamlar ana kurgunun değişmez parçalarıydı. Büyük çaplı mimarlık eserleri yapılırken öncelikle binalarda çalışacak işçilerin kullanması için hamam yapıldı. Diğer binalar hamamın çevresinde geliyordu. Sivas'ta da bunun örneklerini Meydan ve Kale Hamamlarında görüyoruz.

Sivas ili merkezinde, ikisi yıkık, yedisi ise sağlam durumda günümüze ulaşmış hamamlar, Osmanlı Dönemi yapılarıdır. Söz konusu yapılardan Hamamcıoğlu hamamı dışındaki yapıların röleve ve otocat ortamında çizimleri bize aittir. Kaynaklarda rastladığımız 15 hamam ise bugüne gelememiştir. Bu hamamlardan üçü Selçuklu Dönemine aittir (Şahna, Ehberi ve Ferit Hamamları). Bilindiği üzere Timur'un Sivas'ı istilasından sonra şehir büyük bir yıkım yaşamıştır. Bu istila ve yıkım, Osmanlı Dönemi öncesinden hiçbir hamamın günümüze ulaşmamış olmasının, en önemli sebeplerinden biridir.

Günümüze ulaşan hamamlardan, Hamamcıoğlu ve Pirkinik Hamamı dışındaki yapıların vakfiyeleri ve banilerini kaynaklardan öğrenmekteyiz. Günümüze ulaşmayan hamamlardan ise Osmanlı Döneminden, Çay, Çinili, Firuzağa, Küçük, Sinan Paşa, Selçuklu Döneminden ise Şahna, Ehberi ve Ferit Hamamlarının vakfiye kayıtları günümüze ulaşmıştır.

16. yüzyıl boyunca sürdürülen imar faaliyetleri beylerbeyi ve valiler tarafından desteklenmiş ve inşa ettirilmiştir. Lala Sinan Paşa (Sinan Paşa Hamamı, 1524) Sağır Behram Paşa (Kurşunlu Hamamı, 1576), Koca Hasan Paşa (Eski Paşa Hamamı, 1565), Mahmud Paşa (Kale Hamamı, 1584 ve Meydan Hamamı, 1584) söz konusu hamamlar gerek banileri ile gerekse kurgulandıkları yerler itibarıyla önemli bir yer teşkil ederler. Şehrin merkezi noktalarında olmaları bu yapıları önemli kılar. Bununla birlikte 16. yüzyılda inşa edilen bu hamamlar abidevi görünüşlerini söz konusu dönemdeki Osmanlı Devletinin gücünden ve ihtişamından da almış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Kurşunlu Hamamı haricindeki yapıların kitabelerinin günümüze ulaşamaması ve hamamların mimarları hakkında bilgi bulunamaması, özellikle tarihlendirme konusunda bazı yapılarda kesin sonuçlara ulaşmamızı engellemiştir.

Büyük ölçekli yapılan ve çarşı hamamı olarak adlandırılan yapıların il merkezinde toplandığını görüyoruz. Şehrin dışında inşa edilen ve kapsamlı sayıda kişiye hitap eden Pirkinik Hamamı daha küçük ölçekli olmakla birlikte plan şeması bakımından da Sivas Hamamları içinde ayrı bir yer tutar. Bununla birlikte münferit bir plan özelliğine sahip hamamın S.Eyice tipolojisinde²⁷⁹ de tam bir karşılığı yoktur. Mekânların dizilişi bakımından ise Sivas Hamamları ile benzer bir kurgu göstermesi bakımından önemlidir.

²⁷⁹S. Eyice, a.g.m.99-120.

Buda, Pirkinik Hamamının merkezdeki hamam mimarisinden kopmadığının bir göstergesidir.

Sivas'ta günümüze ulaşmış tek çifte hamam olan Kurşunlu Hamamı, Evliya Çelebi'nin²⁸⁰ bahsettiği çifte hamamlardan kalan son yapıdır.

Numan Efendi Ev Hamamı, özel hamam şeklinde adlandırılan yapılar içinde Sivas'ta, yıkıkta olsa bugüne gelebilmiş tek eser olması ile bu grubun son temsilcisidir.

Yapıldıkları dönemlerden bugüne birçok değişikliğe uğradığı kesin olan yapılar, temel kurgularından ise çok fazla bir değer yitirmemişlerdir.

Klasik Osmanlı Döneminde Sivas hamam mimarisi, geç dönemde farklı boyutlarıyla karşımıza çıkmaktadır. 16. yüzyıl yapıları olan Eski Paşa Hamamı, Kurşunlu Hamamı ve Meydan Hamamı, plan özellikleri bakımından aynı kalmakla birlikte, özellikle cephelerin düzenlenişi ve soyunmalık kısmı kurgusu ile 18. yüzyıldan sonra inşa edilen Hamacioğlu Hamamı, Mehmet Ali Bey Hamamı ve Şirinoğlu Hamamından ayrılır. Eski Paşa Hamamı, Kurşunlu Hamamı ve Meydan Hamamı soyunmalık kısmı tromplarla geçilen kubbe ile örtülü iken Mehmet Ali Bey ve Şirinoğlu Hamamında, ahşap konstrüksiyonlu çatılarla, Hamamcioğlu Hamamında ise betonarme bir alt yapının üstünde yükselen kırma çatı ile örtülüdür. Yine bu üç yapıda uzun cephelerin orta eksenleri üçgen alınlıkla sonlanırken, Eski Paşa, Kurşunlu ve Meydan Hamamlarında uzun cephelerin kademeli bir şekilde yükselen kurgusu görülmektedir. 16. yüzyılda inşa edilen ve günümüze ulaşan yapılardan Meydan Hamamı ile Kurşunlu Hamamının kadınlar ve erkekler kısmının giriş cephelerinin düzenlenişi ile abidevi bir görüntüye bürünmüşlerdir. Yine Kurşunlu Hamamında soyunmalık kubbesine geçiş sağlayan dilimli tromplar, erkekler kısmı eyvan kubbelerinin eliptik kubbe ile

²⁸⁰Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, s.851.

örtülmesi ve yine erkekler kısmı soyunmalık mekânındaki pencerelerin içten mukarnaslı bir nişe dönüştürülmesi Türk Hamam Mimarisi ve Sivas Hamam mimarisi içinde özgün örneklerdir. Yine Kurşunlu hamamı duvar örgüsü içinde kullanılan kurşun kenetler Anadolu'nun muhtelif yerlerinde görülen bir özellik olmasına karşın Sivas ölçeğinde tek örnektir.

Meydan Hamamı sıcaklık mekânını örten kubbenin merkezine açılmış sekizgen yıldız formlu ışık gözü gök yer ilişkisini düşündürmesi ve bu anlamda Sivas'ta tek olması bakımından önemli bir yere sahiptir.

Pirkinik Hamamında gördüğümüz ve soyunmalık ve sıcaklık mekânı kubbelerinin oturduğu trompların palmetle sonlanan formları dikkat çekicidir.

Şirinoğlu hamamı soyunmalık kısmına açılan iki giriş kapısının aynalı kemer formundaki formları bu hamama özgün bir tasarımıdır.

Bütün bunların sonucunda, haçvari planlı düzenlenmiş olan Sivas Hamamların kendi içinde klasik ve geç dönem Osmanlı mimarisi olmak üzere iki gruba ayırabiliriz.

KAYNAKÇA

Acun, H., "Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri", **Vakıflar Dergisi**, XX, Ankara, 1988, s. 183-212.

Acun, H., **Manisa'da Türk Devri Yapıları**, Ankara, 1999.

Akurgal, E., **Die Kunst der Hethiter**, München, 1976.

Altun, Ara, **Mardin'de Türk Devri Mimarisi**, İstanbul, 1971.

Anonim, "Hamam" Maddesi, **Ana Britannica**, Cilt:10, İstanbul, 1986-1988, s.330.

Arseven, C.E., "Hamam" Maddesi, **Sanat Ansiklopedisi**, Cilt:2 İstanbul, 1983, s.678-689

Aru, K.A., **Türk Hamamları Etüdü**, İstanbul, 1949.

Aslanapa, O., **Türk Sanatı**, İstanbul, 1997.

Ayverdi, E.H., **Osmanlı Mimarisinin İlk Devri**, Cilt:I, İstanbul, 1966.

Ayverdi, E.H., **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri, 806-855 (1403-1451) II**, İstanbul, 1972.

Ayverdi, E.H., **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-866 (1451-1481)**, III, İstanbul, 1973.

Ayverdi, E.H., **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri, 855-866, (1451-1481)**, IV, İstanbul, 1989.

Balkan, K., Ani'de İki Selçuklu Hamamı, **Anadolu (Anatolia)**, XII, Ankara, 1970, s.39-57.

Başel, M.F., **Sivas Bülteni**, Sivas, 1935.

Bayram, S. - Karabacak, A.H., "Sahip Ata Fahrü'd-din Ali'nin Konya İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", **Vakıflar Dergisi**, XIII, Ankara, 1981, s.31-69.

Creswell, K.A.C., **Early Muslim Architecture**, Cilt: 1, (Umayyad), A.D.622-750, Oxford, 1940.

Çakmak, C., **Tire Hamamları**, Ankara, 2002.

Çal, H., "Zile Hamamları", **Türk Etnografya Dergisi**, XVIII, Ankara, 1998, s. 103-123.

Demiralp, Y., **Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları**, Ankara, 1996.

Demirel, Ö., **Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü: Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek**, Ankara, 2000.

Demirel, Ö., **Osmanlı Döneminde Sivas Şehri, Makaleler**, Sivas, 2006.

Denizli, H., **Sivas Tarihi ve Anıtları**, Sivas, 1998.

Devellioğlu, F., **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, 1982.

Dilek T., **Türk Kültüründe Hamam Geleneği ve Eskişehir Hamamları**, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış) Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2001.

Dündar, A., **Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri**, Ankara, 1999.

Erat, B., **Anadolu'da XIV. Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi**, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1997.

Eravşar, O., **Tokat Tarihi Su Yapıları (Hamamlar)**, Konya, 2004.

Erken, S., "Edirne Hamamları", **Vakıflar Dergisi**, X, Ankara, 1973, s.403-420.

Ertürk, B.E., **Osmanlı Döneminde Safranbolu Su Mimarisi**, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2004

Evliya Çelebi, **Seyahatnamesi**, (Çev. Zuhuru Danışman), C: 3, İstanbul, 1984.

Eyice, S., Türk Hamamları ve Bayazıd Hamamı, **Türk Yurdu**, Sayı:244, Ankara, Mayıs, 1955, s. 849-855

Eyice, S., "İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", **Tarih Dergisi**, Cilt: XI, Sayı: 15, İstanbul, 1960, s.99-120.

Glück, H., **Die Bader Konstantinopels**, Wien, 1921.

Gürçay, H., “Keçe ve Keçecilik”, **Türk Etnografya Dergisi**, IX, İstanbul, 1967, s.21-32.

Hakkı, İ., Nafiz, R., **Sivas Şehri**, İstanbul, 1928.

Klinghardt, K., **Türkische Baeder**, Stuttgart, 1927.

Kuban, D., “Edirne’de Bazı İkinci Murat Çağı Hamamları Mukarnas Bezemeleri Üzerine Notlar”, **Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşıl’ya Armağan**, Ankara, 1976, s.447-459.

Kuran, A., **Mimar Sinan**, İstanbul, 1986.

Mehmed Süreyya, **Sicil-i Osmani**, C: II, İstanbul, 1308.

Onurkan, S. “Anadolu’da Eski Yunan ve Roma Arkeolojisi”, **Anadolu Uygarlıkları**, Cilt:3, İstanbul, 1985.

Ödekan, A., “Bir Mukarnaslı Portal Yarım Kubbesi Geometrik Semadan Üçüncü Boyuta Geçiş Örneği”, **Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşıl’ya Armağan**, Ankara, 1976, s.437-445.

Önge, Y., “Konya-Beyşehir’de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı”, **Vakıflar Dergisi**, VII, Ankara, 1968, s.139-144.

Önge, Y., “Kayseri Huand (Mahperi Hatun) Külliyesi’nin Hamam ve Yeni Bulunan, Çini Tezyinatı”, **Önasya**, IV-47, 1969, s.11-12-17.

Önge, Y., “Anadolu Türk Mimarisinde Üstten Tabii Aydınlatma: Aydınlık Feneri”, **Önasya**, Cilt: 6, Sayı: 64, Ankara, 1970, s.6-7,20.

Önge, Y., “Anamur Mamuriye Kalesi Yanındaki Hamam”, **Vakıflar Bülteni I**, İstanbul, 1970, s.106-114.

Önge, Y., “Klasik Osmanlı Mimarisine Şekil Veren Kurşun Örtü ve Kurşunculuk”, **Önasya**, Cilt: 5, Sayı: 53, Ankara, 1970, s.11-13.

Önge, Y., “Külliyelerimizin Yıkılan Hamamları”, **Önasya**, Cilt: 7, Sayı: 74, Ankara, 1971, s.6-7,21.

Önge, Y., “Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma”, **Vakıflar Dergisi**, XIII, Ankara, 1978, s.121-135.

Önge, Y., “Konya ve Çevresindeki Mukarnaslı Şadırvanlar”, **Vakıflar Dergisi**, XIX, Ankara, 1985, s.95-108.

Önge, Y., “Koca Sinan’ın Hamamlarında Görülen Bir Yenilik: Merkezi Kubbeli Örtü Sistemleri”, **II.Uluslar arası Türk ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarih Kongresi, 28 Nisan, 2 Mayıs 1986, Bildiriler**, Cilt: II, İstanbul, 1986, s.81-86.

Önge, Y., “Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar”, **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri Ayır Basım**, İstanbul, 1988, s.403-428.

Önge, Y., “Alanya ve Alara Kalelerindeki Selçuklu Hamamları”,**Antalya 3. Selçuklu Semineri Bildirileri**, İstanbul, 1989, s.117-124.

Önge, Y., “Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar”, **VI. Vakıf Haftası, Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde, Mimar Sinan Dönemi Sempozyumu**, Ankara, 1989, s.235-252.

Önge, Y., **XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları**, Ankara, 1995.

Özkarıcı, M., “Niğde Bor’da Karamanoğulları Beyliği Mimari Eserleri”, **VI. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyetleri Semineri Bildirileri (16-17 Mayıs 1996)** Konya, 1997, s.171-223

Özkarıcı, M., “Niğde-Bor Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi”, **Belleten**, Cilt: LXIII, Sayı: 236, Ankara, 1999, s. 95-122.

Sevim, A., Yücel, Y., **Fetih’ten Osmanlılara Kadar Türkiye Tarihi**, Cilt:I, Ankara, 1990.

Sözen, M.-Tanyeli U., **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, 1996.

Sakaoğlu, N., **Türk Anadolu’da Mengücek Oğulları**, İstanbul, 1971.

Şapolyo, E. B. “Türk Hamamları”, **Önasya**, Sayı: 3/ 28, 1967, s.10-11.

Şeşen, R., “Sinan Paşa’nın Arapça Vakfiyesinin Tercümesi”, **Vakıflar Dergisi, X**, Ankara, 1976, s. 337-343.

Tuğlacı P., **Osmanlı Şehirleri**, İstanbul, 1985.

Turan, O., **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, 1971.

Turan, O., **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, İstanbul, 2003.

Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, Cilt:I, Ankara, 1977.

Türkiye’de Vakıf Abideler Ve Eski Eserler, Cilt:III, Ankara, 1983.

Ülgen, A.S., “Hamam” Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İstanbul, 1950. s.175.

Ülken, H.Z., **İslam Sanatı**, İstanbul, 1948.

Ünsal, B., **Mimari Tarihi**, Cilt:1, İstanbul, 1960.

Ünver, A. S., “Konya’da Selçuklular Zamanındaki Hamamlara Dair”, **Türk Tıp Tarihi Arkivi**, Cilt: 5, Sayı: 18, İstanbul, 1940, s.83-86.

Ünver, A.S., “Türk Hamamı”, **Belleten**, Cilt: 37, Sayı:145, Ankara, 1973, s.87-95.

Ürer, H., **İzmir Hamamları**, Ankara, 2002.

Yazıcı, M. “Ankara Klasik Çağ Yapılarından Roma Hamamları”, **Ankara Sanat**, Sayı:28, Ankara, 1968, s.18-19.

Yüksel, İ.A., **Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid-Yavuz Selim Devri (866-926 /1481-1520), V**, İstanbul, 1983.

ARŞİV KAYNAKLARI

V.G.M. Ab. İşl. Dai. Bşk. **58-01/3**, No’lu dosya.

V.G.M. Ab. İşl. Dai. Bşk. **58-01/20**, No’lu dosya.

V.G.M. Ab. İşl. Dai. Bşk. **58-01/31**, No’lu dosya.

SVBMA, Mahmud Paşa b. Ali Bey Vakfiyesi, 1, s.30.

SVBMA, Aişe Hatun Vakfı, 2, s.132 .

SVBMA, Mehmet Emin Ağa Vakfı, No: 580, s. 286/314.

EKLER

EK-A: Fotoğraf Listesi

Fotoğraf: 1 Eski Paşa Hamamı, genel görünüş

Fotoğraf: 2 Eski Paşa Hamamı, soyunmalık mekânı

Fotoğraf: 3 Eski Paşa Hamamı, soyunmalık mekânının güneyden görünüşü

Fotoğraf: 4 Eski Paşa Hamamı, kuzey cephe

Fotoğraf: 5 Eski Paşa Hamamı, güney cepheyle külhanın üstüne inşa edilmiş ev

Fotoğraf: 6 Eski Paşa Hamamı, güney cephe

Fotoğraf: 7 Eski Paşa Hamamı, doğu cephe

Fotoğraf: 8 Eski Paşa Hamamı, soyunmalık mekânı kubbe geçiş elemanı

Fotoğraf: 9 Eski Paşa Hamamı, ılıklik

Fotoğraf: 10 Eski Paşa Hamamı, ılıklik mekânı tepe ışıklıkları

Fotoğraf: 11 Eski Paşa Hamamı, hela ve tıraşlıkların üst örtüsü

Fotoğraf: 12 Eski Paşa Hamamı, sıcaklik

Fotoğraf: 13 Eski Paşa Hamamı, eyvanlarından

Fotoğraf: 14 Eski Paşa Hamamı, sıcaklik kubbesi

Fotoğraf: 15 Eski Paşa Hamamı, halvetlerinde kubbe geçişi; Türk üçgeni

Fotoğraf: 16 Eski Paşa Hamamı, halvet kubbelerinde tepe ışıklığı

Fotoğraf: 17 Eski Paşa Hamamı, halvet kapılarının üzerindeki nişler

Fotoğraf: 18 Eski Paşa Hamamı, güney cephe duvar çıkıntısı

Fotoğraf: 19 Hamamcioğlu Hamamı, soyunmalık mekânı dıştan genel görünüş

Fotoğraf: 20 Hamamcioğlu Hamamı, genel görünüş

Fotoğraf: 21 Hamamcioğlu Hamamı, genel görünüş

Fotoğraf: 22 Hamamcioğlu Hamamı, batı cephe

Fotoğraf: 23 Hamamcioğlu Hamamı, soyunmalık ve ılıklıktaki dilatasyon

Fotoğraf:24 Kale Hamamı, genel bir görünüş

Fotoğraf:25 Kale Hamamı, genel bir görünüş

Fotoğraf:26 Kale Hamamı, genel bir görünüş

Fotoğraf: 27 Kale Hamamı, duvarları

Fotoğraf: 28 Kale Hamamı duvarların içindeki künkler

Fotoğraf: 29 Kale Hamamı halvet

Fotoğraf: 30 Kale Hamamı, soyunmalık mekânı

Fotoğraf: 31 Kale Hamamı, ılık mekânı

Fotoğraf: 32 Kale Hamamı, genel bir görünüş

Fotoğraf: 33 Kale Hamamı, sıcaklık mekânı

Fotoğraf: 34 Kurşunlu Hamamı, inşa kitabesi

Fotoğraf: 35 Kurşunlu Hamamı, genel bir görünüş

Fotoğraf: 36 Kurşunlu Hamamı, soyunmalık kubbeleri

Fotoğraf: 37 Kurşunlu Hamamı, üst örtüsü

Fotoğraf: 38 Kurşunlu Hamamı, soyunmalık mekânı kubbe kasnakları

Fotoğraf: 39 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı giriş cephesi

Fotoğraf: 40 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı giriş kapısı

Fotoğraf: 41 Kurşunlu Hamamı erkekler kısmı soyunmalık penceresi

Fotoğraf: 42 Kurşunlu Hamamı erkeler kısmı soyunmalık mekânı penceresi

Fotoğraf:43 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı giriş cephesindeki konsollar

Fotoğraf:44 Kurşunlu Hamamı, konsollarından bir örnek

Fotoğraf: 45 Kurşunlu Hamamı, batı cephe

Fotoğraf: 46 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı kapatılmış orijinal giriş

Fotoğraf: 47 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı batı cephe

Fotoğraf: 48 Kurşunlu Hamamı kadınlar kısmı kapatılmış orijinal giriş ve pencereler

Fotoğraf: 49 Kurşunlu Hamamı, doğu cephe

Fotoğraf: 50 Kurşunlu Hamamı, doğu cephe

Fotoğraf: 51 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı soyunmalık mekânı
doğu cephe pencerelerin den bir örnek

Fotoğraf: 52 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı soyunmalık mekânı
mukarnaslı pencereler

Fotoğraf: 53 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı soyunmalığı, pencere
üstlerindeki mukarnaslı üçgen alınlık

Fotoğraf: 54 Kurşunlu Hamamı, mukarnaslardan detay

Fotoğraf: 55 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı soyunmalık
mekânındaki dilimli tromplardan bir örnek

Fotoğraf:56 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı soyunmalık mekânı

Fotoğraf:56a Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı tandırı

Fotoğraf:57 Kurşunlu Hamamı, soyunmalıktan ılıkliğa geçiş açıklığı

Fotoğraf: 58 Kurşunlu Hamamı, ılıklik kubbesi

Fotoğraf: 59 Kurşunlu Hamamı erkekler kısmı ılıklik

Fotoğraf: 60 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı sıcaklik

Fotoğraf: 61 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı sıcaklik mekânı
kubbesi kubbe geçişleri ve eyvan kemerleri

Fotoğraf: 62 Kurşunlu Hamamı, erkeler kısmı sıcaklik kubbesi

Fotoğraf: 63 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı eyvanlarında elips
biçimli kubbe örneği

Fotoğraf: 64 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı aralık mekânı

Fotoğraf: 65 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı soyunmalık mekânı
kubbe geçişleri

Fotoğraf: 66 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı tromp içlerindeki
mukarnaslar

Fotoğraf: 67 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı soyunmalığındaki
havuz

Fotoğraf: 68 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı soyunmalıktan ılıkliğa
geçiş açıklığı

Fotoğraf: 69 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı ılıklik mekânı kubbe geçişleri

Fotoğraf: 70 Hela ve tıraşlıklara açılan yuvarlak kemerli kapı (sağdaki açıklık)

Fotoğraf: 71 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı sıcaklık mekânı

Fotoğraf: 72 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı sıcaklık mekânı

Fotoğraf: 73 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı sıcaklık mekânı eyvan kemeri ve kubbe geçişleri

Fotoğraf: 74 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı eyvanlarında kubbe ve pendentifler

Fotoğraf: 75 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı halvet kapılarından bir örnek

Fotoğraf: 76 Kurşunlu Hamamı, güney cephe pencere kemerinde çarkıfelek motifi

Fotoğraf: 77 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı güney cephe pencere kemerindeki gülçe motifi

Fotoğraf: 78 Kurşunlu Hamamı, gülçe motifi detay

Fotoğraf: 79 Kurşunlu Hamamı, batı cephedeki kapatılmış kapının kilit taşındaki, girift bitkisel motiflerden oluşan süsleme

Fotoğraf: 80 Kurşunlu Hamamı, duvarlarında taşları bağlayan kurşun levhalar

Fotoğraf: 81 Mehmet Ali Bey Hamamı, doğu cephedeki muhdes bina

Fotoğraf: 82 Mehmet Ali Bey Hamamı, doğu cephe

Fotoğraf: 83 Mehmet Ali Bey Hamamı, güney cepheden görünüm

Fotoğraf: 84 Mehmet Ali Bey Hamamı, güney cephe

Fotoğraf: 85 Mehmet Ali Bey Hamamı, batı cephe

Fotoğraf: 86 Mehmet Ali Bey Hamamı, doğu cephe

Fotoğraf: 87 Mehmet Ali Bey Hamamı, doğu cephe

Fotoğraf: 88 Mehmet Ali Bey Hamamı, batı cephe

Fotoğraf: 89 Mehmet Ali Bey Hamamı, çötenlerinden bir örnek

Fotoğraf: 90 Mehmet Ali Bey Hamamı, giriş kapısı

Fotoğraf: 91 Mehmet Ali Bey Hamamı, giriş kapısındaki bitkisel motifli kemer

Fotoğraf: 92 Mehmet Ali Bey Hamamı, soyunmalık mekânı

Fotoğraf: 93 Mehmet Ali Bey Hamamı, soyunmalıktan ılıklığa geçiş sağlayan yarım daire kemerli kapı

Fotoğraf: 94 Mehmet Ali Bey Hamamı, ılıklik mekânının batı bölümü

Fotoğraf: 95 Mehmet Ali Bey Hamamı, ılıklikındaki havuz

Fotoğraf: 96 Mehmet Ali Bey Hamamı, ılıklik mekânı kubbe geçişleri

Fotoğraf: 97 Mehmet Ali Bey Hamamı, ılıklik kubbesi ve ışık gözleri

Fotoğraf: 98 Mehmet Ali Bey Hamamı, sıcaklik mekânı eyvanlarından birisi

Fotoğraf: 99 Mehmet Ali Bey Hamamı, sıcaklik kubbesi

Fotoğraf:100 Mehmet Ali Bey Hamamı, halvet kapıları ile yeni yapılan süslemelerden bir örnek

Fotoğraf:102 Mehmet Ali Bey Hamamı, halvetlerindeki kubbe geçiş elemanları

Fotoğraf:103 Mehmet Ali Bey Hamamı, halvet kubbelerinden bir örnek

Fotoğraf: 104 Mehmet Ali Bey Hamamı, külhan kısmındaki dilatasyon

Fotoğraf:105 Meydan Hamamından genel bir görünüş

Fotoğraf: 106 Meydan Hamamı, güney cephe kubbe kasnağındaki yarım daire kemerli pencere

Fotoğraf: 107 Meydan Hamamı, batı cephedeki pencere

Fotoğraf:108 Meydan Hamamı, güney cephe

Fotoğraf: 109 Meydan Hamamı, giriş kapısına inen merdivenler

Fotoğraf: 110 Meydan Hamamı, ahşap soyunma odaları

Fotoğraf: 111 Meydan Hamamı üst örtüsü

Fotoğraf:112 Meydan Hamamı, kubbe kasnağından bir detay (kuzeybatı köşe)

Fotoğraf:113 Meydan Hamamı, soyunmalık mekânı kubbesi ile aydınlık fenerinin içten görünüşü

Fotoğraf: 114 Meydan Hamamı, aydınlık feneri

Fotoğraf: 115 Meydan Hamamı, kuzey cephe

Fotoğraf:116 Meydan Hamamı, kuzey cephedeki çörten

Fotoğraf:117 Meydan Hamamı, basık kemerli giriş kapısı

Fotoğraf: 118 Meydan Hamamı, giriş kapısının batısındaki zikzaklarla tezyin edilmiş sütunce

Fotoğraf: 119 Meydan Hamamı, soyunmalık mekânına açılan dilimli kemerli pencere

Fotoğraf: 120 Meydan Hamamı, dilimli kemerin oturduğu sütunce

Fotoğraf: 121 Meydan Hamamı, soyunmalıktan ılıklığa geçiş kapısı

Fotoğraf:122Meydan Hamamı, ılıklik kubbesi

Fotoğraf: 123 Meydan Hamamı, ılıklik mekânı doğu duvardaki niş

Fotoğraf: 124 Meydan Hamamı, ılıklik mekân tıraşlıklar ile helaya geçiş kapısı

Fotoğraf: 125 Meydan Hamamı, hela kubbesi

Fotoğraf:126 Meydan Hamamı helasında kubbeye geçiş elemanı

Fotoğraf: 127 Meydan Hamamı, sıcaklik mekânı ile giriş eyvanı

Fotoğraf: 128 Meydan Hamamı, sıcaklik kubbesine geçiş elemanları

Fotoğraf: 129 Meydan Hamamı halvet kapılarından bir örnek

Fotoğraf: 130 Meydan Hamamı, halvet kubbelerinden bir örnek

Fotoğraf:131 Meydan Hamamı, kuzeybatı köşedeki halvet

Fotoğraf: 132 Numan Efendi Ev Hamamı, genel görünüş

Fotoğraf: 133 Numan Efendi Ev Hamamı, kuzey genel görünüş

Fotoğraf:134 Numan Efendi Ev Hamamı, güney cephe

Fotoğraf: 135 Numan Efendi Ev Hamamı, kubbe geçiş elemanı

Fotoğraf: 136 Pirkinik Hamamından genel bir görünüş

Fotoğraf: 137 Pirkinik Hamamı, doğu cephe ile giriş kapısı

Fotoğraf: 138: Pirkinik hamamı giriş kapısı

Fotoğraf: 139 Pirkinik Hamamı, kuzey cephe

Fotoğraf:140 Pirkinik Hamamı, güney cephe

Fotoğraf: 141 Pirkinik Hamamı ılıklik mekânına açılan yarım daire kemerli pencere

Fotoğraf: 142 Pirkinik Hamamı, doğu cephe

Fotoğraf: 143 Pirkinik Hamamı, giriş kapısının içten görünümü

Fotoğraf: 144 Pirkinik Hamamı, giriş mekânı

Fotoğraf: 145 Pirkinik Hamamı, soyunmalık mekânı ile kubbe geçişleri ve tıraşlığa giriş kapısı (soldaki)

Fotoğraf: 146 Pirkinik Hamamı, soyunmalık kubbesi

Fotoğraf: 147 Pirkinik Hamamı, hela ve tıraşlıkların kubbe geçiş ögesi

Fotoğraf: 148 Pirkinik Hamamı, ılıklik mekânına giriş kapısı

Fotoğraf: 149 Pirkinik Hamamı, ılıklik mekânının doğu bölümü

Fotoğraf: 150 Pirkinik Hamamı, sıcaklik mekânında kubbe geçişleri, kurna aynaları ve su deposu ile bağlantıyı sağlayan açıklık

Fotoğraf: 151 Pirkinik Hamamı, sıcaklik mekânı kubbesi

Fotoğraf: 152 Pirkinik Hamamı, kurna aynalarından bir detay

Fotoğraf: 153 Pirkinik Hamamı, tromp kemerlerindeki palmet motiflerinden genel bir görünüm

Fotoğraf: 154 Pirkinik Hamamı, trompların başlangıçlarındaki palmet motifleri

Fotoğraf: 155 Şirinoğlu Hamamı batı cephe

Fotoğraf: 156 Şirinoğlu Hamamı, güney cepheden bir görünüm

Fotoğraf: 157 Şirinoğlu Hamamının üçgen alınlıklı kuzey cephesi

Fotoğraf: 158 Şirinoğlu Hamamı kuzey cepheden bir görünüm

Fotoğraf: 159 Şirinoğlu Hamamı, kuzey cephedeki çörtlenlerden bir örnek

Fotoğraf: 160 Şirinoğlu Hamamı, batı cephedeki üçgen alınlıklı giriş

Fotoğraf: 161 Şirinoğlu Hamamı, kuzey cephedeki soyunmalık mekânına açılan bursa kemerli kapı

Fotoğraf: 162 Şirinoğlu Hamamı, soyunmalıktan ılıkliğa geçiş kapısı

Fotoğraf: 163 Şirinoğlu Hamamı, ılıklik mekânı kuzey bölüm ile duvardaki

niş

Fotoğraf: 164 Şirinoğlu Hamamı, ılıklik kubbesine geçiş elemanları

Fotoğraf: 165 Şirinoğlu Hamamı, hela ve tıraşlıklara açılan yarım daire kemerli kapılar

Fotoğraf: 166 Şirinoğlu Hamamı, sıcaklık mekânı

Fotoğraf:167 Şirinoğlu Hamamı, pandantif, ışık gözü ve kubbedeki pencerelerden bir görünüm

Fotoğraf: 168 Şirinoğlu Hamamı, halvet kapıları ile halvet kapılarının üzerindeki yarım daire kemerli nişlerden bir örnek

Fotoğraf: 169 Şirinoğlu Hamamı, halvetlerden bir örnek

Fotoğraf:170 Şirinoğlu Hamamı, halvetlerinde kubbe geçiş öğeleri

Fotoğraf: 171 Şirinoğlu Hamamı, halvet kubbelerinden bir örnek

Fotoğraf:172 Şirinoğlu Hamamı, yarım daire kemerli ocak

Fotoğraf: 173 Şirinoğlu Hamamı, külhandan bir görünüm

Fotoğraf: 174 Şirinoğlu Hamamı, halvet kapıları üzerindeki nişlerden bir örnek

Fotoğraf: 175 Şirinoğlu Hamamı, soyunmalık mekânı ile ılıkliğin kesiştiği bölüm

EK-B: ÇİZİM LİSTESİ

- Şekil 1:**Eski Paşa Hamamı Planı
- Şekil 2:**Eski Paşa Hamamı a-a Kesiti
- Şekil 3:**Hamamcioğlu Hamamı Planı
- Şekil 4:**Hamamcioğlu Hamamı a-a Kesiti
- Şekil 5:**Kale Hamamı Kalıntısı Planı
- Şekil 6:**Kale Hamamı Kalıntısı Planı
- Şekil 7:** Kurşunlu Hamamı Planı
- Şekil 8:**Kurşunlu Hamamı 1946 Yılı Planı
- Şekil 9:**Kurşunlu Hamamı a-a Kesiti
- Şekil 10:**Kurşunlu Hamamı b-b Kesiti
- Şekil 11:**Mehmet Ali Bey Hamamı Planı
- Şekil 12:**Mehmet Ali Bey Hamamı a-a Kesiti
- Şekil 13:**Meydan Hamamı Planı
- Şekil 14:**Meydan Hamamı a-a Kesiti
- Şekil 15:** Ev Hamamı Planı
- Şekil 16:** Ev Hamamı Planı (VGM Arşivinden)
- Şekil 17:**Ev Hamamı a-a Kesiti (VGM Arşivinden)
- Şekil 18:**Pirkinik Hamamı Planı
- Şekil 19:**Pirkinik Hamamı a-a Kesiti
- Şekil 20:**Şirinoğlu Hamamı Planı
- Şekil 21:**Şirinoğlu Hamamı a-a Kesiti
- Şekil 22:**Küçük Hamam Planı (H.Denizli'den)
- Şekil 23:**Porit Hamamı Planı (H.Denizli'den)

EK-C: FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf: 1 Eski Paşa Hamamı, genel görünüş

Fotoğraf: 2 Eski Paşa Hamamı, soyunmalık mekân

Fotoğraf: 3 Eski Paşa Hamamı, soyunmalık mekânının güneyden görünüşü

Fotoğraf: 4 Eski Paşa Hamamı, kuzey cephe

Fotoğraf:5 Eski Paşa Hamamı, güney cephe ile külhanın üstüne inşa edilmiş ev

Fotoğraf: 6 Eski Paşa Hamamı, güney cephe

Fotoğraf: 7 Eski Paşa Hamamı doğu cephe

Fotoğraf:8 Eski Paşa Hamamı, soyunmalık mekânı kubbe geçiş elemanı

Fotoğraf: 9 Eski Paşa Hamamı, ılık

Fotoğraf: 10 Eski Paşa Hamamı, ılık mekânı tepe ışıklıkları

Fotoğraf:11 Eski Paşa Hamamı, hela ve tıraşlıkların üst örtüsü

Fotoğraf: 12 Eski Paşa Hamamı, sıcaklık

Fotoğraf: 13 Eski Paşa Hamamı, eyvanlarından

Fotoğraf: 14 Eski Paşa Hamamı, sıcaklık kubbesi

Fotoğraf: 15 Eski Paşa Hamamı, halvetlerinde kubbe geçişi; Türk üçgeni

Fotoğraf: 16 Eski Paşa Hamamı, halvet kubbelerinde tepe ışıklığı

Fotoğraf: 17 Eski Paşa Hamamı, halvet kapılarının üzerindeki nişler

Fotoğraf: 18 Eski Paşa Hamamı, güney cephe duvar çıkıntısı

Fotoğraf: 19 Hamamcioğlu Hamamı, soyunmalık mekânı dıştan genel görünüş

Fotoğraf: 20 Hamamcioğlu Hamamı, genel görünüş

Fotoğraf: 21 Hamamcioğlu Hamamı, genel görünüş

Fotoğraf: 22 Hamamcioğlu Hamamı, batı cephe

Fotoğraf: 23 Hamamcioğlu Hamamı, soyunmalık ve ılıkıktaki dilatasyon

Fotoğraf:24 Kale Hamamı, genel bir görünüş

Fotoğraf:25 Kale Hamamı, genel bir görünüş

Fotoğraf:26 Kale Hamamı, genel bir görünüş

Fotoğraf: 27 Kale Hamamı duvarları

Fotoğraf: 28 Kale Hamamı, duvarların içindeki künkler

Fotoğraf: 29 Kale Hamamı halvet

Fotoğraf: 30 Kale Hamamı, soyunmalık mekânı

Fotoğraf: 31 Kale Hamamı, ılıkık mekânı

Fotoğraf: 32 Kale Hamamı, genel bir görünüş

Fotoğraf: 33 Kale Hamamı, sıcaklık mekânı

Fotoğraf: 34 Kurşunlu Hamamı, inşa kitabesi

Fotoğraf: 35 Kurşunlu Hamamı, genel bir görünüş

Fotoğraf: 36 Kurşunlu Hamamı, soyunmalık kubbeleri

Fotoğraf: 37 Kurşunlu Hamamı, üst örtüsü

Fotoğraf: 38 Kurşunlu Hamamı, soyunmalık mekânı kubbe kasnakları

Fotoğraf: 39 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı giriş cephesi

Fotoğraf: 40 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı giriş kapısı

Fotoğraf: 41 Kurşunlu Hamamı erkekler kısmı soyunmalık penceresi

Fotoğraf: 42 Kurşunlu Hamamı erkeler kısmı soyunmalık mekânı penceresi

Fotoğraf:43 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı giriş cephesindeki konsollarar

Fotoğraf:44 Kurşunlu Hamamı, konsollarından bir örnek

Fotoğraf: 45 Kurşunlu Hamamı, batı cephe

Fotoğraf: 46 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı kapatılmış orijinal giriş

Fotoğraf: 47 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı batı cephe

Fotoğraf: 48 Kurşunlu Hamamı kadınlar kısmı kapatılmış orijinal giriş ve pencereler

Fotoğraf: 49 Kurşunlu Hamamı, doğu cephe

Fotoğraf: 50 Kurşunlu Hamamı, doğu cephe

Fotoğraf: 51 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı soyunmalık mekânı doğu cephe pencerelerinden bir örnek

Fotoğraf: 52 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı soyunmalık mekânı mukarnaslı pencereler

Fotoğraf: 53 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı soyunmalığı, pencere üstlerindeki mukarnaslı üçgen alınlık

Fotoğraf: 54 Kurşunlu Hamamı, mukarnaslardan detay

Fotoğraf: 55 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı soyunmalık mekânındaki dilimli tromplardan bir örnek

Fotoğraf:56 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı soyunmalık mekânı

Fotoğraf:57 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı tandırı

Fotoğraf:58 Kurşunlu Hamamı, soyunmalıktan ılıklığa geçiş açıklığı

Fotoğraf: 59 Kurşunlu Hamamı, ılıklik kubbesi

Fotoğraf: 60 Kurşunlu Hamamı erkekler kısmı ılıklik

Fotoğraf: 61 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı sıcaklık

Fotoğraf: 62 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı sıcaklık mekânı kubbesi
kubbe geçişleri ve eyvan kemerleri

Fotoğraf: 63 Kurşunlu Hamamı, erkeler kısmı sıcaklık kubbesi

Fotoğraf: 64 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı eyvanlarında elips biçimli kubbe örneği

Fotoğraf: 65 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı aralık mekânı

Fotoğraf: 66 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı soyunmalık mekânı kubbe geçişleri

Fotoğraf: 67 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı tromp içlerindeki mukarnaslar

Fotoğraf: 68 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı soyunmalığındaki havuz

Fotoğraf: 69 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı soyunmalıktan ılıkliğa geçiş
açıklığı

Fotoğraf: 70 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı ılıklik mekânı kubbe geçişleri

Fotoğraf: 71 Hela ve tıraşlıklara açılan yarım daire kemerli kapı (sağdaki açıklık)

Fotoğraf: 72 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı sıcaklık mekânı

Fotoğraf: 73 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı sıcaklık mekânı

Fotoğraf: 74 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı sıcaklık mekânı eyvan kemeri ve kubbe geçişleri

Fotoğraf: 75 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı eyvanlarında kubbe ve pendentifler

Fotoğraf:76 Kurşunlu Hamamı, kadınlar kısmı halvet kapılarından bir örnek

Fotoğraf: 77 Kurşunlu Hamamı, güney cephe pencere kemerinde çarkıfelek motifi

Fotoğraf: 78 Kurşunlu Hamamı, erkekler kısmı güney cephe pencere kemerindeki gülçe motifi

Fotoğraf: 79 Kurşunlu Hamamı, gülçe motifi detay

Fotoğraf: 80 Kurşunlu Hamamı, batı cephedeki kapatılmış kapının kilit taşındaki, girift bitkisel motiflerden oluşan süsleme

Fotoğraf: 81 Kurşunlu Hamamı, duvarlarında taşları bağlayan kurşun levhalar

Fotoğraf: 82 Mehmet Ali Bey Hamamı, doğu cephedeki muhdes bina

Fotoğraf: 83 Mehmet Ali Bey Hamamı, doğu cephe

Fotoğraf: 84 Mehmet Ali Bey Hamamı, güney cepheden görünüm

Fotoğraf: 85 Mehmet Ali Bey Hamamı, güney cephe

Fotoğraf: 86 Mehmet Ali Bey Hamamı, batı cephe

Fotoğraf: 87 Mehmet Ali Bey Hamamı, doğu cephe

Fotoğraf: 88 Mehmet Ali Bey Hamamı, doğu cephe

Fotoğraf: 89 Mehmet Ali Bey Hamamı, batı cephe

Fotoğraf: 90 Mehmet Ali Bey Hamamı, çörtenlerinden bir örnek

Fotoğraf: 91 Mehmet Ali Bey Hamamı, giriş kapısı

Fotoğraf: 92 Mehmet Ali Bey Hamamı, giriş kapısındaki bitkisel motifli kemer

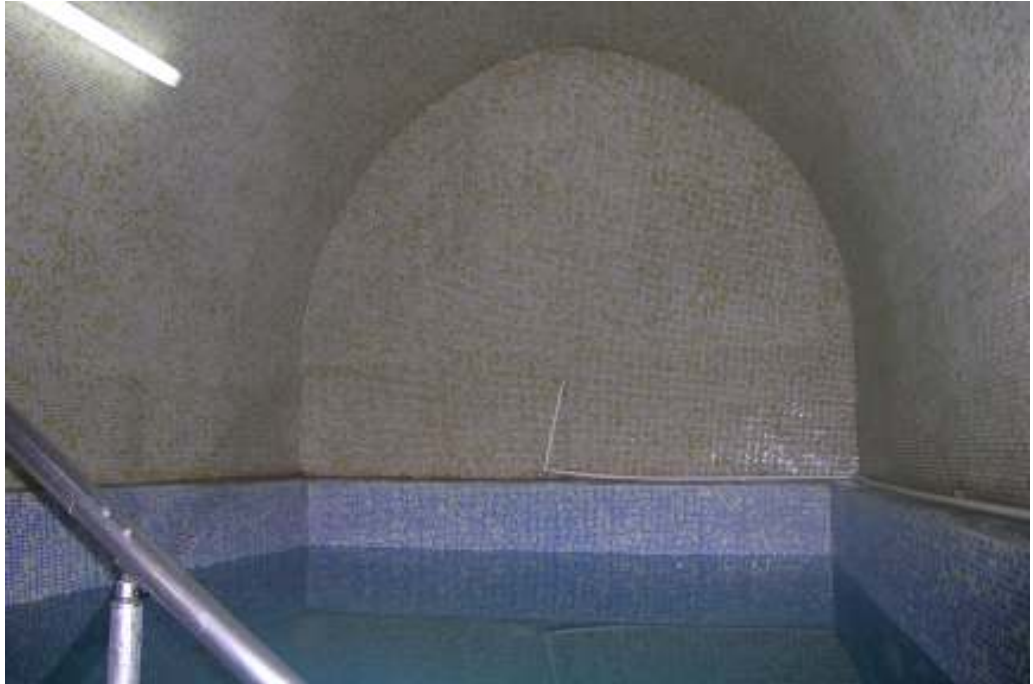
Fotoğraf: 93 Mehmet Ali Bey Hamamı, soyunmalık mekânı

Fotoğraf: 94 Mehmet Ali Bey Hamamı, soyunmalıktan ılıkliğa geçiş sağlayan
yarım daire kemerli kapı

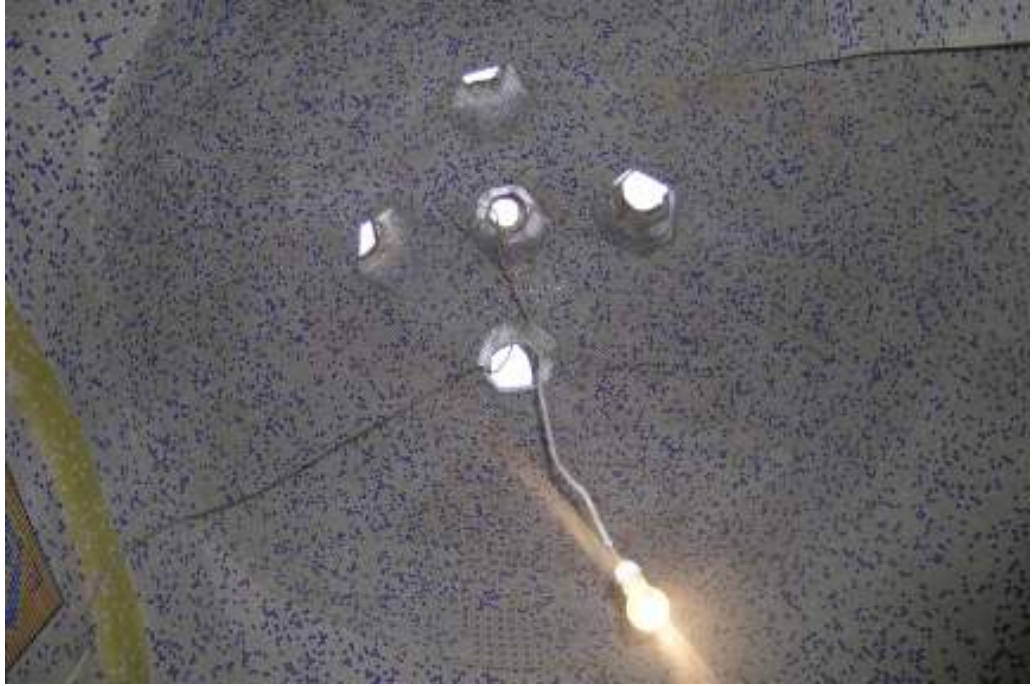
Fotoğraf: 95 Mehmet Ali Bey Hamamı, ılıklik mekânının batı bölümü

Fotoğraf: 96 Mehmet Ali Bey Hamamı, ılıkliğındaki havuz

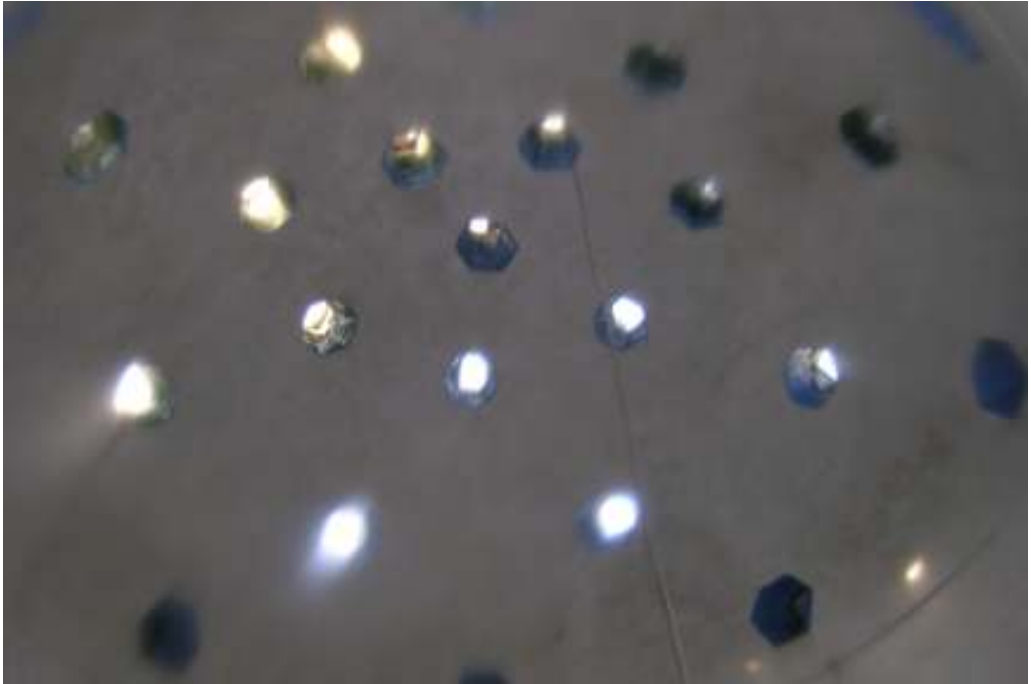
Fotoğraf: 97 Mehmet Ali Bey Hamamı, ılıkılık mekânı kubbe geçişleri

Fotoğraf: 98 Mehmet Ali Bey Hamamı, ılıkılık kubbesi ve ışık gözleri

Fotoğraf: 99 Mehmet Ali Bey Hamamı, sıcaklık mekânı eyvanlarından birisi

Fotoğraf: 100 Mehmet Ali Bey Hamamı, sıcaklık kubbesi

Fotoğraf:101 Mehmet Ali Bey Hamamı, halvet kapıları ile yeni yapılan süslemelerden bir örnek

Fotoğraf:102 Mehmet Ali Bey Hamamı, halvetlerindeki kubbe geçiş elemanları

Fotoğraf:103 Mehmet Ali Bey Hamamı, halvet kubbelerinden bir örnek

Fotoğraf: 104 Mehmet Ali Bey Hamamı, külhan kısmındaki dilatasyon

Fotoğraf:105 Meydan Hamamından genel bir görünüş

Fotoğraf: 106 Meydan Hamamı, güney cephe kubbe kasmağındaki yarım daire kemerli pencere

Fotoğraf: 107 Meydan Hamamı, batı cephedeki pencere

Fotoğraf:108 Meydan Hamamı, güney cephe

Fotoğraf: 109 Meydan Hamamı, giriş kapısına inen merdivenler

Fotoğraf: 110 Meydan Hamamı, ahşap soyunma odaları

Fotoğraf: 111 Meydan Hamamı üst örtüsü

Fotoğraf:112 Meydan Hamamı, kubbe kasmağından bir detay (kuzeybatı köşe)

Fotoğraf:113 Meydan Hamamı, soyunmalık mekânı kubbesi ile aydınlık fenerinin içten görünüşü

Fotoğraf: 114 Meydan Hamamı, aydınlık feneri

Fotoğraf: 115 Meydan Hamamı, kuzey cephe

Fotoğraf:116 Meydan Hamamı, kuzey cephedeki çörten

Fotoğraf:117 Meydan Hamamı, basık kemerli giriş kapısı

Fotoğraf: 118 Meydan Hamamı, giriş kapısının batısındaki zikzaklarla tezyin edilmiş sütunce

Fotoğraf: 119 Meydan Hamamı, soyunmalık mekânına açılan dilimli kemerli pencere

Fotoğraf: 120 Meydan Hamamı, dilimli kemerin oturduğu sütun

Fotoğraf: 121 Meydan Hamamı, soyunmalıktan ılıklığa geçiş kapısı

Fotoğraf:122 Meydan Hamamı, ılıkık kubbesi

Fotoğraf: 123 Meydan Hamamı, ılıklik mekânı doğu duvardaki niş

Fotoğraf: 124 Meydan Hamamı, ılıklik mekân tıraşlıklar ile helaya geçiş kapısı

Fotoğraf: 125 Meydan Hamamı, hela kubbesi

Fotoğraf:126 Meydan Hamamı helasında kubbeye geçiş elemanı

Fotoğraf: 127 Meydan Hamamı, sıcaklık mekânı ile giriş eyvanı

Fotoğraf: 128 Meydan Hamamı, sıcaklık kubbesine geçiş elemanları

Fotoğraf: 129 Meydan Hamamı halvet kapılarından bir örnek

Fotoğraf: 130 Meydan Hamamı, halvet kubbelerinden bir örnek

Fotoğraf:131 Meydan Hamamı, kuzeybatı köşedeki halvet

Fotoğraf: 132 Numan Efendi Ev Hamamı, genel görünüş

Fotoğraf: 133 Numan Efendi Ev Hamamı, kuzey genel görünüş

Fotoğraf:134 Numan Efendi Ev Hamamı, güney cephe

Fotoğraf: 135 Numan Efendi Ev Hamamı, kubbe geçiş elemanı

Fotoğraf: 136 Pirkinik Hamamından genel bir görünüş

Fotoğraf: 137 Pirkinik Hamamı, doğu cephe ile giriş kapısı

138: Pirkinik Hamamı giriş kapısı

Fotoğraf: 139 Pirkinik Hamamı, kuzey cephe

Fotoğraf:140 Pirkinik Hamamı, güney cephe

Fotoğraf: 141 Pirkinik Hamamı ılıklik mekânına açılan yuvarlak kemerli pencere

Fotoğraf: 142 Pirkinik Hamamı, doğu cephe

Fotoğraf: 143 Pirkinik Hamamı, giriş kapısının içten görünümü

Fotoğraf: 144 Pirkinik Hamamı, giriş mekânı

Fotoğraf: 145 Pirkinik Hamamı, soyunmalık mekânı ile kubbe geçişleri ve tıraşlığa giriş kapısı (soldaki)

Fotoğraf: 146 Pirkinik Hamamı, soyunmalık kubbesi

Fotoğraf: 147 Pirkinik Hamamı, hela ve tıraşlıkların kubbe geçiş ögesi

Fotoğraf: 148 Pirkinik Hamamı, ılıklik mekânına giriş kapısı

Fotoğraf: 149 Pirkinik Hamamı, ılıklik mekânının doğu bölümü

Fotoğraf: 150 Pirkinik Hamamı, sıcaklık mekânında kubbe geçişleri, kurna aynaları ve su deposu ile bağlantıyı sağlayan açıklık

Fotoğraf: 151 Pirkinik Hamamı, sıcaklık mekânı kubbesi

Fotoğraf: 152 Pirkinik Hamamı, kurna aynalarından bir detay

Fotoğraf: 153 Pirkinik Hamamı, tromp kemerlerindeki palmet motiflerinden genel bir görünüm

Fotoğraf: 154 Pirkinik Hamamı, trompların başlangıçlarındaki palmet motifleri

Fotoğraf: 155 Şirinoğlu Hamamı batı cephe

Fotoğraf: 156 Şirinoğlu Hamamı, güney cepheden bir görünüm

Fotoğraf: 157 Şirinoğlu Hamamının üçgen alınlıklı kuzey cephesi

Fotoğraf:158 Şirinoğlu Hamamı kuzey cepheden bir görünüm

Fotoğraf: 159 Şirinoğlu Hamamı, kuzey cephedeki çörtenlerden bir örnek

Fotoğraf: 160 Şirinoğlu Hamamı, batı cephedeki üçgen alınlıklı giriş

Fotoğraf: 161 Şirinoğlu Hamamı, kuzey cephedeki soyunmalık mekânına açılan bursa kemerli kapı

Fotoğraf: 162 Şirinoğlu Hamamı, soyunmalıktan ılıklığa geçiş kapısı

Fotoğraf: 163 Şirinoğlu Hamamı, ılıklik mekânı kuzey bölüm ile duvardaki niş

Fotoğraf:164 Şirinoğlu Hamamı, ılıklik kubbesine geçiş elemanları

Fotoğraf: 165 Şirinoğlu Hamamı, hela ve tıraşlıklara açılan yuvarlak kemerli kapılar

Fotoğraf: 166 Şirinoğlu Hamamı, sıcaklık mekânı

Fotoğraf:167 Şirinoğlu Hamamı, pandantif, ışık gözü ve kubbedeki pencerelerden bir görünüm

Fotoğraf: 168 Şirinoğlu Hamamı, halvet kapıları ile halvet kapılarının üzerindeki yuvarlak kemerli nişlerden bir örnek

Fotoğraf: 169 Şirinoğlu Hamamı, halvetlerden bir örnek

Fotoğraf:170 Şirinoğlu Hamamı, halvetlerinde kubbe geçiş öğeleri

Fotoğraf: 171 Şirinoğlu Hamamı, halvet kubbelerinden bir örnek

Fotoğraf:172 Şirinoğlu Hamamı, yarım daire kemerli ocak

Fotoğraf: 173 Şirinoğlu Hamamı, külhandan bir görünüm

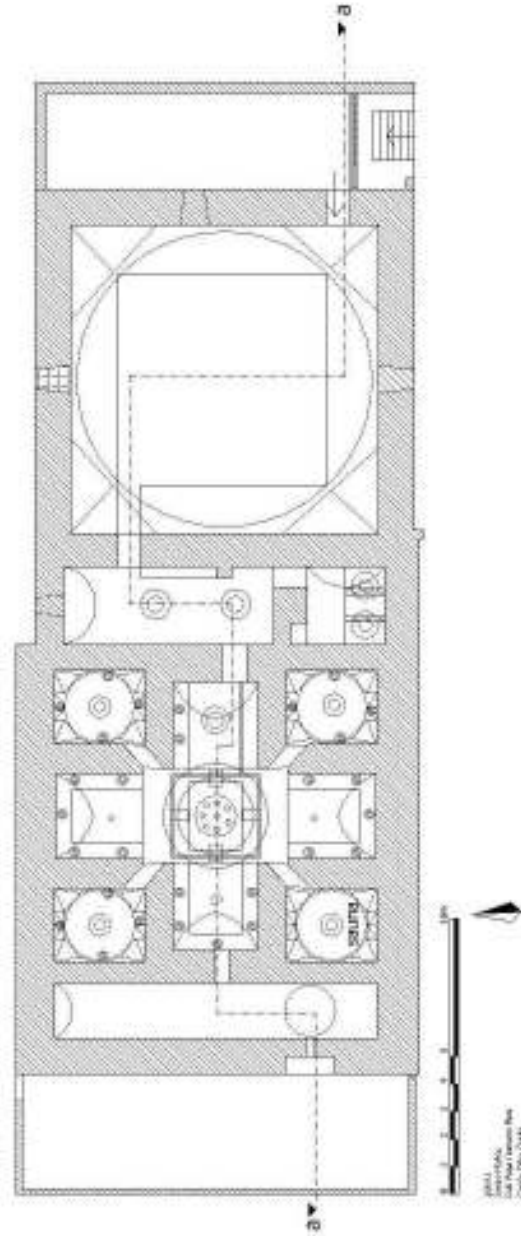

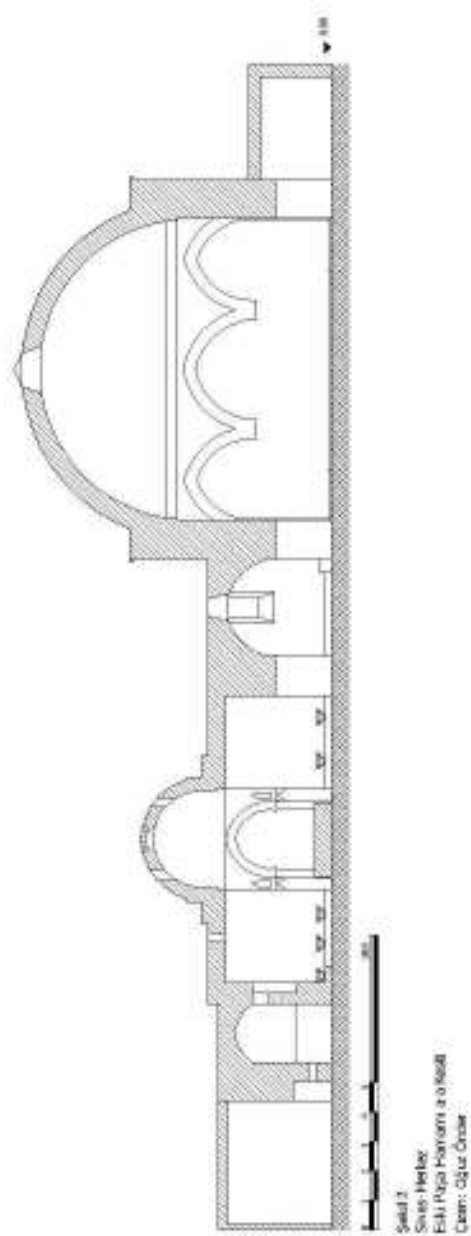
Fotoğraf: 174 Şirinoğlu Hamamı, halvet kapıları üzerindeki nişlerden bir örnek

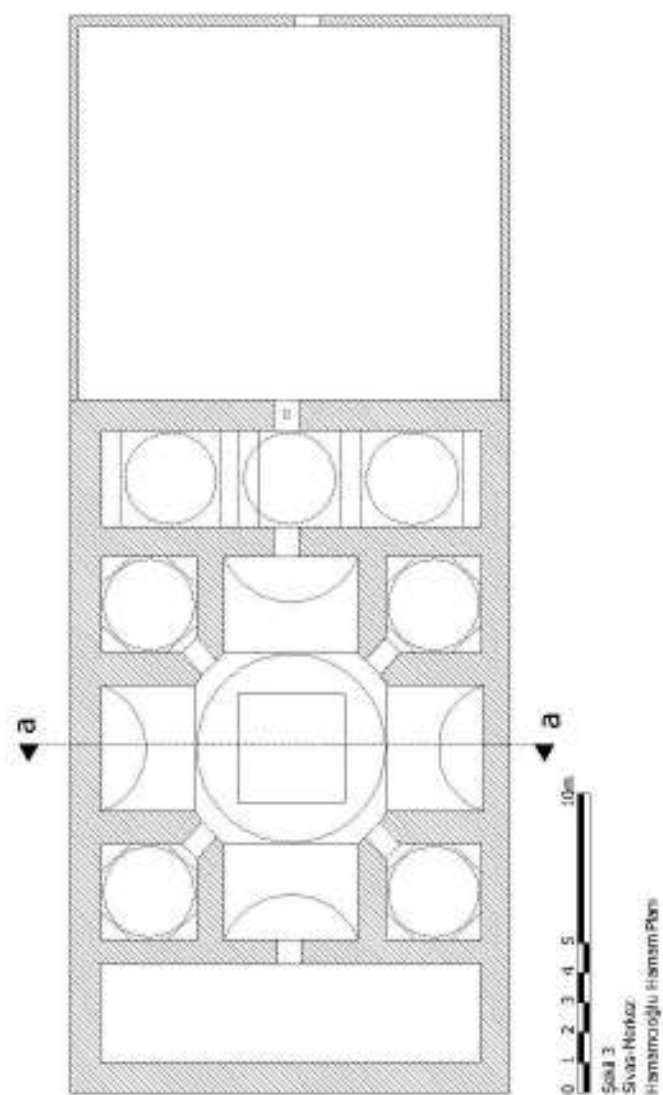

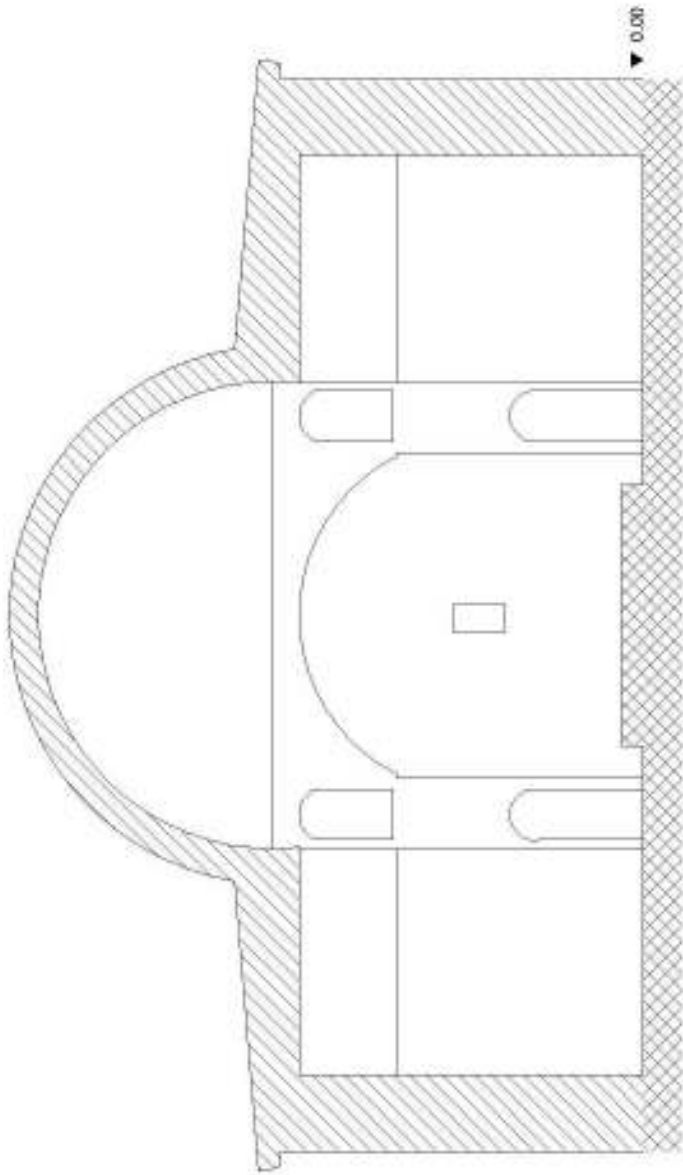
Fotoğraf: 175 Şirinoğlu Hamamı, soyunmalık mekânı ile ılıkliğın keşiştiği bölüm

EK-D: ÇİZİMLER

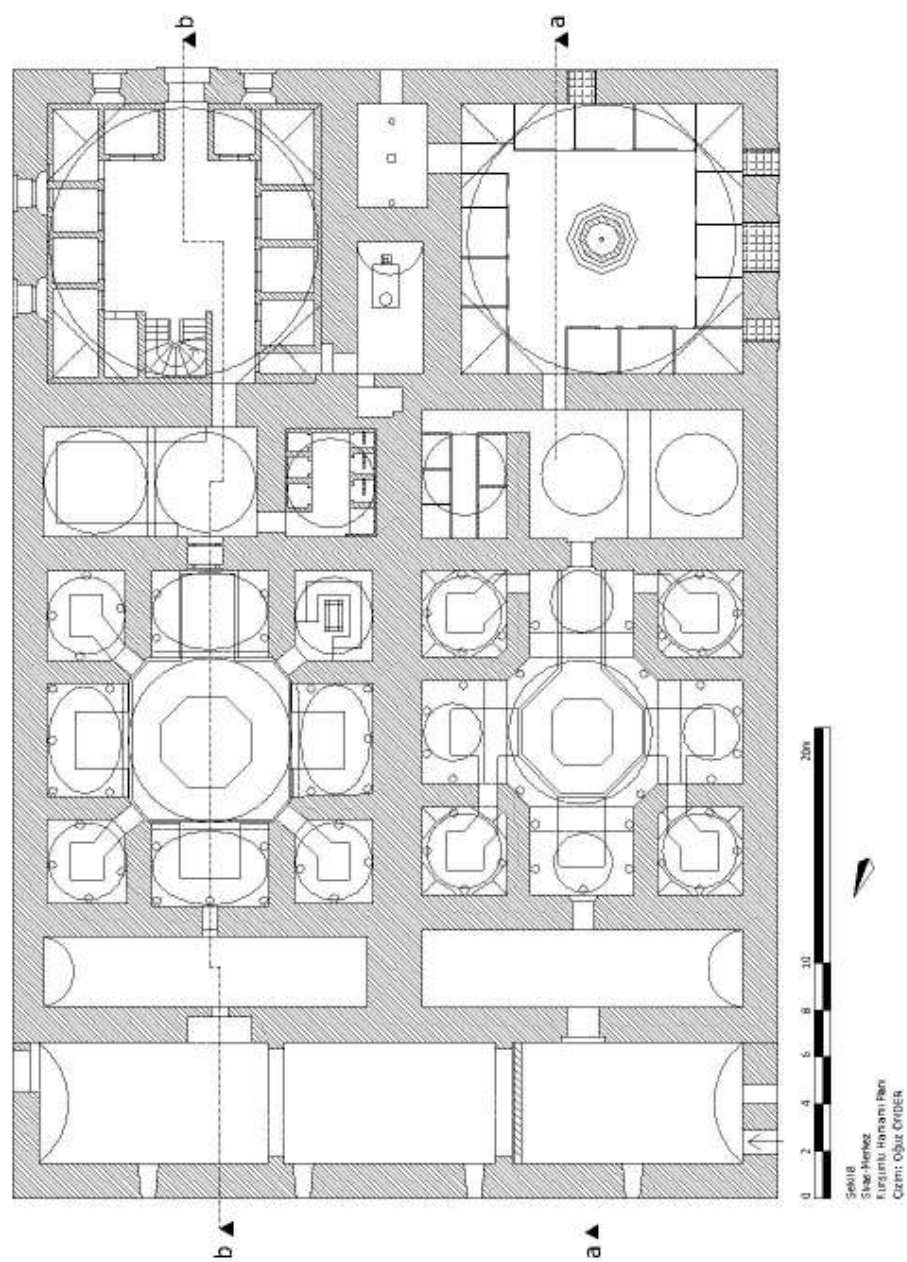

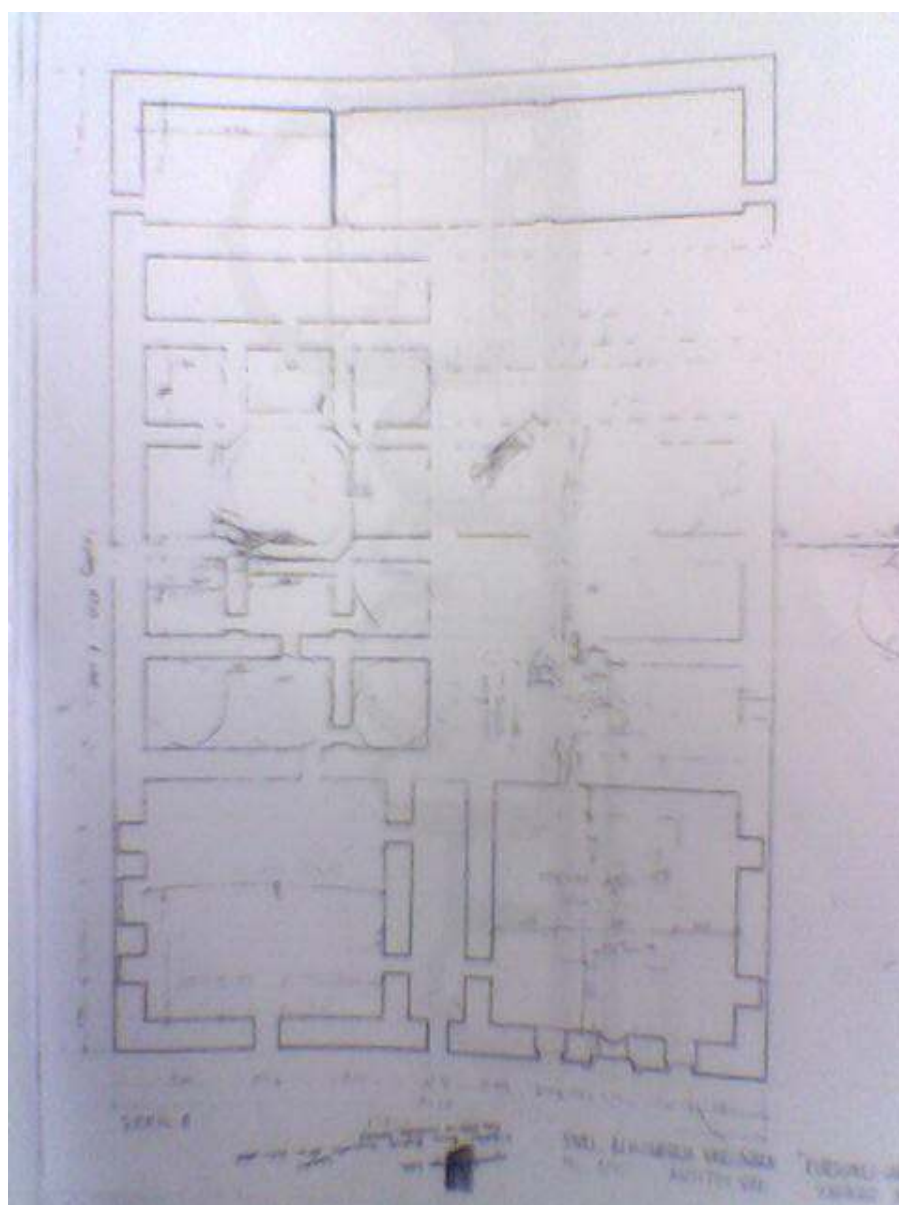

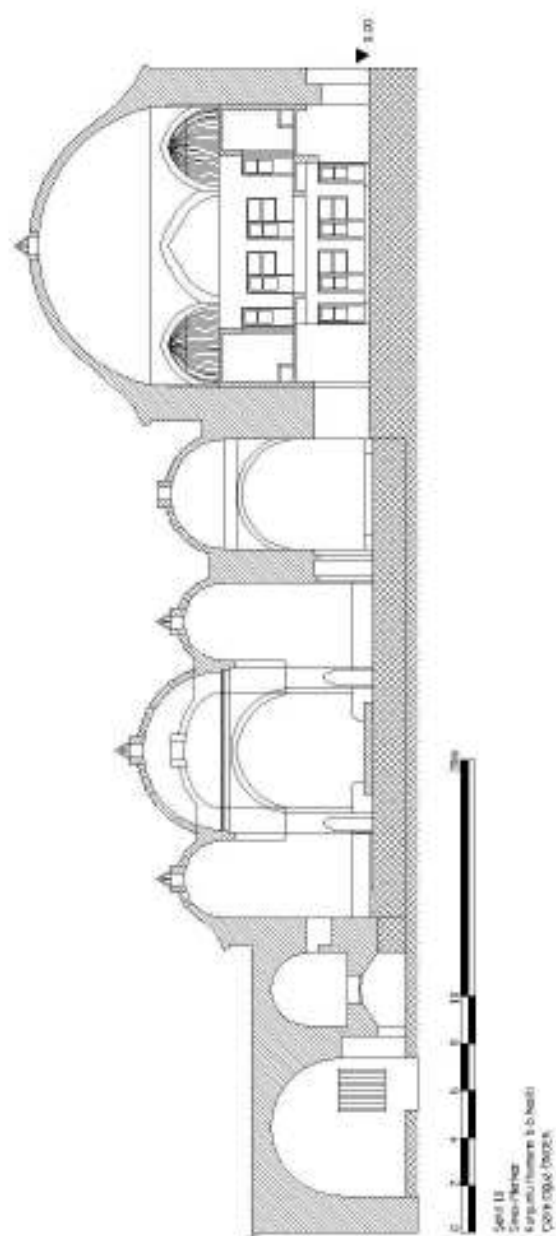

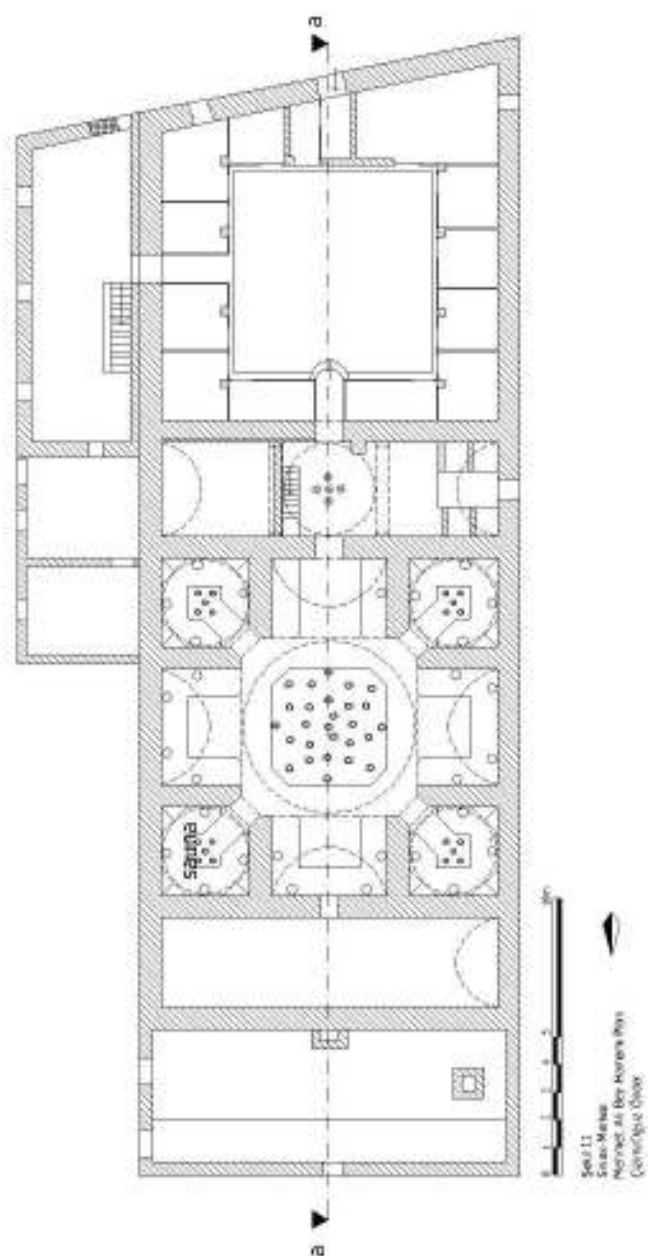
0 1 2 3 4 5 m

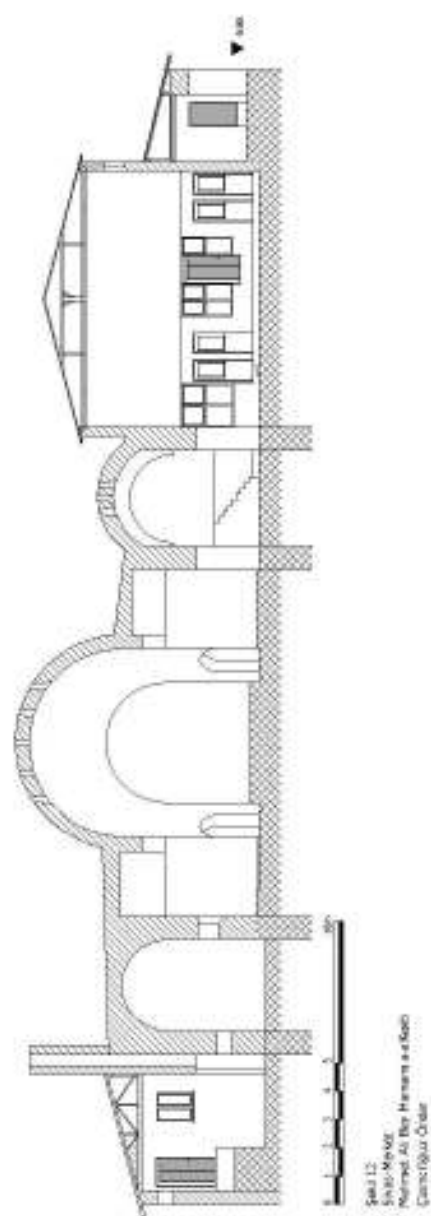
Selâh 4
Sivas-Merkez
Hamamı
B-1 Kesiti

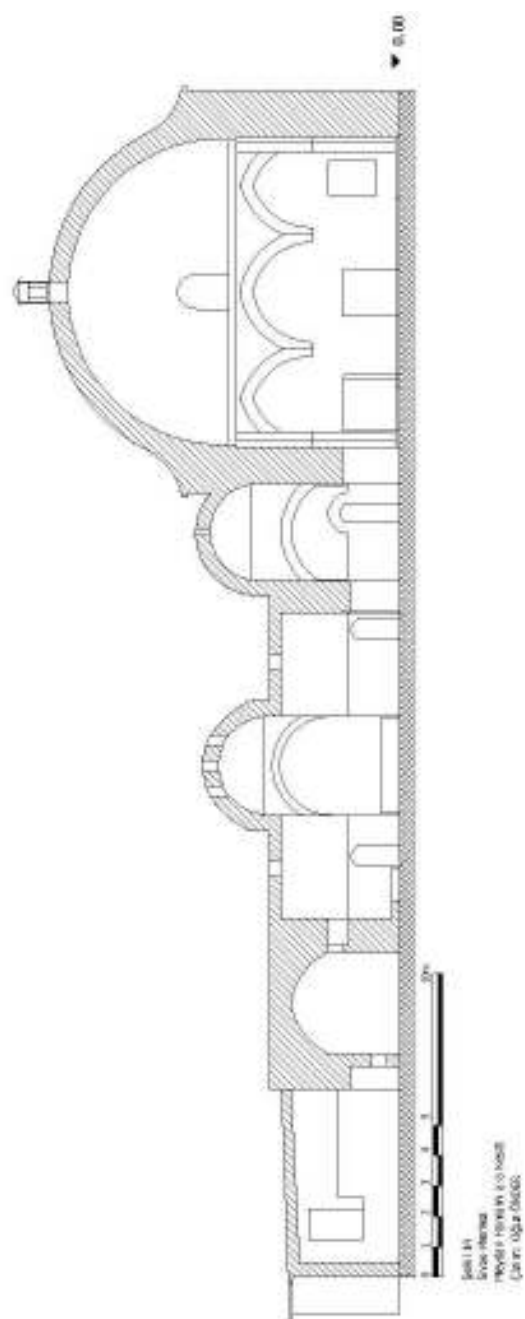

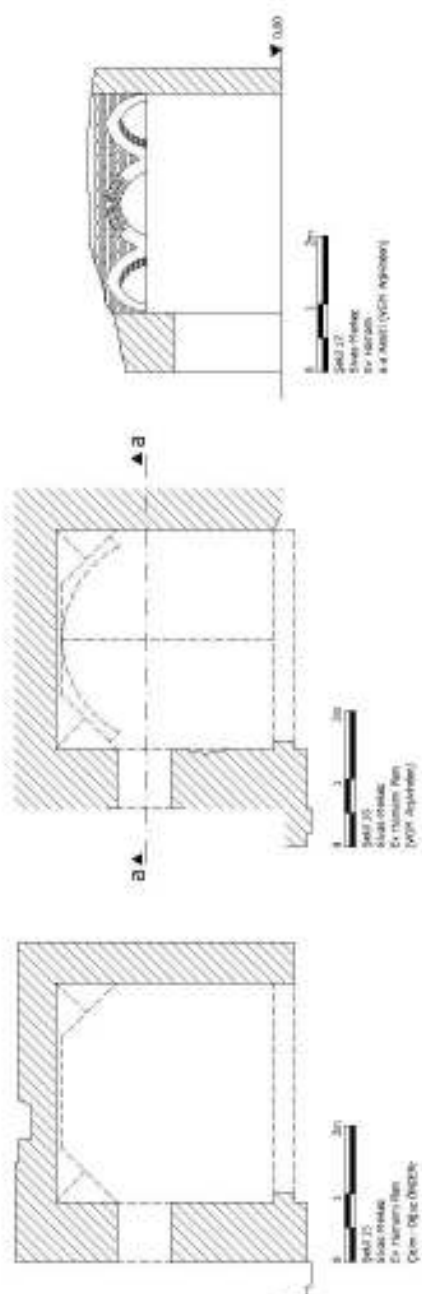

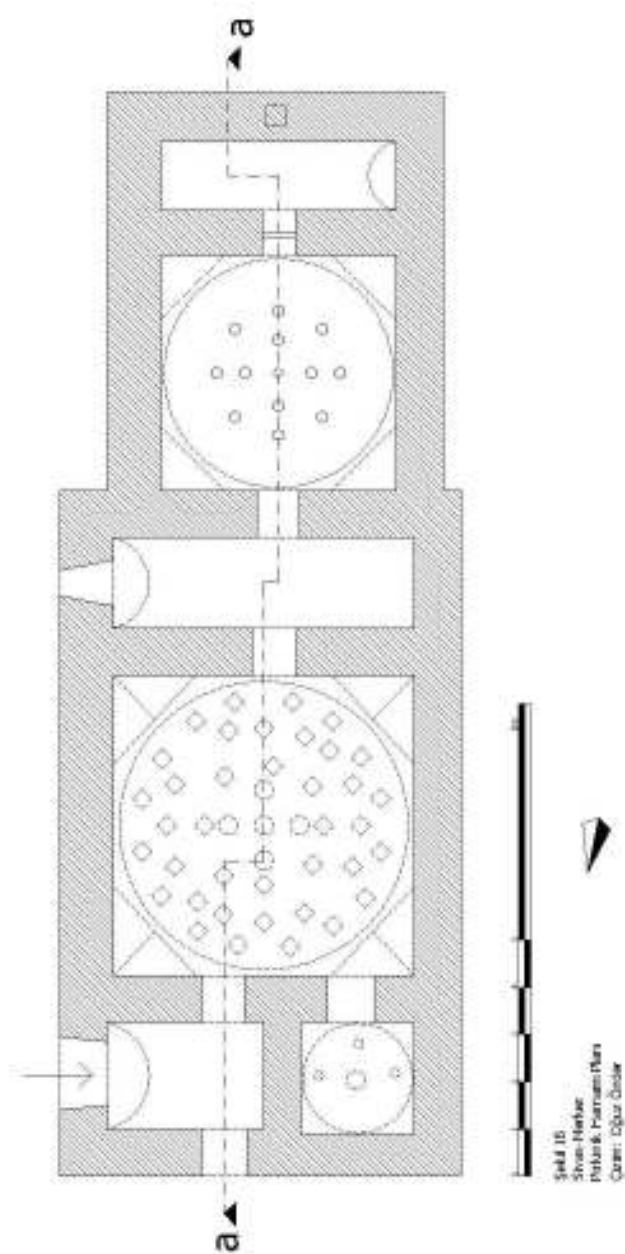

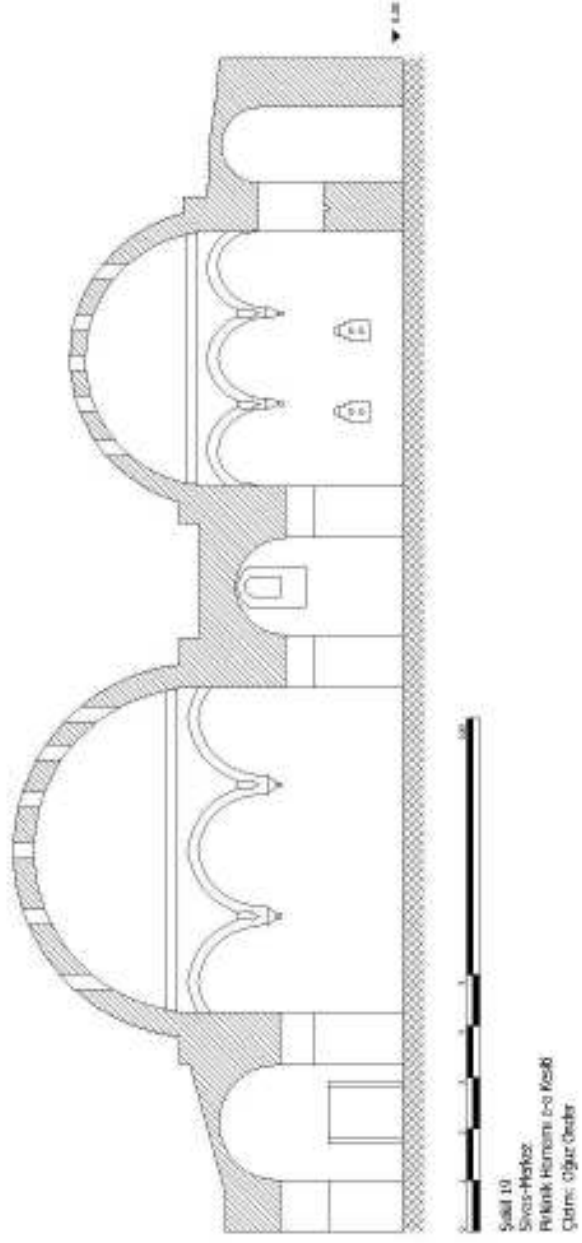

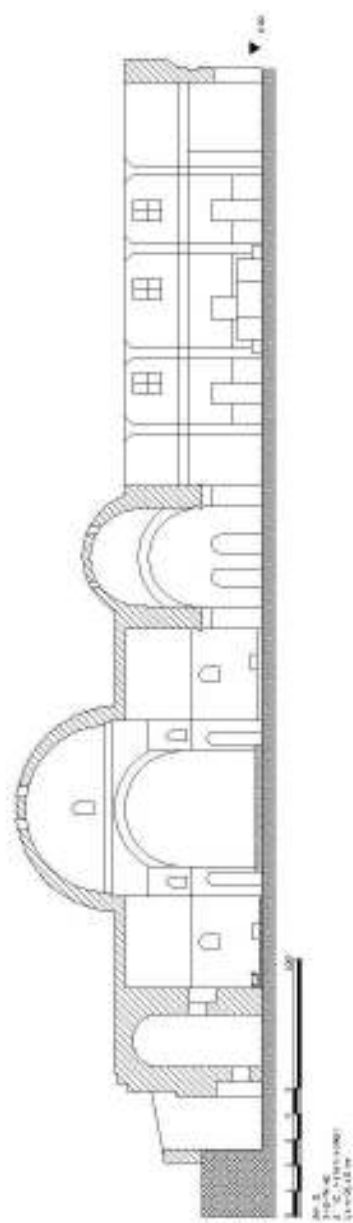

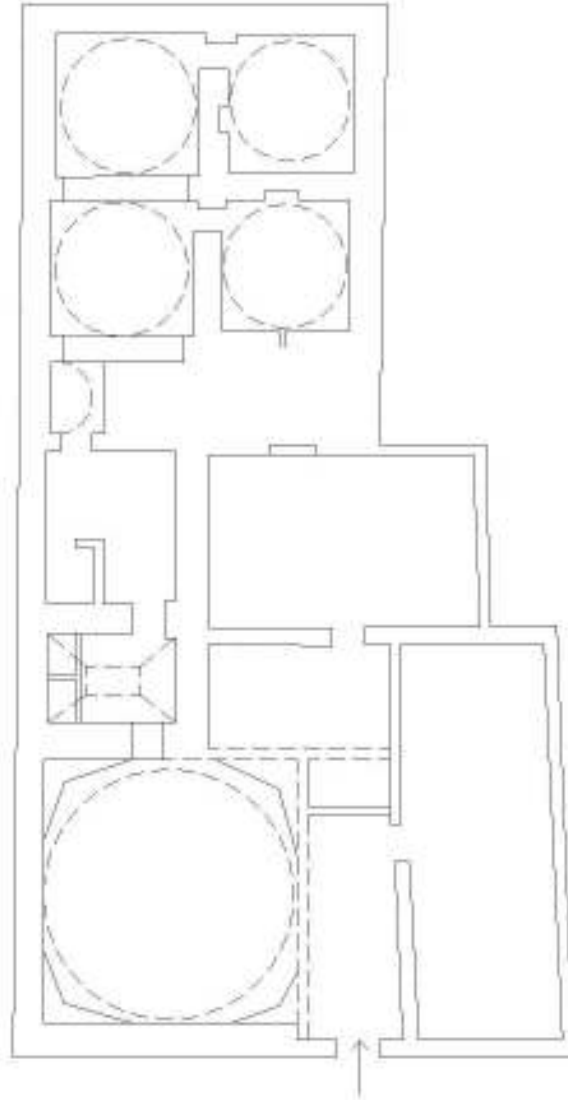

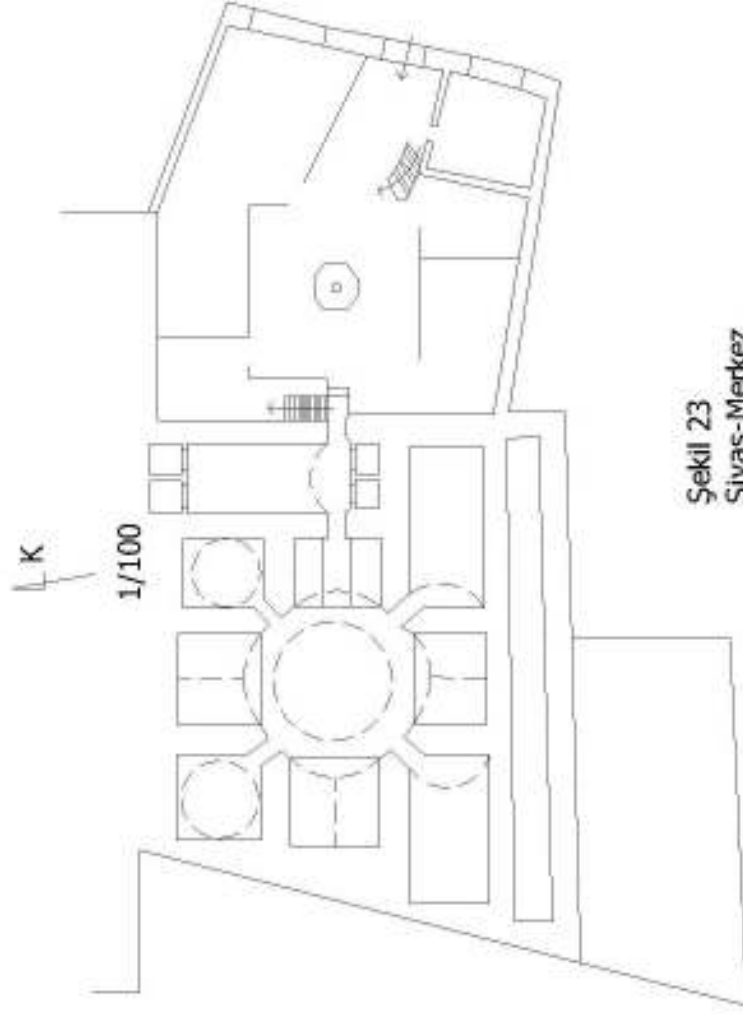

Şekil 22
Sivas-Merkez
Küçük Hamam Planı
H.Denizli'den

Şekil 23
Sivas-Merkez
Porit Hamamı Planı
H.Denizli'den

ÖZET

Hamam kültürünün çok üst düzeyde yaşandığı Sivas, Hamam mimarisi bakımından da Türk Hamamları içinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Halkın hamam kültürünü bu çağda hala yaşıyor olması, hamamların kalıcılığını artıracak sosyal bir olgudur.

Çalışmamızda, bazıları çeşitli araştırmalara konu olan, büyük bir kısmı ise henüz bilinmezliğini koruyan Sivas Hamamları ele alınacak; söz konusu binalar ya da kalıntılar, mimari ve yapı elemanları, kent ya da arazideki konumları, bina topoğrafya ilişkisi, mekân organizasyonu, dekoratif unsurlar, su tesisatı ve ısıtma tertibatı gibi yönleriyle tanıtılacak ve bu bağlamda elde edilecek bilgiler ışığında Sivas Hamamlarının Türk Hamam mimarisi içindeki yeri belirlenmeye çalışılacaktır.

Bu çalışmada, devrin çeşitli yazılı kaynaklarının da yardımıyla gerek mevcut, gerekse ortadan kalkmış Sivas Hamamlarının tespit edilmesi ve tam ve sağlıklı bir analize tabi tutulması hedeflenmiştir. Sivas ili merkezinde yer alan Türk Dönemi hamamlarının plan, fonksiyon, tasarım gibi özelliklerinin ortaya konularak, Türk Hamam Mimarisi içindeki yerinin karşılaştırmalı olarak ayrıntılı bir biçimde incelenmesi diğer önemli bir husustur.

Sivas ili merkezindeki hamamlar incelenirken dönem olarak üst sınır, Osmanlı'nın yıkılışı, Cumhuriyetin kuruluş devri olmuştur.

Günümüze tamamı ya da bir kısmı sağlam olarak 9 hamam ulaşmıştır. Bununla birlikte, kaynaklarda geçen 15 hamamın adı tespit edilmiştir. Yapılar, adı, yeri ve tanımı, tarihlendirilmesi, geçirdiği onarımlar, bugünkü durumu, dış görünümü, plan ve kesitleri, süslemesi, malzeme ve duvar tekniği, sorunları, karşılaştırma ve değerlendirilmesi ve bibliyografyası olarak on bir ana başlığa ayrılarak incelenmiştir.

ABSTRACT

Sivas, where bathroom culture affects the lives of people living there at the highest level, is acting a very important role in terms of bath architecture among Turkish bathrooms. The continuity of the bathroom culture by the common people is a social phenomenon increasing the permanence of the bathrooms.

In our research, Sivas Bathrooms, some of which become a subject to researches and most of which are still keeping their mystery, will be studied. Such mentioned building or remains will be described in terms of their specialities as architectural and building elements, city or their position on the field, the relation between topography, organization of the site, decorative elements, installation of water and heating apparatus and within the light of the information gathered by this way, the status of Sivas bathrooms among Turkish bathroom architecture will be tried to find out.

In this research, by the help of the period's different written sources, it is aimed to prove both available and disappeared Sivas bathrooms and to make a complete and healthy analysis. It is another important matter to bring up the Turkish period bathrooms located in the centre of Sivas, or a period, the top border is the collapse of Ottoman Empire and the establishment of the Turkish Republic. In historical meaning, the lowest border is not restricted.

There are 9 bathrooms which are completely healthy or partly healthy that are able to stand till today. In addition to this, the names of 15 bathrooms which are mentioned in the sources are proved. The buildings are examined in basic titles which are their names, locations and descriptions, finding the titles which are their names, locations and descriptions that they have, their position of today, their external sight, plans and cross-sections, decoration,

material, and techniques of the walls, problems, comparison and evolution and bibliography.